

632172

Рік V.

Р. 1896 кн. III.

Том XI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

V Jahrgang.

1896, III B.

Band XI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

3

ЗМІСТ ТОМУ XI.

1. Тарас Шевченко на першому засланню (1847—1850), критично-біографічний нарис, написав О. Кониський . . . . . с. 1—62
2. Кілька київських документів XV і XVI в., подав М. Грушевський . . . . . с. 1—18
3. Матеріяли до фізичної термінології, часть I, механіка, зладив Володимир Левицький . . . . . с. 1—12
4. Miscellanea: Дозвіл кор. Жигимонта митнику Петрашку на передачу с. Крогульця камінецькому наміснику Григорию 1500 р., под. М. Грушевський; Вірші Степана Шепедія, под. др. І. Франко; Два документи до р. 1809, под. Н. Вахнянин . . . . . с. 1—18
5. Наукова хроніка: Розвідки Дра Раймунда Фридриха Кайндля з етнографії руської, нап. М. Кордуба . . . . . с. 1—10
6. Бібліографія (рецензії й справозданя — зміст на с. 65) . . . . . с. 1—66
7. З Товариства . . . . . с. 1—5

Inhalt des XI Bandes.

1. Erste Verbannung des T. Šewčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyškyj . . . . . S. 1—62
2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kiewer Gebietes, mitgeth. von M. Hrušewskýj . . . . . 1—18
3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Lewyckyj . . . . . 1—12
1—18
4. Miscellanea . . . . . 1—18
5. Wissenschaftliche Chronik: Dr. Raimund Friedrich Kaindls Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba . . . . . 1—10
1—66
6. Bibliographie . . . . . 1—66
7. Bericht über die Thätigkeit Šewčenko Gesellschaft der Wissenschaften im J. 1896 (Januar—April) . . . . . 1—5

Рік V.

Р. 1896 кн. III.

Том XI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

BEDIGERT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

V Jahrgang.

1896, III B.

Band XI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під варядом К. Веднарського.

НБ ПНУС

632172

Приватний університет
ім. Василя Стефанива
БІБЛІОТЕКА
ІНВ. № 63 2 17 2

63 2 17 2

Записки наукового
Тов-ва ім. Шевченка: Т. XI, кн. 3
1896 45.00

63 2 17 2 X-1.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО НА ПЕРШОМУ ЗАСЛАННЮ

(1/13 червня 1847—17/29 жовтня 1850).

КРИТИЧНО-БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Написав Ол. Кониський.

..... Горе нам
Невольникам і сиротам
В степу безкраім за Уралом.
Т. Шевченко.

Час перебування Шевченка на першому засланню обіймає три роки, чотири місяці і сімнадцять день. За сей час довело ся йому пять тяжких подорожий: з Петербурга в Орськ; з Орська двічі зміряти пішки Киргизький степ до Аральського моря; з Оренбурга знов в Орськ; і нарешті з Орська через Гурьєв-городок в Новонікопольський форт! І на що, властиво, ганяли його по отгім подорожам? За що і на що його, ніби річ неодухотворену, возили на курерських, водили етапом, закидали в каземати між варнаків, примушували плавати і на шкунї по морю і на човнї в негодь осїнню по річці Уралу? Єдине за те і на те, що б не дати йому писати і малювати і зробити з його „бравого жовніра“. Се була страшенна боротьба темного „третє-отдїленського“ духу, зазброєного усїєю зброєю могутної сили материяльної, з голоручним безправним поетом-малюром і з його міцним, великим духом, зазброєним тільки глибокою вірою в свій ідеал, міцним нестеменим переконанням і самосвідомостю своєї народно-національної правди! Що ж? Бачимо, що дух чини і неволї не поборов духа правди і сьвіту. Так воно було спокоявіку між людьми, так повинно бути, так і буде доки сонця сьвіту!

За час сїєї боротьби двох великих велетнів — темного і сьвітлого оголосило досї чимало житєписного материялу; а про те все таки

стріваємо вельми значні прогалини. Маємо чимало такого материялу, що булоб лїпше, колиб його й зовсім не було, бо він нічого не виенює, а тільки затемнює, збиває й утрудняє працю біографів. За те бажаного материялу, на пр. листів до Тараса Сергія Левицького, Репніної і ин. не маємо. Певна річ — частина їх гниє в архіві З отділенія, а частина в архіві оренбурзькому. Роздобути списки з останніх у мене була, як здавалось минї, добра надія, і я чекав трохи не цілий рік, через що і спізнився з отсим нарисом. Надїю мою якийсь вітер розвіяв. Правда в 2 кн. „Київської Старини“ сего року надруковано замітку д. Васильва; вона написана ніби відповідь на ті питання, що мене інтересовали, але ж майже нічого нового до того, що вже подав Гаршін, вона не дає; хоча з неї певно і добре знати, що в руках автора були ті самі архівні материяли, що і в Гаршіна. Так само не прийшли досї до мене обіцяні звістки і з Орського і з Оренбурга про відносини до Шевченка Гернової жінки і донощика Ісаєва. Таким чином вельми важних, чисто моральних сторін — і не можна минї було з'ясувати. — Не поталанило минї добути і обіцяну виписку з записки Бутакова до Обручова, що вирядив Шевченка до Аральської експедиції; не прислано і справоздання Бутакова про Шевченкові роботи в експедиції і т. ин. А все те, як говорила минї певна людина, є в оренбурзьких архівах. Будемо сподівати ся, що всі оті обіцянки з Оренбурга і Орська придуть таки, коли не до мене, так ще лїпше, до редакції „Київск. Старини“.

Прогалини про експедицію і де-що про Орську фортецю — мусїв я заповнити звістками з Тарасових оповідань „Близнець“ і по троху з „Несчастливого“.

Звісно, не можна сказати, що „Близнець“ (досї на жаль не надруковані по українськи) оповідання чисто автобіографічне; але вони дешицю дають і за для Тарасової біографії. Вже ж пак, пишучи те оповідання під доглядом в Новопетровському, автор мусїв чимало дійсности обминути, найцаче про життя в Орській фортеці; мусїв перемінати наймення не тільки героїв, але й місць; мусїв де що — яко покривець — додати з власної фантазії; а про те кожен, хто перечитає „Близнят“, зразу вгадає, що тут іде річ про самого автора і про експедицію Бутакова, і що чимало з того, що в оповіданні переживає Сокира — переживав в дійсности сам Шевченко. — Чимало фактів заведено в оповідання такими, якими вони були дійсне; на пр. про склад експедиції, про скорбут, про степ і т. иньші.

Взагалі кажучи — отсей нарис здасть ся минї не таким повним, якого я бажав би; чимало треба б до його додати. Будемо

сподіватись, що оренбурзькі й орські люди і архиви пощедрїшають з оголошенням того материялу, що став добром громадським, і що нарешті ті урядові документи, які опинили ся в Ростові над Доном, в руках книгаря д. Романовича, і про продаж яких він оголошував вже давно, жадаючи за них вельми великих грошей, не пропадуть невідомими.

Ялта 8/20 березія року 1896.

I.

Пятий баталїон, до якого приписали Шевченка, перебував в Орській фортеці. Туди і відіслали Шевченка з Оренбурга.

Від Оренбурга до Орська трохи не 40 миль. Цїкава річ, яким чином простовав Шевченко сей шлях? чи пішки, чи кіньми? На се можна б відповісти легко, коли б у нас були певні звістки про те — якого дня Шевченко рушив з Оренбурга і коли саме дістав ся до Орська? Але ж д. Василев в своїй новій статї¹⁾ каже тільки, що „Шевченко прибув до Орська 23 червня“. Сей день можна брати за певний; бо і сам Шевченко в своїх „Близнятах“²⁾ каже, що один з героїв того оповідання приїхав до Орська 23 квітня“. Вже ж квітень він ужив тут замість червня — єдине на те тільки, що б більш прикрити гірку правду того оповідання і не дати свому начальству приводу гадати, що в тому оповіданню — фігурує сам автор.

На те, що б перейти пішки з Оренбурга до Орська, треба що найменш 10—14 день; то й виходить, що йдучи пішки, Шевченко (їдучи, звісно етапом) не достав ся б до Орська 23 червня. В споминах Косарєва³⁾ є один вираз, що наводить на думку про пішу подорож Шевченка з Оренбурга. „Шевченка, каже Косарєв, проводили в Орськ“. Але сей вираз, просто вираз урядовий; і визначає тільки, що Шевченка відіслали до Орська, і не подає спеціального значіння пішки.

Я не гадаю, щоб військовий уряд в Оренбурзі дав свої кошти на те, щоб почтовими кіньми відвезти „рядового“ Шевченка до Орська; хоча се й могло бути, але більш певною буде гадка, що оренбурзькі приклонники нашого поста: Лазаревський, Левицький,

¹⁾ Київ. Ст. 1896 кн. 2 стор. 130.

²⁾ „Близнець“ стор. 224.

³⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 567.

Александровський і ин. скинули ся і дали на ту подорож гроші, і поетови можна було прохати начальство, що б дозволило везти його поштовими кіннями коштом його самого. Що Шевченко їхав, а не йшов з Оренбурга до Орська, так сю думку мою підпирає і власне оповідання Тараса про подорож Сокири до Орська.¹⁾

На подорож Ватї (в „Близнятах“) варто зауважити ще й через те, що тут стріваємо порівнянне села й людности великоруської з українською. Село велико-руське малює Шевченко непривітним, нечепурним, як і саму людність. Навпаки — село Островна (по дорозі в Орськ) заселене зайдами-Українцями, і тут, як і на Україні в селі, „ті ж верби зелені, такі ж хатки біленькі, закутані в зелене; дівчинка в илахті, завітчана, жене корову“. — Побачивши Островну, поет „аж заплакав, так живо нагадала вона йому рідний край прекрасний“. Далі поет намалював картину щиросердої привітливости островнянських Українців.²⁾ Островна так глибоко врізала ся в серце поета, що він співав про неї і в віршах: „Ну що б здавало ся слова...“

Не доїздячи кільки верстов до Орська, перед очима Тараса показала ся пустиня, що ледом поняла його душу. За хвилину після тяжкого вражіння пустині, я, каже Шевченко³⁾, почав придивляти ся до скорботної панорами і по середині її помітив білу плямку, облямовану червоно-бурою смужкою. — „То Орськ біліє“, промовив ніби сам до себе поштар-погонич. — „Так от вона знаменита орська фортеця! промовив я майже голосно: і мині стало тяжко, сумно, тужливо, наче Господь знає яке велике нещастє дожидало мене в тій фортеці; а страховита пустиня навкруги здала ся мині викопаною могилою, що налагодила ся похоронити мене живим“. „Під'їздячи близше до Орська, я думав, чи співвають в фортеці пісні? І ладен був бити ся хоч на який заклад, що не співвають; бо за такою декорациєю можливо тільки мертве мовчання да тяжкі зітхання, а не пісні“. Перегодом стало знати, що ота біла плямка — була церква на горі, а червоно-бура смужка — дахи будівель, казарми, комори і иньше. Переїхавши через дерев'яний міст (через річку Урал) поет опинив ся в орській фортеці. Киргизи називають її — Я м а м - к а л а і отся назва за надто вірно відповідає характеру місцевости. „Орська фортеця, розповів нам Шевченко,⁴⁾ як не треба більш

¹⁾ Близнецы стор. 220 і далі.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ *ibid.* 222 і далі.

⁴⁾ Несчастный стор. 690.

гармоніює з місцевостю навкруги її, — таж сама рівнина і одноманїтність; з кольориту загального виділяєть ся тільки невеличка церква на горі. Під горою з одного боку брудні саклі татарські, а з другого двір інжинерний, де стоять каземати задля каторжників (варнаків). Проти інжинерного двору — довга, понизька, дерев'яна будівля з невеличкими вікнами, — то баталїонні казарми, біля них дерев'яний екзерцис-гаус; а далі майдан і церква, за нею — слобідка з маленькими домиками.

Перше, що живого зустрів в Орську Шевченко, був гурт варнаків таврованих; вони лагодили шлях; бо сподівались приїзду корпусного начальника. За ними, близше до казарми, муштровали ся на майдані жовніри.¹⁾

Не треба мині говорити, яке вражінне на Тараса зробила отся картина першої знайомости з Орськом! Далі йшли не ліпші, а гірші зустрічі: він муєв ставити ся перед усім начальством, аж доки не дійшов до найгіршого „круга“ свого „цекла“ — до казарми і, певна річ, з уст кожного начальника, почавши від дядьки до коменданта, вислухати тільки ж осоружне, скільки одноманїтне і образливе напучування: „водки (горілки) не нить, служити ретельно, слухати ся старших і памятовати, що „за Богом молитва, за царем служба не пропадають“.

Першим ділом в Орську постановили нашого поета під аршин; зміряли, якого він зросту, завели його до „ранжирного списку“ (реєстру), записали в реєстр під N 191 „рядовимъ 2-й роты“ і написали його „формулярный список“. Подаємо останній, бо він стає нам портретом нашого кобзаря, намальованим в кінці червня р. 1847 рукою ротного писаря, як знати з правопису, чоловіка темного.²⁾ В тім „списку“ читаємо, „що „рядовой“ Шевченко 2 роты на зріст 2 арш. 5 вершків; має лице чисте; волосє на голові і на бровах темно-русяве, очі темно сірі; ніє звичайний. Був художником Петербурської академії художеств; а з якого він стану — невідомо; бо про се звісток не прислано. По царському приказу за злочинства прийшов на службу 23 червня р. 1847 в лінійний оренбурзький баталіон N 5. Читати і писати уміє. По царському приказу за писання баламутних віршів, прийшов на службу рядовим, з правом на вислугу, під найшпільнішим догляд, з заборноюю писати і мальовати

¹⁾ Близнецы стор. 225.

²⁾ Русск. Стар. 1891 кн. N стор. 438.

і що б від його ні в якому виді не могли виходити баламутні і пашквильні твори. — Не жонатий“.

Про зріст Шевченка маємо не однакові звістки. Начальник його роти в Новопетровському форті Косарєв — раз каже,¹⁾ що на зріст Тарас був 2 ар. $3\frac{1}{4}$ вершка; вдруге²⁾ 2 арш. $1\frac{1}{4}$ вершка. — Очевидно, що останнє помилка. Ще більша помилка — звістка А. Матова,³⁾ переказана йому якимсь Аг. О. К., що бувби то фельдфеблем тієї роти четвертого баталйону, до якої належав і Шевченко. — А. О. К. повідав, що „Шевченко був високого зросту“. Вже ж при високому зрості не стояв би він в „ранжирному“ реєстрі 191!. Коли його записали 191, дак значить 190 чоловіка були в роті висші за його на зріст. Я признаю найбільш певною звістку „формулярного списку“, себ то 2 арш. і 5 вершків.

Жити Шевченко мусів, яко звичайний жовнір, вгурті з усіма жовнірами в казармі. Салдацька казарма і за нашого часу, коли на неї звернемо пильну увагу, — таке житло, якого і ворогови не можна зичити. Не кажу вже про недостачу повітря взагалі, а про повітря чисте годі й думати; не кажу про недостачу світлу і про иньші антигігієнічні умови; головна річ сего тяжкого життя — повна недостача спокою через життє гуртове. В казармі містилися люде ріжних народностей, релігій і характерів; не мало між ними було і дрозливих і паних.

Тож не трудно виобразити собі салдацьку казарму 50 років назад, та ще в Орську, серед степу безлюдного! Нечасть і смород орської казарми розривала душу на шматки. Шевченко справедливо назвав її „смердячою хатою“.

У мене перед очима лежить фотографія з художницьки зробленого Шевченком ще року 1847 малюнку з тієї казарми. Жаль бере, як глянеш на той малюнок! Я бачу довгу, понизьку хату, набиту людьми. На першому пляні „нари“, на них повно жовнірів, полягали горопашні — як хто спроміг ся: одному нігде примостити свої ноги; вони висять у його; у другого з „нар“ звисли руки, у того голова. Біля „нар“ поскидані чоботи; а иньші лежать в чоботах. Знати, що люде в сій групі потомлені. — За ними йде друга група, що розважає свою тугу горілкою, проганяє нею утому і нудьгу; тут іде, як кажуть „безшабашня“ гульня, сьпіви, галас, регіт, —

¹⁾ Київ. Ст. 1893 кн. 2.

²⁾ *ibid.* кн. 3.

³⁾ Русс. Вѣд. 1895 N 242.

щось дике, не людське. Праворуч від „нар“ під стіною на ослінчику примостив ся сам Тарас: він лагодить свою амуніцію; перед ним мале киргизча. Гляньте на стіни казарми: там порозвішувані штани, сорочки, салдацька муніція. В казармі повітря густе, аж темне. Легко уявити собі яке воно чисте, який спокій в тій казармі! Додаймо до сього малюнку, що в казарму позганяли люде з ріжних країв „неісходимої“ Росії: люде ріжних народностей, релігій, ріжних характерів, ріжних темпераментів... люде загнані сюди силоміць, люде зневолені, примушені таїти свої думки і бажання; люде примушені зовсім згубити або сховати своє я, своє почуттє людського достоїнства, свій „образ Божий!“ — примушені „об'єдинити ся“ в автоматичній постаті жовніра, зневоленого, приголомшенного військовою дисципліною і зброєю її — бійкою!... В такому житті нема, тай не може бути чоловіка; тут тільки жовнір. Чоловіка тут сховано десь глибоко — преглибоко. Щоденне життє в казармі провадило ся таким чином. О 6 годині ранком барабан будив жовнірів, а за годину знов барабанили, щоб жовніри виходили на муштру. Муштровались з рушницями цілих три години! Годину спочивали, потім обідали хлібом да нікчемною стравою і знов спочивали годину, а спочивши знов на дві години муштровати ся. Після муштри, трохи спочивши, починали новобранців, значить між ними й Шевченка, навчати „словесности“, себ то проказували на словах титули, наймення, наймення по батьку, призвище — усього начальства від фельдфебеля аж до військового міністра, разом з тим навчали, як витати і величати кожного начальника. Після „словесности“ вечеряли, ставали на молитву; о годині 9 барабан бив „зорю“ і в казарму приходила ніч. „Салдати — товариші починали тоді, писав Шевченко до княжни Репніної,¹⁾ розповідати — кого били в той день, кого обіцяли вибити; галас, крик, балалайка“. Нерви Тарасові не виносили сього пекла; він інколи втікав до кого будь з офіцерів, і досі офіцери приймали його по товариськи; але трапляло ся, що в кватері офіцера, гірше ніж в казармі. Він вертав ся до смердючої хати але тут: каже він²⁾:

„Осядуть думи; розібють
На стократ серце і надію
І те, що вимовить не вмю,
І все на сьвітї проженуть

¹⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 264.

²⁾ Кобзар 1876 т. II стор. 103.

І спинять ніч: часи літам,
Віками глухо потечуть...
І я кривавими сльозами
Не раз постелю омочу.
Перелічу і дні і літа,
Коли я, де, кого любив?
Кому яке добро зробив?"

Журба, нудьга, скорботи так гризли душу і серце, що поет-жовнір — благав Бога,

„що б сьвітало.

Мов волі сонця сьвіту жду...
Цьвіркун замовкне; „Зорю“ бють; —
Благаю Бога, щоб смеркало;
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштровати“.

Так день — скрізь день минав тиждень. Приходила неділя. „Крадучи ся неначе злодій поза валами фортеці, виходив Тарас по над Уралом в степ широкий, мов на волю. Орьска околиця з її степом — пустинею не заспокоювала його. „Місцевість тутешня, писав він до кн. Репніної 24 жовтня 1847 — сумна, одноманітна; худорляві річки Урал і Ор, сірі гори голі, та киргизський степ без краю. Інколи степ оживав, коли найдуть бухарські каравани на верблюдах; але вони своїм життєм ще прибильшують тугу. І у страдника - поета

„Болящев побите
Серце стрепенеть ся,
Мов рибонька над водою
Тихо усміхнеть ся,
І полине голубкою
По над чужим полем
І я ціби оживаю
На полі, на волі.
І на гору високою
Вихожу, дивлю ся
І згадую Україну,
І згадаць бою ся
І там стеци, і тут стеци,
Та тут не такі, —
Руді-руді, аж червоні,
А там голубії,

Зелені, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами
Темними дугами...
А тут бурян, піски, тали,
І хоч би на сьміх де могила
О давнім-давні говорила:
Неначе люде не жили!
Од спокоп-віку і до нині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її знайшли...
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили..

„Айда в казарми, айда в неволю!“
Неначе крикне хто надо мною
І я прокину ся! По-за горою
Вертаюсь, краду ся по за Уралом
Неначе злодій той по-за валами“...

В наведених віршах (з послання до Козачковського) поет так виразно намалював нам тяжке страждання душі своєї, що всякі коментарі здають ся мнї зайвими; скажу тільки, що не зрозумівши того становища душі Тарасової, в якому була вона, тоді коли водила рукою його, як писав він отсї вірші, не можна зрозуміти і літературної ваги не тільки послання „До Козачковського“, але майже що і всіх поетичних творів Тарасових, написаних на заслання. Сї вірші я вважаю за початок того циклу Тарасових творів, написаних на заслання, в яких без волі автора, червоною ниткою пробиваєть ся субьктивне почуття заповідяної над ним неправди. Кажу: без волі автора, бо Шевченко не був злопам'ятливим, але ж, як і кожна людина, не спроможен був одірвати ся від самого себе. У кожного, хоч трохи талановитого письменника, трапляв ся на віку такий вчинок, що, так мовити, панує по всіх його творах, переміняючи тільки форму. Так і у Шевченка — почуття неволі переходить по всіх його творах. Се почуття панує в творах його над усім; воно кермує талантом його з малку і до останку; воно виявляє, на мою думку, разом і вдачу того народу, вірним сином якого Шевченко був до останньої хвилини свого безталанного і повного великого трагізму життя. Тим то, найпаче в „невольничій поезії“ Шевченка, народне, літературне і авторське я — так судільно злили ся, що роз'єднати їх річ не можлива.

II.

Таким чином пересидівши два місяці в тюрмі і опинившись в „смердячій“ казармі, Шевченко перш за все мусів тяжко карати ся муштрою. До муштри не тільки не було в його жадного хисту, але він, мимо своєї волі, гидовав ёю. „Ще як був я дитиною, читавмо в його журналі¹⁾, мене салдати не вабили, як се звичайно буває з дітьми. А коли почав я приходити до того віку, що вже розумієш справи, дак у мене прокинуло ся не переможне гидованне до „христілюбивого воїнства“. Гидованне мов більшало відповідно більшанню моїх зносин з людьми отсеого „христілюбивого“ звання. Не скажу, чи воно случавм, чи справді так є, але мині не трапляло ся навіть з гвардії зустріти путящого чоловіка в мундурі. Коли трапить ся людина твереза, дак неминуче темна і хвастун. А коли буде хоч з невеличкою іскрою розуму і свігу, так теж хвастун, а до того ще й п'яниця, лїтлюга і розпустник. Річ натуральна, що гидованне зростало у мене до чудоти. І треба ж було облесливій долі моїй так уразливо і з такою злістю поглумити ся з мене: взяла тай пхнула мене в найсмердячу гущу отсеого „христілюбивого“ стану. Коли б з мене був душолюб, кровопивець, то й тоді не можна б було приміркувати про мене більш тяжкої кари, як завдати мене салдатом до оренбурзького війська. От в сьому причина не вимовних моїх страждань; а до всього сего мині заборонено писати і малювати; відобрано у мене найблагородішшу частину життя мого. Трибунал під проводом самого сатани не спроміг ся б виректи такого холодного нелюдського присуду, а бездушні справники справили його огидливо до ниточки. Поганин Август засилаючи Назона до хижих Готів, не забороняв ёму писати і малювати, а христіянин Микола заборонив мині і те і друге“.

На лихо Тарасови найблизше начальство його в Ореській фортеці — командир роти Богомоллов був людина сувора, строгий формалїст і любив випити. Коли Шевченко в перше ставив ся перед ним, він не посоромив ся загрозити поетови різками, скоро він не добре поводити меть ся²⁾. Невдатність Шевченка до служби військової була очевидна; кожен, хто б глянув на його вайловату постать, се зразу б зрозумів. Але поручник Богомоллов на се не вважав і налягав, щоб вимуштровати з нашого поета „бравого салдата“.

¹⁾ Записки ст. 18.

²⁾ Чалий сторона 66.

Шевченко лишив нам споминки про те муштрованне: „тремтить було серце, каже він,¹⁾ аж замірає, а я мащу собі вуся, одягаю ся в мундур і стаю перед лице командира; а лице у його з хмелю червоне. Здам іспит з муштри і на сам кінець вислухаю, хоч дурне та довге напучуванне, як бравий салдат повинен поводити ся; за що він повинен любити Бога і своїх начальників, починаючи з „дядки“ та капрального ефрейтора. Тепер (1857, се б то по 10 роках) сьміх тай годї, бо я вже призвичаїв ся, а тоді було не до сьміху. Тодї я мусів похоронити в собі усяке людське почуттє, та мовчки, не червонїючи і не білїючи, слухати моральне напучуванне з уст грабіжників і кровопійників.“

Баталїонний командир Мешков, людина очевидно розумніша і гуманніша ніж поручник Богомоллов, спостерігаючи, що Шевченко не засвоює собі салдацької муштри, хотїв вплинути на його самолюбство і казав до його, що коли він буде офіцером, дак не вміти ме ступити в гостинному покою, як що не навчить ся „втягувати носок“, так як се личить бравому жовнірови. Але на Тараса така острогога пі на волосину не вплинула. „Мині здасть ся, каже він,²⁾ що бравий салдат менш ніж осел походить на чоловіка; отим-то я й подумати бою ся, щоб не дати ся на бравого салдата“... До того-ж „того до віку незабутнього дня, коли мині вичитали конфірмацію, я сам собі сказав, що з мене не зроблять салдата. Так таки і не зробили. Не тільки глибоко, а навіть і поверхом я не вивчив пі єдиного артикулу з рушницею“.

Таке тяжке становище, в якому опинив ся Шевченко в Ореську, можнаб хоч трошки полегшити якою небудь розвагою, властивою людям більш-меньш культурним, осьвіченим. Такою розвагою могло б стати ся товариство, листи приятелїв і до приятелїв Українцїв, нарешті, читанне книжок. Погляньмо, чи було у Шевченка хоч одно що з сього?

Не відомо мині, з яких фактів один з Тарасових біографів — Маслов, а за ним і професор М. І. Стороженко³⁾ кажуть, що Шевченкови було в Ореську ліпше, ніж можна було сподївати ся. „Офіцери поводити ся з ним по товариєски, а коли Шевченко і страждав морально, так головним чином з туги за рідним краєм та з мордовливої сьвідомости свого безнравя і нарешті через заборону писати і малювати“.

¹⁾ Записки стор. 21.

²⁾ ibidem стор. 19.

³⁾ Київ. Стар. 1888 N 10.

Певна річ, що й того, про що каже д. Стороженко, досить на те, щоб така людина, як Шевченко, жакливо мордовала ся. Але ж в горі ми бачили вже і ще побачимо, як впливала на його муштра й казарма. А тепер річ поведемо про відносини до його офіцерів з Орської залози.

В листі до кн. Репніної Шевченко писав 26 лютого р. 1848 — „офіцери, спасибіг їм приймають мене по товариськи“; одначе се було таке товариство, що він мусів від його втікати, бо в тому товаристві „гірш ніж в казармі“, додає поет в тому ж таки листі до Репніної, „і сі люди, да простить їм Господь! претендують ще на освіту, — через те, що де-кого з них прислано сюди з Росії. Боже мій! Не вже і мнї судило ся таким ж стати? Страшно“. Але й таке товариство треба було прихилити до себе горілкою. Шевченко уживав простих але відповідних заходів: купити було чимало горілки та закуски, покличе на полювання офіцерів, а з ними і свого ротного командира тай напоїть їх.¹⁾ — Вельми плачливий приклад моральної низини ми маємо в особі одного з тих офіцерів; приклад взятий з урядової звістки. Поручник з того самого 5-го баталіону — Бархвиц, не маючи з чим з'їздити з Орська в Оренбург, позичив у Шевченка 68 руб; та як взяв, так і забув про позику. За два роки після позики Шевченко вдав ся до свого начальства, що б виправило з Бархвица ту позику. На лихо Шевченко, позичаючи Бархвицу гроші, не взяв з його документа, а Бархвиц з того й покористував ся; і відповів начальству, що грошей у Шевченка не позичав, та ще й прохав, щоб начальство „поступило съ рядовымъ Шевченкомъ по всей строгости законовъ за ложное предъявление претензій“.²⁾

Про товариство між темними жовнірами — нема що й казати. Правда були між ними теж заслани „господа дворяне“; але годї було й думати про товаришование з ними! „Доки не закинули мене до Орської фортеці, каже Шевченко³⁾ мнї й на думку не приходило, що є на світі такі нащадки нашої православної громади, як отсі конфірмовані „господа дворяне“. Перший поганець з отсего лиходійного кодла вельми вразив мене своїм життєм лиходійним, найпаче, коли я почув, що й він „несчасний“, такий же, як і я засланець, значить — товариш мій і по долі і по квартирі, се б то по ка-

¹⁾ Чалий стор. 66.

²⁾ Київ. Стар. 1891 кн. 2 стор. 335.

³⁾ Записки 26—28.

зармі. Слово „безчасний“ завжди викликало мое спочуттє, доки я не почув його в Орську; тут воно стало мнї таким огидливим, що я й досі (1851) не спроможу ся вернути йому колишне значінне його. По приказу Обручова (начальник Оренбурзького війська) довело ся мнї сидіти в казематі вкуші з таврованими варнаками, і там я запевнив ся, що слово „безчасний“ більш личить отим таврованим, ніж отим „господамъ дворянамъ“.

Коли в Орській фортеці Шевченко і зазнав дійсно товариських відносин і розваги, дак єдине між засланими туди за справи політичні Поляками. Де з ким з них він небавом сприятелив ся і, як будемо бачити, приятелював щиро до віку.

Читати у Шевченка, опріч Біблії, спершу нічогоїнько не було; тим паче малювання було б йому великою і користною розвагою; так теж малювати йому цар заборонив, і заборона тяжко нудила та мордовала його. „Скільки б можна було зробити малюнків з Киргизів, коли б не було заборонено мнї малювати! писав поет-художник до Репніної 24 жовтня 1847. Дивити ся і не сьміти малювати, се така мука, яку зрозуміє тільки суций художник“. Не маючи права малювати, художник бажав хоч трохи задовольнити потребу своєї душі, дивлячись на малюнки. Коли його арештовано у Київі, дак одібрали в його цілий портфель малюнків його з краєвидів рідної України й иньших. Портфель той забрав київський губернатор Фундуклій. Прибувши до Орська і гадаючи, що Фундуклій лишив портфель у себе, Шевченко вдав ся до його листом 16 липня р. 1847 і прохав переслати до його портфель і иньші речі, які одібрано у його: „в портфелі тому є оригінальний малюнок відомого французького художника Вато. Коли бажаете, писав Тарас, придбати собі той малюнок, дак я охоче його продам вам за цїну, яку самі положите. Я уступив би вам і види з київських краєвидів, але ж раз — що вони ще не викінчені, а в друге — вони нагадувати муть мнї тут наш Київ прекрасний“.¹⁾ Фундуклій на те не відповів нічого, і от через що: коли Шевченко, ще як був в Петербурзі в арешті, довідав ся куди його засилають, прохав він шефа жандарів графа Орлова забрати у Фундуклія скриньку з красками і портфель з малюнками і вернути їх йому, Шевченкови. Орлов казав Фундуклієви переслати ті речі до III отд. і коли останне розгляділо ті краски і малюнки, Орлов 15 липня р. 1847 написав

¹⁾ Київ. Стар. 1894 кн. 2 стор. 321.

в Оренбург оповістити Шевченка що оті речі не варто того, аби їх і переслати, тим то він, Орлов, звелів лишити їх в III отд.¹⁾

Таким чином мабуть на віки загинули усї оті малюнки Шевченкові і оригінальний малюнок Вата! Звістно — годі було „рядовому Шевченку“ змагати ся проти компетенції таких „знавців“ в живописи, як Орлов і Дубельт! але ж на серці художника, певна річ, вельми защеміло, коли він довідав ся, що художницьку працю його і Вата „художники III отдѣлення“ призначили мишві на снідання!

Кожна, хоч трохи освічена і розвинена, людина відає велику вагу листовання з кривими і з приятелями. З власного досвѣду скажу, що листи з рідного краю, рідною мовою прислані на чужину, мають невимовно велику, могутню вагу; вони не тільки наливають в серце утїхи й радощів; вони животворно бадьорять і підносять дух; вони стають певними лїкамц на нудьгу й сум; вони переносять дух в рідну країну; читаючи їх, якось забуваєш хоч на хвилину, що ти на чужині; тобі здаєть ся, що в ту хвилину ти там, звідкіль лист прийшов і ведеш розмову з тим, хто прислав листа.

Так дивив ся на листованнє і Шевченко; про се свѣдчать нам усї його листи, найпаче до Лизогуба, Репніної, до Козачковського, до Бодяньського і ин. Теж саме бачимо і в творах його, писаних на заслання; на пр.

„Хіба самому написати
Таки посланіє до себе,
Да все до чиста розказати,
Усе що треба і не треба?
А то не діждеш ся його,
Того посланія сьвятого,
Сьвятої правди не від кого“...

Або друге:

І знов минї не принесла
Нїчого почта з України“...

Розповівши — про колишні братання і т. ин. і сумуючи, що нема листів від колишніх приятелів, поет каже:

„Вони (приятелї) з холери повмирали,
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу...“

¹⁾ Истор. Вѣстн. 1886 кн. 1 стор. 159.

Ой із журби та із жалю
Що б небачить, як читають
Листи тії — погуляю¹⁾...

От же великої утїхи листовання поет наш не мав на заслання, трохи що не до самого кінця року 1847. Він вельми нарікав за се: „було на собаку киць, то влучиш в друга, читаємо в листї його до Андрія Лизогуба, а як пришлось до скруту, так сьвятий їх знає, де вони подїли ся! чи не вимерли, крий Боже! нї, здраствують, та тільки відцурали ся свого друга безталанного! Бог їм звидить! як би вони знали, що єдине слово ласкаве тепер для мене паче всякої радости! Так що ж — не догадливі!“

Одначе таке паріканнє не про всіх приятелів Шевченкових було правдивим. Ледви хто з них і відав, куди саме доля закинула поета і куди адресовати листи до його. А скоро в кінці жовтня він обізвав ся і подав свою адресу до Репніної й Лизогуба, дак вони не гаючись відповіли йому. Минї не відомо жадного листу, писаного Шевченком після лютого аж до жовтня р. 1847, опрїч того наведеного в горі листу його до Фундуклія. Але може бути, що він і писав, і легко можливо, що були і такі „щирі приятелї“, що одержавши листи від „рядового“, та ще засланого в далеку фортецю, не тільки не відважували ся відповідати, але з переляку палили швидче листи засланця. Нїчого в сьому разі дуже чудного і не відповідного звичаям нашого заляканого духу і приголомшеного життя я не бачив би.

Запевне відомо досї тільки те, що з Орська Шевченко вислав листи до дїїєне щирих своїх приятелів — до Лизогуба і до Репніної 22 і 24 жовтня р. 1847, і знати, що вони не загаяли ся відповідати. В листї 11 грудня Тарас дякує Лизогубови за відповідь і пише: „я з самої весни не чув рідного щирого слова. Я писав туди (на Україну) де-кому, а вам першим Бог велїв розважити мою тяжку тугу в пустинї... Бодай і ворогови мойому лютому не довело ся так карати ся, як я тепер караю ся! Ви питаєте: чи не покинув я малювання? радий би я його покинути, так не можна і страшно мучу ся, бо минї заборонено писати і рисувати. А ночі, ночі! Господи! які страшні та довгі, та ще й у казармі! Добрий мій друже! голубе сизий! пришлїть ящичок (скриньку) вашу, де є вся справа, (малярська), альбом чистий і хоч один пензель Шарїона: хоч інколи подивлю ся, то все таки легше стане“.²⁾

¹⁾ Кобзар 1876 т. I. стор. 232 і 248.

²⁾ Чалий стор. 68.

В першому листі до княжни Репніної, писаному з Орська 24 жовтня р. 1847¹⁾, горопашний страдальник каже: „я тепер чеврію в киргизькому степу, в убогій Орській фортеці. Ви зареготали б, коли б тепер мене побачили. Виобразіть собі вайловатого салдата, гармизу розпатланого, не голеного, з величезними вусами. Ото і буду я. Сьміх, а сльози котять ся. Що діяти! Мабуть я мало притерпів на своїм віку, і колишні мої страждання, як прирівняти їх до теперішніх, дак то були сльози дитини. Гірко! невимовно гірко. А до всього того мині заборонено малювати що б то не було і писати, опріч листів. А тут таки сила нового. Киргизи такі мальовничі, такі оригінальні і простосерді, самі просять ся під олівець, і я божеволію, дивлячись на них. Які прекрасні голови і раз-у-раз поважність без найменших гордоців. Дивити ся і не сміти змалювати! Се такі муки, які зрозумів тільки суцїй художник! От вже більш півроку я нічого не відаю про наше письменство. Перешліть до мене твори Гоголя — Письма къ друзьямъ — і Чтенія Московскаго Археологическаго Общества, що видає Бодяньський“.

Таким чином бачимо, що Шевченка з одного боку — гризла нудьга і скорботи, а з другого — геть чисто нічим і ні з ким було розважити йому тугу. Куди б він не повернув ся, до чого б не взяв ся, замість розваги зазнавав ще більшої туги. Далека чужина, смердяча казарма, барабан, муштри, темне і пяне товариство, сварка, лайка, бійка... Без краю голий степ, — Киргизи, — спокуса писати й малювати, — і заборона чинити те і друге! Яких ще гірших обставин пекельних можна було приміркувати за для поета-художника!

Є ще одна річ, що під таку тяжку годину стає иноді розвагою: се що-денні записки, куди й Тарасови можна б було виливати хоч одну краплю гіркої трути з течії що-денного життя жовніра-засланця. Виливаючи в ті записки болі отрувної душі, — поет-художник був би лишив нам найкоштовніший матеріял життєписний. Чи захожував ся біля сїєї розваги Шевченко? Питанє цікаве, важне і занадто темне. З листу його до Репніної,²⁾ писаного 27 лютого р. 1848, знати, що він наче б то й брав ся за що-денні записки. „З того дня як прибув я до Орської фортеці, пише він, я пишу свій дневник. Я думав переслати до вас хоч одну сторінку з його. Але ж таке одноманітне, сумне, що я сам злякав ся і спалив свої записки на свічці. Не гаразд я зробив: потім жаль мині стало моїх запи-

¹⁾ Київ. Стар. 1893 кт. 2 стор. 262.

²⁾ *ibidem*.

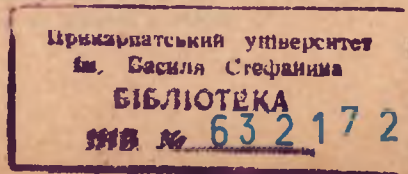
сок, наче ненї своєї дитини, хоч би та дитина і каліка була“. Десять років після сього, коли Шевченко запевне вже знав, що пар звелїв визволити його з заслання, він дійсно взяв ся з нудьги писати свої щоденні записки і там на першій стороні (12 червня р. 1857) написав: „Записки мої годило ся б мині розпочати з того часу, коли мене висьвячено в новий сан, се б то з року 1847. Досі був би вельми здоровий і вельми нудний зшиток. Згадуючи про ті минулі сумні десять років, я вельми радїю, що тоді не прийшла до мене думка завести зшиток на записки. І про що б я записував туди? Воно правда, що впродовж отих десяти років я дурно бачив те, що не всякому доведеть ся побачити. Але як я дивив ся на все те? Так, як з осторожного вікна через ґрати дивить ся узник на веселий поїзд весільний. Самі споминки про те минуле, що бачив я за десять отих років, кидають мене в жар! А що ж би було як би я списав оту темрявну декорацію і розкоїв про тих грубіяньських лицедїв, з якими судило ся мині справляти монотонну драму десятилітну?“

Таким чином з одних тих самих уст маємо дві діаметрально супротивні звістки, написані тією ж самою рукою. Яку ж з них треба прийняти за певну? Чи року 1847 Шевченко, перебуваючи в Орську, писав чи не писав свій „дневник“?

Коло сього питання спиняв ся і професор М. І. Стороженко¹⁾ і став на тому „що трудно няти віри, що б поет в сьому разі зовсім забув про свої перші записки щоденні, що б память не нагадала йому такого значного вчинку з його скорботного життя. Можна гадати, що він сьвідомо потаїв правду, бажаючи не підводити своїх добрих начальників; бо їм запевне дісталось би, коли б дійшла звістка, що у Шевченка, на перекір забороні, була спроможність що небудь творити („сочинять“)“. Гадки і виводи проф. Стороженка мене не вдовольняють; жадним чином не можна мині з ними згодити ся, бо маємо факти, що супротивно стоять проти них. Перш за все Шевченко був людина правдива, і найменшого приводу не було йому „таїти правду“ в записках р. 1857 і таїти їх перед самим собою. Остерегати ся йому, як гадає д. Стороженко, зовсім нічого було: він в червні р. 1857 був визволений вже *de jure*, а *de facto*, дякуючи новопетровському комендантові І. О. Ускову, перебував за такими обставинами, що годі було сподівати ся йому ревізії паперів в його, а коли б така й стала ся, дак він зовсім

¹⁾ Київ. Стар. 1888 кн. X.

Записки Наук. Тов. ім. Шевченка.

був забезпечений, що записки його в руки ревізорів не попадуть. Доказом цього, oprіч фактів, про які буде ще річ, став нам зміст записок. Ганебні вирази в тих записках про своє начальство, про Перовського, Обручова, Орлова і навіть про царя Миколу свідчать, що Шевченко не вважав на обережність і зовсім не турбувався бажанням, щоб не підвести свого начальства. Тай не можна було йому й підвести: він добре тямив (мене дивує, що проф. Стороженко не зауважив на се), що коли б навіть записки його р. 1857 і попались в небажані руки, дак згадка в них про записки р. 1847 ніяким чином не могла ні на зерно нашкодити нікому: раз через те що з того часу минуло вже 10 літ; земля приняла старого царя, а новий дав амністію Шевченкови; а в друге, що на зрушення заборони писати і він і начальство, яке було біля його р. 1847 — давно вже спокуювали. Та на заборону писати Шевченко на першому засланню не дуже й уважав, — як се небавом побачимо, — за що й заплатив вельми дорого.

Однак ж з того, що думки і виводи д. Стороженка не оправдані, саме питання не перемилило ся і стоїть, як і стояло.

Знаємо, що дійсно пам'ять у Шевченка була добра і зрадити йому в такому значному факті вона не могла. Чи вже то не була правда, коли Тарас писав до Репніної, що писав записки і спалив їх?

Записки щоденні — за сім місяців нового життя, за новими обставинами в чужині, — повинні бути великим, грубим зшитком; бо записувати було про що. Значить і спалити їх серед ночі в казармі на свічці дїло не легке. Палячи, не можна було не надимити в казармі так, що дим шибонув би в ніс сонним жовнірам, розбудив би їх, і вони, певна річ, нарobili б галасу, і Тарас не минув би кари.

Але ж не можна гадати й того, що б Шевченко в листі до Репніної писав неправду.

Таким чином питання зістаєть ся без певної відповіді; а на мою гадку було так: Шевченко не писав записок чи дневника р. 1847, а робив собі тільки коротенькі замітки і написав їх такий маленький зшиточок, що його легко було „спалити на свічці“, і ще легше забути про його.

III.

Сума обставин життя жовніра, найпаче життя в казармі в неволі, на чужині, не могла не вплинути і на фізичне і на психічне здоров'я Шевченка. Він занепав спершу на ревматизм, а в осени р. 1847 в фортеці між жовнірами прокинула ся страшна цинга, — не минула вона і Тараса.¹⁾ Недуг ревматизму так розвивав ся, що начальство мусіло дозволити Шевченкови на час недугу перебраться з казарми на приватну квартиру — до якогось уральського козака. Здасть ся, такому дозволу сприяв новий командир роти. Немає звістки, чи довго хорував Шевченко, і який саме час він жив не в казармі; але не буде помилки гадати, що час сей був невеликий, не більш як місяць²⁾, і скоро полегшало йому від ревматизму, начальство, не вважаючи на цингу, перегнало його знов в казарму. З листів до Репніної і до Лизогуба знати, що в кінці жовтня Тарас перебував в казармі і про недуг нічого ще не писав; в листі до Лизогуба 11 грудня він вже каже: „до всього лиха треба було ще й занедужати; в осени мучив мене ревматизм, а тепер цинга; у мене її зроду не було, а тепер така напала, що аж страшно“. В листі до Василя Лазаревського Тарас 20 грудня р. 1847 між иньшого писав: „oprіч всіх лих, що душу мою катують, Біг покарав мене ще й недугом тілесним. Занедужав я спершу ревматизмом — тяжкий недуг; та я все таки потроху боров ся з ним, і лікар, спасибіг йому, потроху помагав, і я прозябав собі (чеврів) хоч у поганій та вольній хатині; также бачте, що б я не змалював (бо малювати мині заказано) свого недугу (углем у комині), то й положили за благо перевести мене знов в казарму до люлек, смороду і зику. Став я потроху привикати, а тут спіткала мене цинга люта, і я тепер мов Іов той на гнощі, тільки мене ніхто не провідає. Так мині тепер тяжко, так тяжко, що як би не надія, хоч коли небудь побачити свою безталанну Україну, то блавав би Господа о смерти. — Так Дніпро крутоберегий
І надія, брате!
Не дають мині в неволі
О смерти блавати.

¹⁾ У Чалого — лист до Лизогуба стор. 68.

²⁾ Отсе коротке перебування не в казармі сталося приводом якомусь Е-ву подати в „Самарській газеті“ звістку (передруковану в Зорі 1894 р.) буцім Шевченко жив в Орську не в казармах, а окремо на квартирі у козака.

Іноді нудьга так мене за серце здавить, що (без сорома казка) аж заплачу. Як би все те розказувати, що я терплю тепер, то й за тиждень не розказав би... Попросіть Перовського (генерал-губернатора), що б він хоч з казарми мене визволив... як би мині рисувати (малювати) тільки можна було, то б я і не журился б собі в сірій шинелі, поки дійшов би до домовини...¹⁾

Ніщо ж як не малювання і спричинило ся тому, що начальство, не вважаючи на цингу, перегнало поета-художника знов до казарми. Перебуваючи на приватній квартирі, Шевченко не спроможен був не малювати і „намалював (так писали до мене з Орська) якусь картину на висше начальство і комусь її показав. А орське начальство, скоро довідало ся про ту картину, одібрало її, звівчило, а Шевченкови веліло зараз же перебрати ся знов до казарми“.

Ось яка аллегорія була намальована на тій картині; як розповів М. Н. Бажанов: ¹⁾ на малюнку стояло українське село з усіма аксеуарами південної природи. На першому місці стояла старенька хатка, обгороджена високим частоколом. Блакитне небо — іноді охмарене; з за хмар інколи пробиваєть ся соняшне проміннє і через щилини високої горожи золотить хатку мальовничими узорами. Лицем до горожи, а спиною до хатки стоїть міністер освіти (граф Уваров). У його в розставлених руках розгорнена салдацька шинеля сіра; він наставляє її проти сонця, що б затулити проміннє, не дати йому світити на хату і таким робом хату держати в темноті.

Що до психічного становища, то вже саме перебування 2 місяці в тюрмі, опити, не людсько-сувора конфірмація і заслання жовніром в Азію — повинні були пригнобити Тарасів дух. В Оренбурзі поклонники його земляки: Сергій Левицький, Лазаревські, Александровський і інші своїм сердешним привітанням трохи підбадьорили були поетову душу; але ж коли він прибув до Орська — де все було новим для його і природа і люди і їх звичаї, і де він на власні очі побачив — яку „широку тюрму могилу“ приготували йому судді III відділення — він не минуче повинен був підупасти і підупав духом.

Професор Стороженко з першого листу Шевченка до Репвіної виводить, що Шевченко, яко сущий Українець, силкуєть ся вдарити лихом об землю і гумористично глянути на свою долю; але се йому

¹⁾ Р. В. 1895 N 242.

не вдасть ся.¹⁾ Правда: в листі до Лазаревського²⁾ 20 грудня р. 1847 Тарас признаєть ся, що він „спершу сьміливо глянув в вічі своєму лихови і думав, що то була сила волі, аж ні! то була гордість сліпа. Я не розгледів дна тієї безодні, в яку впав. А тепер, як розгледів, дак душа моя убога розсипалась, мов пилина перед лицем вітра. Не по християнськи, брате мій! знаю, пише він далі, а що ж діяти? Опріч того, що нема з ким щире слово промовити, опріч нудьги, що в серце впила ся мов люта гадина, опріч всіх лих, що душу катують, Бог покарав мене ще й недугою тілесною“...

Те, що Шевченко називав в сему листі „сліпою гордістю“, була властиво натуральна реакція великого духа правди й самосвідомости — проти самовласти та лиходійних вчинків над ним Дубельта, Орлова й інших: почала ся вона ще разом з арештом і стояла до вїїзда в Орськ. Тим то бачимо, що коли везли арештованого Шевченка з Київва до Петербурга, коли він був в тюрмі і на опитах, він був веселий і жартовав. Але ж Орськ, хоч і не зламав його духа, бо суще великого духа не можна зламати, — але причавив, приголошвив. Ще і в Орську якийсь час, мабуть доки не занепавав на ревматизм, а ще гірш на цингу, — Тарас силковав ся підтримувати реакцію свого духа; але ж вже в липні помічаємо, що в душі його починає творити ся все оте, що він висловив Лазаревському і в чому до того часу не хотів і сам собі признати ся. Почуттє приголошшености і підупад духа, без Тарасової волі, пробили ся наоколо і показали себе незримо для самого Тараса. В листі його до Фундуклія бачимо виразні ознаки того, що психічна сторона поета вискочила з нормальної колії. — Ознаками тими стають мині ортографічні помилки. Хто хоче уявити собі не нормальне становище змученої душі поета, нехай зауважить ортографічні і стилістичні помилки в російських писаннях его. Правда, що Шевченко ніколи без ортографічних помилок по російськи не писав; але ж ми бачимо, що з часу заслання його вони зростають, більшають, бачимо їх найбільшу рясноту в листах писаних 1847—1853. Потім вони потроху все меншають і вже під кінець року 1857 приходять, можна сказати, до своєї первісної норми. Взавши на увагу Тарасові листи писані по російськи в р. 1849, 47, 50 і 57 — я спостерігаю в першому одну ортографічну помилку пересічно на 11 слів; в другому — на 6; в третьому на 7; в останньому на 12.

¹⁾ Київ. Ст. 1888 кн. X.

²⁾ ibidem 1891 кн. 2.

Річ давно відома, що в ортографії, і взагалі в писанню, як і в розмові, відбивається становище людського духа. Теж відома річ, який тяжкий вплив на душу чоловіка має цинга. Зазиривши в Шевченків лист, писаний до Лизогуба під час того недугу, ми помічаємо там незвичайно грубі ортографічні помилки. На пр. наймення власні: Біг, Одесса, Іванович і т. ин. Тарас починає з маленької літери. Трохи згодом в листі до Репніної бачимо ще більші гріхи проти російської граматики на пр. „какбы, отосна“ і т. ин.

Таким чином, хоч би Тарас і не сказав був нам того, що сказав в листах до Лизогуба, Репніної, до Лазаревського про тяжке становище його духа, дак ми б довідалися про останнє з самої лише ортографії і стилістики його листів

Та, кажу ще раз, при тих обставинах, в яких він опинився по приїзді в Орську фортецю, дух його жадним чином не міг бути в тому нормальному становищу, в якому він був звичайно до арешту. Жадним чином не можна було йому не вийти з колії нормальної. Можна тільки дивувати ся тому, що пережиті Шевченком в Орську, потім в Оренбурзі і в Новопетровському обставини, утиски і гнобительство не довели його до божевілля. Се показує нам назвичайну міць його духа взагалі, міць його духово-морального організму.

IV.

Новий — 1848 рік поет наш зустрів „наче той Іов на гноїці“. ¹⁾ Лихо діється зо мною, тужить він в листі до Лизогуба, ²⁾ та не одно, а всі лиха впали на мою голову: одно — те, що нудьга і безнадія давить моє серце, а друге те, що не здужаю: з того часу як привезли мене в сей край, перетернів ревматизм і цингу, а тепер зуби і очи так болять, що не знаю де діти ся, і чи не чудно — скажіть: як принесли ваш лист, мині полегло, так що на третій день мині вже можна було писати отсей коротенький лист“.

Листи приятелів з України вельми радовали Тараса. З новим роком стали вони приходити частійш; але ж почта тоді ходила так не хапаючись, що на пр. з Чернигова до Орська лист ішов 25 день. „Не знаю, чи зрадів би я так батькови, або матері, як вашому щирому слову“, пише він до Лизогуба 1 лютого; а коли одержав він

¹⁾ Київ. Стар. 1891 кн. 2.

²⁾ Чалий стор. 71.

від його скриньку з малярськими пристроями, дак зрадів так, „наче мала ненагодована дитина, побачивши свою матір“. Одержавши 6 березія той подарунок, поет-художник „цілїсенку ніч не спав, розглядав, дивив ся, перевертав, по тричі цілїючи всяку фарбочку, та, як її не ціловати, не бачивши рік цілий! — „Боже мій! Боже мій! пише він до Лизогуба на другий день, як одержав його посылку, який тяжкий та довгий рік! та дарма! — Біг поміг — минув таки. Взявши в руки скриньку, я наче перелетів в малярню в Седнев! сьогодні неділя, на муштру не поведуть, цілїсенський день переглядати му твій подарунок! Передививсь, перелїчив, все, все до крихотки ціле (в скринці) і Шекспір і фарби і цисорик!“ На сам кінець листу, просячи Лизогуба писати, Тарас додає: „тільки Біг святий знає, як я радю, коли дійде до мене хоч одно слово з мові бідної країни.“ ¹⁾

Майже одночасно з Лизогубовими листами і подарунком малярським утішила Тараса своїм листом і „друг-сестра“ його княжна Репніна. Лист її Тарас одержав 12 лютого і одержавши його „немов від тяжкого сну прокинувся“. „Ваш лист, відповів він їй 25—28 лютого переніс мене з темрявої казарми на рідну Україну і в прекрасний ваш Яготин. Яке чудове раювання виображати собі тих, що споминають про мене! Бесїдуючи з вами, я святкую 25 лютого, хоч не так чудно, як колись, але тихо пре-тихо, за те так весело так весело, як ніколи не святакував, і отсю велику радість ви мині дали“.

Крапля — скрізь краплю починає падати на Тарасову душу цілющий духовий бальзам не тільки в листах Лизогуба і Репніної, і в подарунках їх, але і в листах інших людей як от — Сергія Левицького, Олександри Ціолівни, Лазаревського, Чернишова. Лизогуб і Репніна прислали йому книжок, тих саме, яких він бажав, дві книжки творів Шекспіра, твори Лермонтова, „Евгенія Онегіна“ Пушкіна; дві книжки „Полнаго собрания сочиненій русскихъ авторовъ“ і „О подражаніи Христу“. А тим часом і ротним командиром став копитан Степанов, людина не пюца і не така причеписта, як Богомоллов. Він, вже не без впливу оренбурзьких приятелів Тарасових — Александрійського, Герна, Левицького, Лазаревського і інших, почав, як кажуть, дивити ся скрізь пальці на те, що Шевченко добув собі малярські потреби і часом малював — і писав. Нарешті і з Оренбурга прийшла дуже важна звістка — і вона,

¹⁾ ibidem стор. 72.

певна річ, мала велику вагу на поблажливості Степанова й иншого начальства. Стало відомо, що шеф жандарів Граф Орлов питає у корпусного командира Обручова — як поводить ся Шевченко; який у його „образъ мыслей“ і чи заслуговує він того, що б прохати у царя дозволу йому малювати? Начальник 23 дивізії генерал Толмачов, зібравши звістки про Шевченка, відповів Орлову 30 березія, що Шевченко поводить ся добре, службою займаєть ся усердно. „въ образъ мыслей его ничего предосудительнаго не замѣчено“ і заслуговує дозволу малювати.¹⁾ Така відповідь, вже ж, задля ореського начальства стала прямою указкою, що б воно поблажливо дивило ся на малювання Шевченка.

Всі отсі дрібнички дали поетови-художнику спроможність хоч трохи відірвати душу й думки від життя казарменного і хоч трошки заспокоювати серце читанням, писанням віршів і малюванням. Одначе перед ним ввижало ся нове лихо: похід на весні в степ. Похід вельми жахав його. Знати, що в Орську ходила ще в січні р. 1848 чутка²⁾ про сей похід, але очевидно, що Тарас не відав запевне, що то буде за похід, куди саме і за для якої потреби? Він тільки чув, що похід в степ річ тяжка, і бояв ся, що б в гурті з иншими не вирядили і його. Чутка про похід стала під кінець лютого вразнійшою, і 28 лютого Тарас писав до Ренніної,³⁾ що „на весні сподівають ся походу в степ на побереже Аральського моря, щоб будувати там нову фортецю. Хто бував в тих походах, той, рівняючи їх до життя в Орській фортеці, називає останнє едемом! Яково ж то там, коли тут едем! Одно мене журить: туди не ходить ночта і доведеть ся рік, а може й три, коли переживу, не листовати ся ні з ким близьким мойому серцю!... Дякає мене теперішня хвороба — цинга, а в степу, кажуть, вона жахливо лютує! Страх! Перше я дивив ся на природу одухотворену і неодухотворену, як на найсуцільнійший малюнок, а тепер буцім у мене очи перемінили ся: ні ліній, ні барв, нічого не бачу. Чи вже ж отсе почуття прекрасного я навіть загубив? А я ж так беріг його! так голубив його! Ні, мабуть я тяжко прегрішив перед Богом, коли так страшенно караю ся!“

Жах того сподіваного походу в степ не покидає Тарасової души; пишучи 7 березія до Андрія Лизогуба,⁴⁾ він каже: „як при-

¹⁾ Истор. Вѣстн. 1886 кн. 1 стор. 160.

²⁾ Чалій стор. 70.

³⁾ К. Стар. 1893 кн. 2 стор. 265.

⁴⁾ Чалій стор. 71.

шле Варвара Миколаївна (Ренніна) обіцяних книжок, тоді я і тяжкого походу і Аральського моря і степу безлюдного не злякаю ся; одна тільки туга гризе мов серце: як заженуть у степ, дак не доведеть ся ні одного листа прийняти, ні самому послати; бо туди почта не доходить. От мов горенько! а може доведеть ся рік, або й другий простерегти нікчемне море“.

Похід, що так журив Тарасову душу, був ні що більш, як приміркована урядом експедиція через степ на Аральське море, що б описати береги його й збудувати форт біля моря Аральського. З експедицією, властиво морською, під кермою капітана-лейтенанта Олексія Бутакова, муєв іти до Раїму цілий відділ оренбурзького війська і валка Киргизів з верблюдами, везучи потрібні харчі, пристрої і за для плавби по морю двое розібраних суден. Більша частина війська того повинна була лишити ся в Раїмі, яко залого, і там збудувати форт. Шевченко більш за все і бояв ся, що б не попасти до тієї раїмської залого.

Бутаков родом був з Миколаїва, належав до чорноморського флоту, проживав часом в Одесі, де теж часто проживали і Ренніна і Лизогуб. Я гадаю, що Бутаков — був з ними або принаймні хоч з Ренніною — знайомий, і певна річ, яко людина освічена, він і без того відав про справу Кирило-Методіївців і Шевченка. Я певен, що він прийхав до Оренбурга з готовою думкою: чи не можна допомогти Тарасови, взявши його до своєї експедиції. А в Оренбурзі, се ще певнійше, вдали ся до його з просьбою про се Тарасові приятелі, і між ними капітан генерального штабу Карл Іванович Герн.

Бутаков вдав ся до командира оренбурзького війська генерала Обручова, просячи нарядити до експедиції й Шевченка, яко доброго маляра-художника, не минуче потрібного в експедиції, щоб змалювати береги Аральського моря.

Герн був в Обручова за адютанта, і йому поталанило напутити останнього, щоб вволив волю Бутакова. І от 5 мая бригадний командир генерал Федяєв пише до командира 5 баталіону майора Мішкова: „по наказу начальника корпусу (Обручова) прошу, щоб ви рядового з вашого баталіону Тараса Шевченка завели в реєстр тих 200 жовнірів, що підуть в 4 баталіон в Раїм, і переписали Шевченка до 4 баталіону“.¹⁾

¹⁾ Киев. Ст. 1896 кн. 2 стор. 130.

V.

Експедиція Бутакова рушила з Орська 11 мая р. 1848.¹⁾ Експедицію становили: дві роти жовнірів, дві сотки уральських козаків, гармати і 600 Киргизів. Так каже капітан Косарєв;²⁾ Шевченко в „Близнецах“³⁾ додає, що в обозі експедиції було 3000 возів і 1000 верблюдів.

До Раїму експедиція прибула 19 червня, значить цілих шість тижнів вона була в дорозі; а звернувши увагу на те, що з Орська до Раїму — ледви чи буде 80 миль, спостережемо, що експедиція що дня проходила менш двох миль. Воно й не диво: експедиція йшла то голим степом, то глибокими пісками, а спека стояла така, що в піску можна було спекти яйце. Подорож по отейі пустині записав Шевченко в своєму оповіданні „Близнецы“.⁴⁾ „Першого дня, каже він я нічого не бачив і не чув опріч хмари куряви та возів, Башкирів, верблюдів, на пів голих Киргизів-погоничів при верблюдах. Другого дня ранок був чудовий. Перед нами був рівний, без краю степ, заселений ковилем, немов білою скатертиною. Ніде ні куца, ні балки, нічогісенько, опріч ковилю, та й той і не поворухнегь ся, наче скаменілий, ні шелесту в степу, ні щебетання пташки; навіть ящірки нема; одно слово — нічогісенько опріч ковилю. Німо, мертво. Сонце йшло в гору і от степ буцім здрігнувсь, поворухнув ся і за кілька хвилин на обрію показали ся білі хвилі срібні. Степ став морем, а бокові аванпости почали рости, більшати і в одну мить стали кораблями з розпуценими жагликами. Чари стояли не довго; за пів години степ прийняв свій вид звичайний; а з-за обрію стала показувати ся біла хмара: то був дим. Горів степ. Під вечір перед заходом сонця стало видно і біле полум'я. Скоро прийшла ніч, полум'я все червоїшало і наближало ся до експедиції; стало видно червоні язика; увесь обшар, видимий в день, облив ся огняними цівками. Картина була дивна!“

Дійшовши обгорілим степом на четвертий день до річки Карабутихи, де був уже форт, експедиція цілий день спочивала. Ру-

шивши далі, перейшли ще дві річки Ямин-Кайрокли і Якши-Кайрокли. Фізіономія степу — все таж пустиня. Перейшовши через річку Іргиз, експедиція зупинила ся спочивати біля могили „батиря“ Дустана, де стояв зліплений з глини пам'ятник. На сему саме місці учора натовп Хивинців напав на попередній обоз експедиції, кілька чоловіка було вбито, кількох полонено. „Тут каже Тарас, я вперше бачив обезгловлені тулубища людські.“

Проїшовши чотири форти, експедиція двічі спочивала біля озер, а потім ночувала й спочивала цілий день біля річки Амаловни. За отеїю гнилою річкою починають ся жахливі Каракуми, себ то — чорні піски. День був тихий і палкий. Цілий день йшла бесіда про Каракуми. Хто бував там — розповідав про них жахливі річі. Експедиція рушила геть досвіта, поспішаючи, щоб до спеки перейти піски. Алеж замість спеки, подув такий північний вітер, що люде муєли одягати ся в шинелі і три дні не скидали їх. Опівдня третього дня вітер почав стихати і під вечер зовсім затих. До криниць було ще 10 верстов. Почала ся страшенна спека. Ніколи до того Шевченко не зазнав такої великої жадоби пити і ніколи не пив такої паскудної води, як в той день. Передовий виділ, виражений, щоб знайти і вичистити криниці, не знайшов їх. Експедиція прийшла до гнилої, гіркої і кисло-солонної води: не процідивши її, не можна було в рот взяти, бо вона кишіла вошами і мікроскопічними п'явками. Спочивши експедиція рушила далі годин за три досвіта. Скоро почало сходити сонце, показала ся безкрая блідо-рожева рівнина. То було висхле озеро; дно його покрив тонкий пласт білої, наче цукор, соли. Такі рівнини попадали ся вже по дорозі, алеж не такі безкраї, як отся. Сьвіт сліпив очи і не давав дивити ся. Чимало людей у вечері захоровало на очи; муєли закривати очи волосяними сітками. Погроху — горби піскові меншали і показувала ся рівнина; а за нею далеко-предалеко синіла гора. На четвертий день після того показала ся на обрію синя смуга. То було Аральське озеро-море. Два дні по тім експедиція простовала берегами гнилих солоних озер і потім знов вийшла на рівнину з кущами саксаулу. Звідеїль два переходи до озера Камішли-баша (затока річки Сир-Дарні); експедиція рушала в почі, бо в день не спроможна була; спека стояла 40°; на піску за 5 хвилин можна було спекти яйце. На решті зробивши ще кілька переходів, експедиція підійшла до Раїмського форту. На рівнині вал, а на валу довга казарма вкрита очеретом. От і увесь форт. На зустріч експедиції вийшла трохи чи не вся залога, з блідими, безрадісними, наче в узників тварами.

¹⁾ Туркест. губ. вѣд. 1891 N 15 і Київ. Ст. 1896 кн. 2 ст 246. Шевченко в „Близнецах“ визначає 12 мая, а в другому місці 22 мая, але се очевидно — помилки у його.

²⁾ Київ. Ст. 1893 кн. 2 стор. 246.

³⁾ Близнецы стор. 228.

⁴⁾ Стор. 228 і далі.

З цього коротенького нарису добре знати, яка то тяжка була подорож. Як же в сій подорожі поводив ся наш славний кобзар?

Про се маємо не однакові звістки.

Хтось Агап Федорович К. — що був за фельдфебля в одній з тих рот, що перебували в Ореську, розповів¹⁾ от що: „До салдацької звичайної одежи, тим паче до походної Шевченко не був привичаний, бо в йому трошки пільжили (!!). Рушили в поход. День був гарячий, без вітру, сонце пекло немилосердно; Киргизи покидали навіть верхні халати. Тільки що переправилися ми через річку Ор і пішли зеленим тоді ще степом, як Шевченко зразу упав. Духота повалила його. Підбігли до його офіцери, лікарі, ротний командир почав був кричати на його, та бачить, що діло не гаразд і пожалів його. Положили Тараса на віз і рушили далі. Небавом він очуяв і поправив ся.“

Перший біограф Шевченків небіщик Маслов розповів, що увесь похід з Ореська Шевченко зробив пішки, окремо від роти, яко художник-волонтер. Люде освічені, які були в експедиції, поводили ся з ним, яко з рівнею і де в чому услугоували йому. Перехоже життя повне інтересу, новина вражіння і привітливе поводіння начальника експедиції вернули Шевченкови колишній душевний спокій і примусили забути про сучасне. Привіллє широкого степу, яким переходила експедиція, нагадувало Шевченкови рідні його степи українські. Раз він був здивований випалюванням Киргизами трави в степу і зараз же змалював картину тієї пожежи.

Не відомо мні звідкіль Маслов добув такі звістки; гадаю, що від княжни Репніної; а остання теж чула мабуть від когось такого, що сам не був в експедиції, а передавав з чужого голосу. — „Неісходима пустиня“ — як називав Шевченко киргизький степ, не могла нагадати йому українських степів, не могли розважити його і ті картини подорожі, які ми бачили в горі...

У другого біографа — у д. Чалого записано оповідання капітана Макшеева, що сам був у тій експедиції, через що звістки його мусимо признати більш відповідними дійсности. Макшеев в перший день походу спізнав ся з Шевченком і присогласив його до своєї „джоламейки“ (повстяна кибітка). І Макшеев каже, що Шевченко усе йшов пішки, окремо від роти і не в одежі жовніра. Він був веселим. Походні обставини не тяжили його. В дорозі Шевченко багацько розповідав про дрібні пригоди з свого життя, але нічого-

¹⁾ Р. В. 1895 N 242.

сенько не говорив про політичні чи інші які великі пригоди. З ним була одна єдина книжка — біблія; але він мало читав і нічого не писав. Про пожежу в степу і Макшеев розповів те саме, додавши, що малюнок з неї Шевченко зробив на прохання головного начальника експедиції вєрала Шрейбера, йому й подаровав той малюнок.

Що увесь похід Шевченко зробив пішки, дак се знаємо і з листів його до Бодяньського і до Козачковського; але як йому тяжко й дорого дав ся той похід і плавба по морю, те ми бачити мемо трохи згодом.

VI.

Червня 19 експедиція прийшла в Раїм і заходила ся складувати судна — „шкуні“ — задля плавби по морю. Заким ті судна — одно звало ся Костянтин, друге Михаїл¹⁾ — складали та рштували — минуло більш місяця. Увесь сей час Шевченко жив з Макшеевим у кибітці останнього і змалював портрет его акварелю. На решті 25 липня усе було „готово! Парус розпустили“ і

„Посунули по сивій хвилі
Поміж кугою в Сир-Дарю,
Байдару, та баркас чималий“...²⁾

Шевченко ішов на шкуні „Костянтин“, де командовав Бу-таков. Судно було невеличке. Команди на йому було 27 чоловіка і між ними чотири офіцери. Про останніх була на судні не величка каютка, де опріч офіцерів містило ся ще три чоловіка, між ними і Шевченко.³⁾

Два місяці „Костянтин“ ходив по Аральському морю; плавба була вельми трудна; досить вже того самого, що море було невнєслїжене, майже нікому з плавців невідоме; а через те доводило ся коштувати плавцям усякого лиха. Увесь час плавби Шевченко змальовував береги Аральського моря.

Два місяці час вельми малий на те, щоб вистежити, виміряти глибнню і обилісти Аральське море. Але ж — скоро наступила

¹⁾ К. Стар. 1893 кн. 2 ст. 246.

²⁾ Кобзар 1876 т. 1 стор. 239.

³⁾ Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 165.

осінь — плавба по морю стала неможливою; тай харчів на судах вже браковало. Тим то і мусів Бутаков повернути на зимівлю. Зимовати експедиція повинна була в Новому форті — на острові Кос-Аралі — що не далеко від Раїму. До Кос-Аралу проплили 23 вересня. Тяжко було Шевченкови зимовати в отсій пустині. Здасться що Бутаков, Макшев і інші освічені офіцери подали ся на зимівлю до Оренбурга. Залогу на Кос-Аралі правили уральські козаки, люде темні, грубіанських звичаїв і великі фанатики своєї „старої віри“. Розважав свою нудьгу Шевченко інколи тим, що ходив в Раїм; але небавом мусів лишити і сю розвагу, бо трапила ся йому чудна пригода. За увесь час, як виступила експедиція з Орська, Тарас не голив ся; виросла йому широка борода. Вона то й спричинила ся тій пригоді. Скоро він приплив до Кос-Арала, Уральці, побачивши його бороду, імкнули собі, що вже ж він ніхто більш, як не мученик за віру, і зараз дали про те звістку своїйому командирови. Останній, покликавши нашого поета в захисток в очерет, упав йому в ноги і благає: „благословіть батюшко! ми про все відаємо“. Тарас і собі імкнув: зрозумів, що його взяли Уральці за попа тай поблагословив чисто так, як благословляють попи у раскольників. Осавула зрадів, поділував йому руку, а у вечері справив такого бенкету, який Тарасови і в сні не вважав ся. Але ж Тарас догадав ся й собі, що треба бороду зголити і не бавом після того пішов до Раїму. Тут Уральці з притавним захватом зустріли його. Начальник їх, взявши у поети благословення, сунув йому в руку 25 карб. Тарас не взяв. Таке незвичайне безкористе так вплинуло на старого раскольника, що він побажав одповіти ся потайно в кибітці і коли можна запричастити ся з рук такого надзвичайного „пастиря — як я“, каже Тарас.¹⁾ Отже щоб не придбати собі якої незвичайної халепи через таких-от дурнів — я швидче покинув Раїм і почав голити ся двічі що тиждня. Колиб, додає поет, отака сьмішна дурниця випала де будь на берегах Уралу, де-б було і жіноцтво, не спекав ся б я так дешево. Увесь отсей фанатизм кубливсь в уральському жіноцтві“.

Найбільшої нудьги на Кос-Аралі завдавало Тарасови те, що не приходило до його жадної звістки від приятелів з рідної України. Почта туди приходила двічі на рік, і під той час коли вона приходила, Тараса саме тоді не було в форті. Через те він на Україну ні до кого не писав; а приятелі не писали до його, бо не відали,

¹⁾ Записки стор. 168.

де він. Від 7-го березія р. 1848 аж до листопада р. 1849 не стрічаємо ніже єдиного листу ні до його, ні від його. „Хіба самому написати таки послання до себе?“ каже поет, нудьгуючи, що не має ні від кого листів, і тут же нарікає, що його усі забули! тяжко! ніби розпуку чуємо в його словах:¹⁾

„Неначе лютая змія
Розтоптана в степу здихає,
Заходу сонця дожидає...
Отак то я тепер терплю
Та смерть із степу виглядаю.
А за що?... їй Богу не знаю
А все таки її люблю
Мою Україну широко...“

Зима, сніг, вітри з своїм скиглінням і хуртовиною наганяли в наболіду душу поети ще більш туги; а як прийшла кутя сьвята, з души тієї вирвали ся ні кому не зримі ридання в посланні до Хведора Лазаревського. Він просить благає свого друзяку — згадати

... в пустині
Далеко над морем
Свого друга веселого
Як він горе боре,
Як він свої думи тяжкі
І серце убоге
Заховавши, ходить собі,
Та молить ся Богу
Та згадує Україну...
... Наступає сьвято!
Тяжко його, друже-брате!
Самому стрічати
У пустині...
... Завтра в ранці
Завне голодний
Зьвір в пустині і повіє
Ураган холодний
І занесе піском — снігом
Курінь — мою хату...

¹⁾ Кобзар 1876 т. 1 стор. 233.

Отак мині доведеть ся
Сьвято зустрічати“...

Тяжко, сумно, скорботно...

„Треба б вмерти, так надія
Не вмірає, брате!“¹⁾

VII.

Хмарно, журливо зустрів Шевченко рік 1849!

„Мов за подушне обступила
Мене нудьга на чужині...
Де ж заховати ся мині?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Аралу, і пишу, —
Віршую, нищечком грішу,
Бог-зна колишній случаї
В своїй душі перебіраю
Та списую, щоб та печаль
Не перла ся, як той москаль,
В самітню душу! Лютий злодій
Впираєть ся таки тай годї.“²⁾

Вже ж так на Кос-Аралї поета не мордовали ні салдацькою муштрою, не забороняли ні писати, ні малювати; про таку заборону кос-аральське начальство, як се потім виявилось, і не віддало; навпаки воно бачило, що Шевченко повинен обов'язково малювати береги моря Аральського. Але ж поетови, дійсно, окрім казарми, нігде було діти ся, нігде сховати ся. Казарма, чужина, заслання із усіма своїми печалами і невсипущою тугою і на Кос-Аралї лишились коли не більшими, так такі самісенкі, якими були і в Орську. В Орську була муштра, але ж були і книжки і листи від приятелів з рідної України. А на Кос-Арал — листи не приходили. Тут тільки й було що

„І небо не вмить, і заспані хвилі
Та понад берегом геть-геть,

¹⁾ ibidem 245.

²⁾ Кобзар 1876 т. 1. стор. 237.

Неначе п'яний, очерет
До долу гнеть ся. Боже милий!
Чи довго буде ще мині, — (тужить поет)
В отсій незамкненій тюрмі,
Понад отсім нікчемним морем
Нудити сьвітом?“

Нудьга страшенно гризе поета, жадної розваги нема. Показують ся ознаки душевного недугу — туги за рідним краєм... „О Господи!“ плаче він:

„Дай мині хоч глянуть
На народ отой убитий,
На ту Україну!“¹⁾

Так нудив ся — сумовав Тарас цілу зиму й весну р. 1849, аж доки не розпочала ся знов плавба по морю. Цевна річ, що вона, товариство Бутакова, і ясна літня година трохи розважали поета, трохи розвіяли його журбу, може хоч стільки, скільки розважує узника соняшний промінь, попавши через узеньку щилину до темної його келиї-темниці!

На превеликий жаль не маємо жадних звісток, як поводить ся Тарас, як йому жило ся під час нової плавби по Аралу. Можна однак гадати, що не добре. Вернувшись вже з походу, коли, значить, вражіння його стали вже ділом минулим, Шевченко писав до професора Бодяньського:²⁾ „Перейшов я пішки двічі увесь киргизький степ, аж до Аральського моря, плавав по йому два літа. Господи! як погано! аж бридко згадати, не то що розказувати добрим людям! Нудьга! Не знаю, чи карав ся ще хто на сім сьвітї так, як я караюсь і не знаю, за що?“ — Взагалї Тарас не любив розповідати подробиць про те, як йому жило ся під час плавби по Аралу. Коли княжна Рєніна вдала ся в серпні 1849 в Оренбург до Лазаревського просячи його ради всього сьвятого, всього дорогого, звістити її, де Шевченко і що з ним, бо вона вже більш року зовсім про його нічого не відає, і коли Лазаревський звістив про се Тараса, так останній пишучи до неї, вже вернувшись з експедиції, каже: „не богацько минуло часу, а як багато перемінило ся! Ви тепер би й не пізнали мене! колишнього поета з захватними пори-

¹⁾ ibidem т. II стор. 127.

²⁾ Русск. Стар. 1883 кн. IX стор. 640.

ваннями — нема тепер. Я став дуже розважним. Виобразіть собі: в продовж майже трьох років — ніже єдиної ідеї, ніже єдиної думки нагнєнної; проза і проза, або ліпше мовити: степ і степ!... У мене нема тепер ні туги, ні радощів; за те є мир душевний, моральний спокій, подібний до рибячого холонокровя. Будуще про мене — ніби не існує! чи вже ж повсєчасні несчєстє спроможні так скорботно переробити чоловіка? — А вже ж що так!¹⁾ В киргизькому степу і на Аральському морі є доволі цїкавого; але — ви відаєте, що я ворог усяких описів; тим то й не пишу вам про отєю неісходиму пустелю. Літо минанє на морі, зима в степу, в занєсєній снігом дже лємєй цї (начє б то шатро), де я убогий художник малював Киргизів і між иньшим намалював і з себе портрет і посилаю вам його на памєть про вашого безталанного друга.“

Пізнійш, вже три роки пієля експедицї Тарас в листї до Козачковського²⁾ 11 липня р. 1852 писав, що далекий похід з Орсьєка на Аральсьєке море і довге купаннє в морі спривинили ся тому, що у його по всєму тїлу, найпачє на ногах, показало ся золотушне струє.

Що до відносин до Шевченка Олексїя Ів. Бутакова і його помічника Посєпєлова, дак, певна річ, що вони були добрі, більш товариєські. Пишучи 14 листопада до Рєпнїної, Тарас просить її, як що доведєть ся їй зуєстрїти Бутакова — „він мїй друг, товариш і командир“, дак подяковати йому за братєрєські відносини. Таку ж подяку висловляє він Бутакову і Посєпєлову і в листї до Залєського, писаному в сїчнї р. 1854.³⁾

Щє перш, нїж скінчилась експедиция, Бутаков писав до начальника оренбурзького війсьєка, що на судах у його перебувають унтер-офіцєр Хома Вернер⁴⁾ і „рядовой“ Тарас Шевченко. Першого,

¹⁾ Кїєв. Стар. 1893 кн. 2 стор. 237.

²⁾ Основа 1862, квітєнь, стор. 18—21.

³⁾ Кїєв. Стар. 1883 кн. 2.

⁴⁾ Чи не той отєє Хома Вернер, про якого довело ся мнї чути в Дажнївцї народні перекази — як він „писав ногами“, як „воював поліцію“, як поліция не могла его зловити і як „Бибик (кїївський генєрал-губєрнатор) напив чарівника, а сєй заворожив Вернера, отуманив його і тоді поліция злєпала його, набїла йому на руки кайдани, на ноги колодки, а Бибик закинув його кудись, аж на край Сибїру.“ — Я прохав секретаря Оренбурзької Архивної комісії І. І. Морєвїцького подати мнї звістку, звїдїль і за що саме Вернер був по заслєанню. П. Мирєвїцький казав мнї, що в Архивї є звістка про Вернера і обїцяв прислати їх. Але звісток тих, як і де-яких звісток, що прохав я про Шевченка, до мене не прїйшло. Але відповїдь на ті питання дає єгєтєя д. Василєва про Шевченка в 2 кн. „Кїєв. Стар.“ 1896

писав Бутаков, я взяв на те, щоб вистєжив, чи нема на Аральсьєкому побережу камяного вуголя і за для геологїчних і ботанїчних спєстерєжєнь; і він — Вернер був в експедицї дуже користний, бо винайшов шар камяного вугїлля. Останнього (сєб то Шевченка) прїзначив в експедицию командир корпусу на те, щоб змалював краєвиди в степу і на берегах моря.“ От же, коли він — Бутаков вернєть ся до Оренбургу, так щоб до краю улаштовати добутки експедицї, йому треба буде Вернера і Шевченка, що б останній „зовєім обробив краєвиди, бо сьєго на морі зробити не можна було, та й гїдрографїчні види треба буде перевєсти на карту пієля того, як вона буде зроблена в Оренбурзї. Генєрал Обручєв не змагав ся і згодив ся, що б Вернер і Шевченко укупї з Бутаковим прїбули до Оренбурга.¹⁾

Бутакову треба було поспїшити в Оренбург, щоб швидчє злаштовати за для царя й війсьєкового мїнїстра справозданнє про добутки експедицї. Тим то він, передавши свою флотилїю Посєпєлову, взяв з собою Вернера, Шевченка і ин. і 8 жовтня поїхав з ними з Раїма в Оренбург, куди й прїїхали вони 1 листопада.²⁾

VIII.

Лєдвї Шевченко прїбув до Оренбурга, зараз зуєстрїв його щирий його прїятель і поклонник його Музи Хведєр Лазарєвський. „Він, писав Тарас до княжни Рєпнїної³⁾, не посорємив ся моєї сїрої (жєвнїрсьєкої) шинєлі, першим повитав мене і сєнтав чи є у мене що обїдати“. У Лазарєвсьєкого повитали нашого кобзаря й иньші Українцї, які перебували тоді в Оренбурзї; повитав і адютант Обручєва Герн і запросив поєта закватєрєвати у його. У Герна був окрємий флїгєль (офіцина), де й посєлив ся Тарас. Герн очєвиднє був не тільки чоловік осєвїчений, високо розвинєний але й високогуманний, вихований в любови до правди і до волї людсьєкої. Знаючи, що Тарасови небєзпєчнє прїймати листи на власну його адресу, він згодив ся, що б листи до поєта прїходили на його адресу. „Адресуй, писав Тарас до профєсора Бодяньсьєкого⁴⁾, в Оренбург Карлу Івановичу

¹⁾ Истєр. Вїєст. 1886 кн. 1. стор. 163.

²⁾ Кїєв. Стар. 1893 кн. 2. стор. 248.

³⁾ Кїєв. Ст. 1893 кн. 2 стор. 271.

⁴⁾ Русск. Ст. 1883 кн. IX.

Герну, а мене на адресі не поминай. Цур йому. Гери знатиме по штемплю (по знаку ночтовому), до кого той лист“.

Пошановань Українцями свого поета бенкетом відгукнуло ся й між Поляками. Заслані до Оренбургу Поляки (між ними Броніслав Залеский, Сераковський, Станевич і інші) тямилі добре не тільки тяжку долю Шевченка, розуміли велику жертву в особі його принесену деспотизму і темноті, але розуміли й високі національні ідеї висловлені Шевченком в його українських творах. Тай як би то люди з такою освітою як Сераковський і Гери, з таким високо-розвиненим почуттям національним як Залеский і знов той же Сераковський, не зрозуміли б віщих бажань нашого поета: „Щоб усі Славяне стали добрими братами і синами сонця правди“ і не тямилі б поклику його до „Ляхів“, де він каже:

„Подай же руку козакови,
І серце чистеє подай
І знову іменем Христовим
Возобновим наш давний рай“.¹⁾

І от оренбурзькі Поляки, а їх там було тоді чимало, спорудили на честь і славу українського поета-страдальника вечірку, запросивши туди і оренбурзьких Українців — приятелів Тарасових, а також Герна і Бутакова. І з того часу гурток оренбурзьких Поляків уважав собі за честь приймати у себе нашого віщого кобзаря.²⁾

Такі повитання, певна річ, оживили, звеселили і підбадьорили дух поета, пригноблений засланням і подорожжю на Арал, а найпаче повною до того часу невідомостю ні про своїх приятелів ні взагалі про Україну.

Здавало ся, що над тією холодною кригою, що морозила Тарасове життє, займаєть ся промінь того тепла, що спроможен розтопити кригу. За пять день по приїзді до Оренбурга Бутаков вдав ся до головного штабу оренбурзького війська й писав, що сам Шевченко не спроможеть ся скінчити усі малюнки по експедиції на той термін, який призначив військовий міністер, а тим часом у 2 баталіоні є жовнір Броніслав Залеский, що вмів малювати, дак він, Бутаков і просить прислати до його за помічника Шевченкови отого Залеского. Сю справу, певне під впливом Герна, поталанило швидко об-

¹⁾ Кобзар 1876 т. 2 стор. 31 і 209.

²⁾ Київ. Ст. 1888 кн. X стор. 13.

орудувати, і на четвертий день, себ то 9 листопада, прийшла до Бутакова відповідь, що Обручов звелів вирядити до його Залеского і Вернера, щоб вони вкупі з Шевченком швидче скінчили геологічне описань Аральського моря, малюнки і гідрографічні карти. Тоді ж таки Обручов наказав, що б Бутаков, подаючи роботи свої, додав йому й ширше справозданє про роботи Шевченка, Вернера і Залеского.¹⁾

Таким чином Шевченкови стало можливим спекати ся казарми і муштри, жити в приватній квартирі без догляду й працювати в товаристві людей більш-менш освічених.

Такі умови, річ натуральна, зробили на поета добрий вплив. Лист його до Лизогуба,²⁾ писаний саме під час наведеної в горі переписки Бутакова з Обручовим, написаний доволі спокійно. „Позавчора, пише він, вернув ся я з того степу киргизького та з моря Аральського до Оренбурга тай заходив ся отсе писати до тебе. Пишу, а ще й сам добре не знаю, чи живий ти на світі, чи здоровий; бо вже отсе трохи не півтора року, як ми не переписували ся з тобою ані одним словом, а за таке время богато води у море утекло, може і у вас кого не стало; бо холера, кажуть, здорово таки косила. Коли живий ти та здоровий, то напиши до мене, друже мій! не гаючись; то я тоді вже й відпишу до тебе геть про все, як мене носило по тому морю, як я у степу отім безкраїм пропадав. Усе розкажу, нічого не потаю.“

Спокійним духом віє і від творів його, написаних в Оренбурзі під кінець року 1849. Написав їх Тарас тоді чимало. Знати, що скоро заспокоїла ся хоч трохи душа поета, туга його знов заспівала голосом, правда, звичайно журливим, але до тої журби часом примішано і жартовливої іронії і зовсім нема тонів роспуки, нарікання або лютого озв'єрення. Яким на пр. високо-християнським гуманізмом і спокійним ліризмом серця повного любови дишуть вірші його:

„У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим!...“

¹⁾ Истор. В. 1886 г. кн. 1 стор. 164 і Київ. Ст. 1896 кн. 2 стор. 132.

²⁾ Чалій стор. 175.

Як спокійно - художницьки висловлює поет свою печаль, що „охватить йому душу“, коли він, дивлячись на молоду матір з маленькою дитиною, згадає собі образ

„Тієї Матери сьвятої
Що в мир наш Бога принесла; —
А ми, — хвала нам і хвала!
Дарма що Бог, що ми не стоїм
І волосочка одного,
Таки повісили його“...¹⁾

Одно слово! оренбурзькі Шевченкові твори, коли їх прирівняємо до творів писаних під час експедиції, стають нам певним зеркалом тієї доброї переміни в настрою Тарасової душі, скоро вона вернула ся з товариства казарменного, з „смердячої хати“ до товариства людей освічених, що живуть в людському житті!

Думками він, звичайно і тепер раз-у-раз на Українї; і раз-у-раз болить його національне серце за зрабований край, за зневолений народ. Він сьпіває, що

... „Кращого немає
Нїчого в Бога, як Дніпро
Та наша славна Україна.“

Перед ним живцем встають картини крпацтва. Він відає, що

Скрізь по славній Українї
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві. Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини
А препогані пани
Жидам, братам своїм хорощим
Останні продають штани“...²⁾

Одначе ж, кажу я, про такі картини він говорить без роспукн, без озвірення.

Оселившись у Герна, маючи можливість не носити, хоч у хатї, салдацького убрання і з душею хоч на крихту утихомиреною, Тарас

¹⁾ Кобзар т. 2 стор. 134

²⁾ ibidem 128.

з своїми товаришами шпарко взяв ся доводити до краю потрібні задля Бутакова малюнки, карти і т. иньше, чого вимагав військовий міністер.

Тим часом вже ж ніхто як не Герн до Бутакова, де і як тільки можна було, говорили на користь Шевченкови про його художницький талант, про його лиху долю і про тяжку заборону йому малювати і говорили так, що б те доходило поза ними до ушей Обручова. Останній нереняв ся тими розмовами і бажанням полегшити долю Шевченка. Пригадали собі, що майже два роки назад шеф жандарів питав ся, як поводить ся Шевченко і чи можна скинути з його заборону малювати? Пригадали, що з Оренбурга дано Гр. Орлову відповідь користну задля Шевченка ще 30 березіля р. 1848, але з того часу не приходило з Петербурга жадної звістки. Пригадавши се все, Обручов 20 листопада р. 1849 написав до Орлова, просячи у його відповіди, що стало ся з тією перепискою?¹⁾

Небавом Бутаков подав Обручову опись Аральського моря, своє справозданє за експедицію і роботи Шевченка, Вернера і Залєського і додав до того 1) зроблені Шевченком малюнки гідрографічні з берегів моря Аральського; 2) геологічне описаннє тих берегів зроблене Вернером; 3) сїм скринок і в них 150 зразків геологічних і 4) дві скринки з 75 примірниками рослин.

Обручов був вельми з того задоволений. Д. Чалий оповідає,²⁾ що Бутаков прохав Обручова вдати ся до Петербурга, щоб Шевченка зробили унтер-офіцером в нагороду за його працю в експедиції. Обручов би то й згодив ся і вдав ся, але з Петербурга йому відмовили, та ще й докоряли, що він на перекір царської волї дозволив Шевченкови малювати. Д. Чалий, на жаль, не подав нам основн задля такої звістки і про неї нїгде більш не доводилось минї читати. А вже ж — коли б се була певна річ, дак би про неї були звістки в оренбурзькому архиві, і вже ж д. Гаршин і Василєв в своїх статтях не промовчали б сего важного факту; тим паче, що Гаршин³⁾ згадає про сю звістку, беручи її тільки з книжки д. Чалого. На мою ж думку Обручов з таким поданєм не вдавав ся до Петербурга, та й не треба було йому вдавати ся. Цар Микола повернув Шевченка в салдати, як се добре було відомо Обручову „з правом на вислугу.“ В конфірмації се право нїчим не було обме-

¹⁾ Кієвск. Стар. 1896 кн. 2 стор. 133

²⁾ Чалий стор. 74

³⁾ Ист. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 164.

жено; не було сказано, що на те, аби зреалізувати се право, треба ще окремого царського дозволу. Обручов, яко самостійний начальник корпусу, мав повне право, аби тільки бажав того, сам зробити Шевченка унтер-офіцером; а скоро не зробив, значить не хотів; і не хотів от через що: про нагороду Шевченка Обручову ніяково було вдавати ся окремо за його одного, а вже хіба б вдаючись про нагороду усіх жовнірів, які були в експедиції. Так Обручов і зробив і про нагороду вдавав ся 30 квітня р. 1850; але, як побачимо, небавом, тоді вже Шевченко був в арешті, і вже годі було й гадати про ласку до його Обручова.

По звісткам Косарева, кожен жовнір, що був в експедиції Бутакова, значить і Шевченко, дістав по царському наказу нагороди пять рублів; але ся нагорода прийшла вже тоді, коли Шевченко був на другому заслання, в Новопетровському форті.¹⁾

Але маємо певні доводи на те, що до доносу Ісаєва — про що зараз буде бесіда — Обручов не був від того, що б полегшити Шевченкови долю иньшим яким робом. На його в сему разі впливали не тільки Бутаков, Герн і жінка його, але і ображене трохи самолюбство бюрократа.

В грудні прийшла до його вельми прикра задля Шевченка відповідь графа Орлова. Шеф жандарів 12 грудня писав до Обручова, що він вдавав ся до царя з докладом, щоб зняти з Шевченка заборону малювати, але ж цар на те не згодив ся.²⁾

Відмова не могла бути приємною Обручову вже через те, що коли Орлов запитував його, дак він відповів добре, на користь Шевченкови. Коли відмовили — значить його думку знехтовали; до того ж треба зауважити, що й відносини особисті між Обручовим і Орловим не були добрими.

IX.

Не можна не гадати, щоб відповідь Орлова знов не пригнобила Шевченка. Так воно дійсно і було. Приголомшений поет став на тому, що б спробувати ще деяких заходів, на пр. написати до поета російського Василя Жуковського, що богацько запоміг, десять літ назад, викупу його з кречацтва. Жуковський, яко вчи-

¹⁾ Киевская Стар. 1893 кн. 2. стор. 248.

²⁾ ibidem 1896 кн. 2 стор. 134.

тель наступника трону, був добре відомий і царю і цариці. Натурально було сподівати ся, що цар не відмовив би його проханню зняти з Шевченка заборону малювати. Поздоровляючи 1 січня кн. Рєпніну з новим роком, Тарас писав до неї: ¹⁾ „Задля нового року минї обявили, що на весні мене знов вирядять на Аральське море. Мабуть звідтіль минї вже не вертати ся. За минулі походи не згодили ся вдати ся до царя, щоб дав минї амнестию, та ще знов нагадали пильновати, щоб я не писав і не малював. От як я зустрічаю новий рік! Чи вже й кінець мого віку буде таким журливим, як сьогоднішній день? В несчастью мимоволї ставш забобонливим. Я майже переконав ся, що вже не бачити минї веселих днів; не бачити людей дорогих мовму сердцю, не бачити любої моєї України. Я сьогодні пишу до Жуковського, щоб він випрохав менї дозвол тільки малювати. Напишіть і ви до його, коли знаємі з ним; або напишіть до Гоголя, щоб він про мене написав до Жуковського: вони між собою приятелі. Менс жах бере, коли я згадаю про Киргизький степ. Коли піду в степ, знов спинить ся, і може на довгі роки, а може й на віки, листованне з приятелями. Не допусти сего Господи! Пришліть адресу Гоголя, я напишу до його, по праву українського віршомова; особисто я його не знаю. Я тепер, наче той що падає в безодню: ладен за все вхопити ся. Жахлива безнадійність! така жахлива, що тільки одна філософія християньска спроможна бороти ся з нею“. Далї він просить прислати йому книжку Хоми Кампейського „О подражаніи Христу“ і каже: „єдина моя втїха тепер съяте Євангеліє. Я читаю його що-дня, що-години. Колись думав я аналізувати серце матері по житю Св. Марії, Непорочної Матері Христової, але тепер! себ було взято минї за злочинство... В якому то я скорботному становищі! Нужденности материяльні — нікчемні, як порівняти їх до нужденности душі; а мене тепер кинули на жертву обох їх... Добрий Андрій Іванович²⁾ просить прислати до його усе що я намалюю і визначати ціну; але що я йому пошлю, коли у мене закуті і голова і руки“.

В листї сему, опріч виразно висловленого суму, знов бачимо околишні ознаки піднадку духа і безнадійности великі помилки ортографічні і стилістичні — і разом з тим стрічаємо певну звістку про те, що думка написати „Марию“ сплodiла ся в поетовій голові майже за десять літ ще до того часу, коли

¹⁾ Киев. Ст. 1893 кн. 2 стор. 268.

²⁾ Лизогуб.

він її написав. Ся звістка дуже важна, бо вона знівечує гадки висловлені колись в одному київському виданню, буцім би Шевченко не писав „Марії“.

За десять день після листа до Репніної Шевченко пише лист до свого гнобителя-ката до начальника „III отдѣлення“ — до генерала Дубельта. Якої пекельної муки треба було зажати поетовій душі на те, щоб рука його зняла ся написати лист до Дубельта! Короткий той лист, писаний 10 січня¹⁾ р. 1850 — але який вій характерний! Читаючи його, так і чуєш як тяжко ридає душа і серце нашого великого страдальника! просить він випрохати „у найяснішого монарха одну одну велику ласку: дозвіл малювати“. Що я, пише він, на своїм віку нічого злочинного не малював, так в тому здаю ся на Всемогущого Бога!“ — „Дозволом тим, читаємо далі в листі: ви наче у сліпного з очей здіймете темну полуду і оживите мою душу убогу. Літа і здорове мов, зруйноване цингою в Орській фортеці, не дають мині сподіватись на службу військову (тоб то на „право вислуги“). Прошу вас, покажіть хоч найменшу ласку до мові долі. Господь воздасть вам за добре діло“.

З сего благання нічого не вийшло: не вблагала вона черствого серця генерала Дубельта; воно занадто було заскоринїле і нечуле до людського страждання морального. Цікава річ — чому і Дубельт і цар Микола так запекло не хотіли зняти з Шевченка найважших для його кайданів — заборони малювати? тих кайданів, які ніколи не мали задля себе жадної основи і які й досі не виведені і не можна їх вивести ні фактично, ні документально, хоч би і з погляду юстиції „III отдѣлення“. З першого погляду, коли читаємо в конфірмації власний додаток самого царя про заборону малювати, дивуємось, що в докладі Орлова нема найменшого натякання на потреби, або на привід до такої тяжкої кари, як заборона художникови малювати. Дивуєш ся сему царському додатку і мимо волі шукаєш хоч зерна якого, щоб вивести потребу такої кари, що навіть і приміркувати її не кожен вдатен. Вжеж, думаєш собі, річ найпевніша, коли-б за Шевченком були які вчинки, яко за художником, коли-б своїми малюнками він видав ся перед III отдѣленням так, як своїми поезіями, тоб про се було згадано в докладі, а тоже ні слова там; а в конфірмації несподіваний додаток: „заборонити малювати!“

¹⁾ Правда 1894, лютий.

З'ясування, хоч і неповне, причини сего додатку (швидче тільки натякання) стріваємо в Шевченковому журналі¹⁾. Він каже, що „бездушному сатрапови і прибічникови царя привидило ся, що мене випущено з крпацтва і виховано коштом царя, а яб то віддячив своєму добродієви тим, що на малював з його карикатуру. Не тямлю, звідкіль взяла ся отся дурна байка, тямлю тільки, що вона мене не дешево коштує. Гадати треба, що отсю вісенїтницю сплели на конфірмації, бо на кінці присуду сказано: „найстрожайше заборонити писати і малювати“. Писати заборонили за „баламутні“ вірші українські, а за що заборонили малювати — того не скаже і сам еудя верховний“.

Дійсно, як я вже казав, в докладі шефа жандарів 26 мая р. 1847²⁾ про малюване нема ніже єдиного слова. Граф Орлов радив цареві в докладі завдати Шевченка в салдати, з доглядом, щоб „від його ні в якому разі не виходило баламутних і пашквильних творів“. А вже сам цар власною рукою додав „заборонити писати і малювати“.

Мині здасть ся, що царський додаток виник от-з чого. Перечитавши доклад, цар мабуть спитав: які і прощо саме „баламутні і пашквильні вірші“ написав Шевченко? Відповіли йому, що Тарас маючи на думці „Сон“ з самого царя і цариці „змалював карикатуру“. Слова „змалював“ цар взяв буквально і з серця додав абсолютної заборони малювати, — тай доки живий був не спроміг ся забути про оте „змалював карикатуру“ і не хотів скинути з Шевченка тяжкої заборони малювати.

Нічим инчим не можна з'ясувати причину отсїєї мстивої кари.

Дак коли ото прийшла від Орлова така прикра відповідь, Шевченкові приятелі в Оренбурзі стали пікловати ся і впливати на Обручова, щоб чим будь полегшити поетову долю, принаймні, щоб визволити його від казарменного догляду і життя та від муштри.

Тоді саме Шевченко, скінчивши вже роботу по експедиції, взяв ся малювати портрети з оренбурзців і між инчими змалював і портрет з жінки Обручова³⁾. Вже-ж не без того, що Обручов про се відав, не без того, щоб і сама Обручова не промовила чоловікови своєму доброго слова на користь Шевченкови. Знайшов ся і добрий привід. Обручов пікловав ся вистежити шар камяного вуголя на

¹⁾ Записки стор. 19.

²⁾ Русск. Архивъ 1892 кн. VII стор. 345.

³⁾ Киев. Ст. р. 1868 кн. X стор. 13.

півострові Мангишлаку. Ходила гутірка, що на весні він хоче послати експедицію на Мангишлак. Отсе властиво і був той „поход“, про який Шевченко з таким острахом писав до княжни Репніної. Звістно, він тоді ще не відав добре про заходи приятелів. 22 січня р. 1850 Обручов писав до начальника 23 дивізії, що літом того року він хоче вирушити під проводом тямущого штейгера відділ на півостров Мангишлак, щоб вистежити в горах Кара-Тау (за 120 верстов від Новопетровського форту) камяне вуголь, знайдене там ще р. 1847. До сего виділу і звелів він вирушити Шевченка і Вернера, бо вони люде тямущі і бували в Аральській експедиції, вирушити їх так, щоб до початку навігації на морю Каспійському вони були вже в Гурвому-Городку, а звідтіл рушили до Новопетровського форту¹⁾. Се могло статись не ранійш квітня. Звістно, нічого вельми привабливого в отсій маленькій експедиції не було задля нашого поета, але-ж все таки не було ні казарми, ні муштри, ні догляду — і поет був би собі більш-менш чоловіком незалежним від „дядьки“ і пяного фельдфебля. Правда, що не солодко було проміняти на степ киргизський товариське житє в Оренбурзі. Тут, осївшись на квартирі у Герна, Тарас тільки номінально, як повідав небіжчик вже Хведір Лазаревський, був жовніром; ходив собі в одежі цивільній, військової служби на опраляв, улаштував собі в флітелї у добряги Герна малярську майстерню, малював та писав. Трапляло ся і так, що він, пішовши з квартири, кільки день і не зазірав до неї, а персбував у Лазаревського. Раз якось, прийшовши в веселому дусї до Лазаревського, він написав в його записну книжочку ось які вірші, жартовливі і досї, як каже професор Стороженко²⁾, невідомі ще:

„Ой у саду, у саду
Гуляли кокошки:
Чорнявая білявая,
Дзюбатая трошки“ і т. д.

Дивом мене дивує, що професор Стороженко поняв віри, що оті нікчемні вірші — то твір Тарасового пера. Я не змагаю ся проти того, що Шевченко дійсно завів їх до записної книжки Лазаревського; готов няти віри, що й Лазаревський взяв їх яко Тарасів твір, але досить раз вдиний перечитати їх, щоб переконатися, що

¹⁾ Ист. Вѣстн. 1886 кн. I стор. 164 і Киев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 134.

²⁾ Киев. Ст. 1888 кн. X.

вони, хоч і писані Шевченковою рукою, то не Шевченків твір. Шевченкови часто трапляло ся в „записні книжки“ вписувати чужі вірші, звістно ніколи не видаючи їх за свої. По смерті поета не раз трапляло ся, що володарі тих книжечок друковали з них записані там Шевченковою рукою вірші, яко Шевченкові твори. Опріч наведеного в горі, я стрівав в „Русск. Курьєрі“ 1889, нікчемніші, передруковані потім і в „Елисаветградському Вістнику“ і в „Кіев. Старині“¹⁾ вірші, ніби то Шевченкові.

„І драгунн і піхота
За Дунай ідуть,
Буде добра їм робота;
Так щасливий путь!
І Чернігів і Полтава
Вишлють козаків;
Нехай буде й наша слава
Між царських полків і т. д.

Отсі вірші „вшковорив“ би то Шевченко підчас Кримської війни (1853–1856) і подаровав їх якомусь Українцю, що був „въ составѣ конно козачьего N 2 полка“!! Згадаймо тільки, що Шевченка під час тієї війни мордовали в Новопетровському форті, а зорганізовані тоді українські-козацькі полки зараз же рушили до Петербургу. Цікава річ — яким чином, сидячи в Новопетровську, Шевченко подаровав оті кумедні вірші „Українцю“ в Петербурзі, та ще які вірші!? діаметрально супротилежні думкам і переконаню його!... Одначе не в тім сила, а в тому, що в ніби то Шевченкових віршах, поданих Лазаревським нема нічого Шевченківського; ні складу, ні розміру, ні музичности і чистоти мови; нема зовсім навіть нічого й похорого на те що зоветь ся поезією й смаком естетичним. Нема в них всего того, чого завжди повно в творах Шевченка.

X.

Таким чином в недалекій будучности перед Тарасом малячив знов Киргизський степ — і хоч не в казармі, алеж в неволї і на далекій чужині. Не диво, що душу поета часом знов охмарювала тяжка нудьга й сум:

¹⁾ 1889 кн. IV стор. 242.

„Лічу в неволі дні і ночі
І лік забуваю — (каже поет)¹⁾
О Господи! як то тяжко
Тії дні минають!

Журба й сум відбивають ся по всіх листах Шевченкових, по всіх поезіях його, написаних в продовж перших чотирох місяців року 1850. Пишучи 7 березня до Репніної, він каже; „1 мая мене поженуть в степ на східний берег моря Каспійського; значить — знов спинять зносини з людьми. Отут то книжка „Мертвья души“ (Гоголя) буде минї другом в моїй самотині: ради Бога і всего високого, пришліть мині її. Можна-б і самому виписати її з Москви, але овва! не можна мині тепер зробити видатків на таку розкіш. У мене давно була думка прохати вас про се, та не відважував ся я, памятаючи про один журливий вечер в Яготині. Пришліть ради всего сьвятого... Новий завіт я читаю благоговійно і у мене родила ся думка описати материне серце по житю Пречистої Діви Матери Спасителя, а друга думка — змалювати картину роспятого єї Сина. Молю Бога, щоб хоч коли небудь здійснили ся мої мрії. Коли-б мині дозволили, я бажав був в тутешню церкву римську змалювати занрестольний образ (безплатно), а на тому образі змалювати смерть Спасителя повішеного між розбійниками, але-ж ксендз не хоче молити ся перед розбійниками. Що діяти! Мимо волі знаходиш похожість віку ХІХ і ХІІ“. Про отой яготинський вечер журливий, що згадав Тарас, він пише в тому-ж таки листі так: „якась у мене з вами зайшла була розмова про „Мертві Душі“ і ви висловили ся занадто сухо. Се було мині прикро, бо я завжди читав Гоголя раюючи, а ще й те, що я в глибині душі шановав ваш ум благородний, ваш смак і ваше нїжно-високе почутє. Мині стало тоді боляче і я подумав: от я такий нерозумний і грубий, що не спроможен нї розуміти, нї почувати прекрасного?... А з теперішних ваших думок про Гоголя я вельми радїю! ви зрозуміли суще-християнську мету його. Так! перед Гоголем нашим треба благоговіти, яко перед, людиною, надїленою, високим розумом і найнїжнїшою любовю до людей... Наймудрїйший філософ, найвищий поет повинен благоговіти перед ним, яко перед чоловіколюбцем. Я ніколи не покину жалковати, що мині не довело ся спізнати ся з ним особисто. В знаємости особистій інколи покажуть ся така привабливість, що жадне перо не вдатне її списати“).

¹⁾ Кобзар т. 2 стор. 140.

Я наумисне подав отсю довгу виписку: вона не тільки цікава, вона вельми характерна про Репніну і про Шевченка: з неї знати нам Тарасів погляд і думки про Гоголеві твори, властиво погляд на реальне змалюване художником Гоголем життя реального.

„Молю ся Богови і не трачу надїї, писав далі Шевченко в тому-ж листі, що коли небудь буде край мого нещастя. Тоді поїду в Седнев¹⁾ і там змалюю в церкву образ „Смерть Спасителя“²⁾.

Надїю — вернути ся на Україну голубить Шевченко і в своїх віршах того часу:

„Ось для чого мушу
Жить на сьвітї, волочити
В неволі кайдани:
Може ще я подивлю ся
На мою Україну...
Може ще я поділю ся
Словами-слезами
З дібровами зеленими,
З темними лугами,
Бо не має в мене роду
По всій Україні;
Та все таки не ті люде,
Що на тій чужині“.

Далі поет благає Господа підтримати в душі його надїю,

„Бо серце холоне,
Як подумаю, що може
Мене похоронять
На чужині...“³⁾.

Надїю Тарасову більш за все грїла тоді заповязатість його приятелїв оренбурських, що прирадили собі ужити усїх можливих заходів і клопоту, щоб досягти коли не повної амнестії Тарасови, так хоча пільги і скасування заборони йому писати й малювати.

Приклонник і приятель Тарасів — Сергій Левицкий, щирий Українець, що служив тоді на добрій посадї в Оренбурзі, поїхав до Петербургу, може в своїх особистих справах, але-ж, як поба-

¹⁾ Себ то до Лизогуба.

²⁾ Киев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 269.

³⁾ Кобзар т. 2 стор. 141.

чимо, він міркував клопотати ся в столиці і про Шевченка. Останній через його послав листи до академіка Остроградського, до художника Чернишова, до княжни Реніної і до проф. Бодяньського. Була сподіванка, що московські і петербурзькі земляки, приятелі і знаємі Тарасові та й взагалі добрі люде запоможуть в сій справі. Здаєть ся найбільш уповали на заемогу Михайла Лазаревського¹⁾ (Федорового брата): він був на службі „чиновникомъ особыхъ порученій“ у столичного губернатора, значить яко — людина добре ознаємлена з звичаями столичної бюрократії, знає і напутить до кого і як вдати ся. Ідучи через Москву, Левицький побачив ся з професором Бодяньським. Останній дав йому рекомендацію до земляка Редькіна, що служив тоді при міністерстві вн. справ. 6-го березія Левицький між инчим писав до Тараса: „Ледви я достукав ся до Бодяньського; зате, коли сказав, що я від вас і маю до його лист, дак він так зрадів, немов би я говорив з ним про брата його, або про чоловіка, найблизшого його серцю. Довго розмовляли про Оренбург — як там жити, найпаче вам. Жалковали і тужили за вами у купі і набалакавшись — розійшлись немов кривняки“.

Редькин теж ласкаво повитав Левицького і теж розпитував, як жити Шевченкови, але, мабуть, не подав надії на поліпшення долі страдальника і не взяв ся клопотати за його. Принаймні Левицький в своєму листі писав: „міні здаєть ся, що сей Редькин не те що Бодяньський; знати, що він чогось боїть ся, або може він переняв ся паскудним петербурьським духом²⁾“. Бутаков тоді вже був в Петербурзі. Левицький побачив ся з ним, і він сказав йому, що „справа розпочала ся і він рушив знаємих дам, щоб вони прохали за Тараса кого треба“. Взагалі, писав Левицький, в Петербурзі в чимало людей, що згадують про Шевченка.

¹⁾ Михайло Лазаревський — з Ковтопеського повіту, як і всі брати його: Василь, Хведір і Олександр — родив ся р. 1837; скінчив лицей у Ніжині, помер р. 1866.

²⁾ Лист Левицького був писаний по українськи, але його одібрали у Шевченка при ревізії, як зараз побачимо, й одіслали в III отд. Мині не прислано ні оригіналу, ні перекладу, хоч і обіцяно. Не знати чому д. Василев не відважив си подати всего цілком листу Левицького в своїй статі (Кіев. Стар. 1896 кн. 2), а певна річ, що список з того листу був у його в руках. Я беру виписки з листу Левицького в перекладі вже на мову російську, подані д. Гаринним в Ист. Вѣстн. 1886 кн. 1 стор. 168 і перекладаю їх на мову нашу. З таких двоїстих перекладів можливі і похибки; та що діяти! Инакше не можна було мині.

Не вгадати, які-б були добутки з клопоту Левицького, коли-б в сій справі не нашкодив був стількиж тяжко, скільки і несподівано, чоловік зовсім сторонній, що так люто і подло кинув новим лихом на голову поета-страдальника.

XI.

В одного з найщиріших Шевченкових приятелів в Оренбурзі К. І. Г., людини осьвіченої, гуманної, без краю доброї, у людини, що вельми багацько зробила задля Тараса доброго і лишила ся вірною йому до віку, була молода жінка-красуня. До неї лицяв ся офіцер Ісаєв; вона й собі горнула ся до його. Про коханне їх ходила в Оренбурзі поголоска; тайною воно було, як се звичайно буває, тільки задля мужа. Помітив і Шевченко те коханне і спостеріг, що аби Г. з господи — Ісаєв зараз до його в господу; і доки Г. сидить на службі, доти Ісаєв сидить у його жінки. Трудно, навіть неможливо було Тарасови витерпіти таку наругу над своїм другом; глибоковдчливне серце його обурювало ся; він довгий час не тямив, що діяти: чи відкрити своєму другови очи, чи байдуже збочити і не втручати ся до сієї інтимної і занадто лоскотливої справи? Мовчати совість не давала йому; та такиж чи чесно-б було дивити ся мовчки і не остерегти свого друга, бачучи, що під його стріху підкладають віхоть з вогнем. Нарешті помітивши раз-якось, що ледви Г. вийшов на службу, як до його жінки прийшов Ісаєв, Шевченко сів на фіякра, поїхав до Г., взяв його, привіз і привів під самі двері того покою, де пані Г. лицяла ся з Ісаєвим!... Не треба розповідати подробиць, що вийшло далі!... На паню Г. напала істерія, а Ісаєва Г. з Тарасом випровадили так, як звичайно чоловіки випроваджують таких гостей з своєї господи¹⁾.

Тай дорогож приплатив ся Шевченко за своє совістливе заступництво за родинну честь свого друга. На другий день — побитий вчора Ісаєв зробив ся „патріотом“ і подав генералу Обручову донос, що Шевченко, на перекір царському наказу, ходигь в цивільній одежі, пише вірші і малює портрети. Коли саме, себ то якого дня Ісаєв подав донос — звістки не однакові, як се зараз бачити мемо. Обручов, одержавши донос Ісаєва, опинив ся, як кажуть, на роздорожі і якийсь час не тямив куди брати: чи соб, чи цабе, чи просто шляхом. Він, звістно, і сам відав, що Шевченко малює портрети, але відав про те приватно, від своєї жінки; тепер прийшла

¹⁾ Кіев. Стар. 1888 кн. X.

про те звістка до його, яко до корпусного командира. Офіцер з його корпусу обвинював жовніра з того-ж корпусу в „політичному злочинстві“, в неслухняности проти начальства і проти царя. Знехтовати донос трудно було тай небезпечно ще й через те, що в Обручова була опаска, що Ісаєв може послати, а то й послав вже по-тайний донос анонімний до жандарів, а між шефом жандарів і між Обручовим були не добрі відносини!... небезпечно було наряджати зразу й звичайне слідство: бо як не як, а воно-б могло показати, що й з жінки його, Обручова, Шевченко малював портрет!... Обручов вибрав ніби середину, з якою може сподівався, що й кози наїдять ся, і сіно буде ціле. Він покликав Герна і наказав йому взявши жандарського офіцера потрусити Шевченка і зробити ревізію паперів його. Може бути, що він сподівався, що Гери попередю остереже Шевченка і таким чином справить ревізію так, що у Шевченка нічого не знайдуть такого, щоб підтримувало донос Ісаєва. Так, мабуть, розумів сю справу і Гери; побачимо, що так він і кермував нею; та не по його вині не так стало ся. Одержавши приказ Обручова, Гери перш за все метнув ся до Федора Лазаревського, щоб він остеріг швидче Тараса, що за 1½ години його труситимуть. Алеж Тараса на лихо не було в господі і Лазаревському треба було ужити доброї праці, заким знайшов він поета. По доброму ладу треба було, не гаючи часу, зараз же усі папери, малярські пристрої і цивільну одягу винести куди небудь з Тарасової світлички; та ні! Збентежені несподіванкою Гери, Лазаревський і Шевченко взяли ся переглядувати папери та мірковаги, що з тих паперів і малюнків звістити, а що лишити? Звістивши чималу долю того добра, Тарас, нарешті спинив ся і запевняючи, що у його нема нічого „предосудительного“ не дав більш нічого звістити, забувши, що в листи у його з таким змістом, якого лише б було звістити їх, забувши, що малярські принадали теж річ небезпечна. Правда, що до останних дак може і він і приятелі його були певні, що в сій справі вивести ся легко: скоро Шевченко малював Бугакову аральські види, дак не можнаж було йому не мати фарб, пензлів і т. ин. — „Годі! буде! мовив нарешті Тарас, затуливши рукою листи! лишіть хоч що не будь про інквизиторів; а то вони подумают, що добрі люде й знати мене не хочуть“.

Переказую отсю сцену, так як її подав проф. Стороженко¹⁾, записавши її, мабуть не від кого більш, як не від Лазаревського. Мене трохи дивує поблажливість Герна і Лазаревського, пайпаче

¹⁾ Київ. Стар. 1888 кн. X.

останнього; вжеж не можна було йому не відати, що у Шевченка є і його листи і не тямити, що хоча в листах його „ніть нічого особеннаго“, але вони свідчили, що через його руки проходили до Шевченка листи від инчих людей, а за те, як потім і стало ся, не подякують йому. Справивши ревізію, у Шевченка забрали: 22 листи, між ними сім листів Лизогуба Андрія, писаних 21 жовтня, 31 грудня р. 1847; 7 січня, 7 і 28 лютого, 7 квітня і 15 липня р. 1848; два листи від княгини Реніної, листи від Олександрії Псіолівни (постки), від Сергія Левицького, пять листів Лазаревського, два від Чернишова, а останні „не відомо від кого“. Забрали книжки: Віблїю, Євангеліє, О подражанію Христу; дві книжки Шекспірових творів; дві творів Лермонтова; Євгенія Онегіна Пушкіна і дві книжки „Полнаго собранія сочиненій русскихъ авторовъ“. Взяли деревяну скриньку з красками і пензлями, що прислав йому Лизогуб; два портфелі, і там два альбоми з українськими віршами, (між ними і „Свячена вода“ Псіолівни) з піснями і з малюнками олівцем, нарешті взяли цивільну одягу¹⁾. Шевченко знов опинив ся в арешті.

Коли саме відбула ся отя ревізія і коли саме закинули Шевченка в арешт?

Д. Стороженко каже, що справили її в страстну суботу²⁾: значить би то двадцять другого квітня. (Який безталанний був про Шевченка квітень! пагадаймо, що і вперше арештовано його в квітні!) Але Гаршин з урядових звісток оповідає, що до 12 мая Тарас просидів вже в арешті 15 день. Значить, арештовано його 27 квітня. З сего можна-б гадати, що після ревізії Шевченко до 27 квітня, тоб то перші дні великодних свят, був на волі; а коли ні, і як що його арештовано зараз після ревізії, тоді, значить, ревізію справляли 27 квітня. Я більш пристаю до останної думки; окріч того що якоесь аж млосно став думати, щоб безталанного страдальника закинули в тюрму саме за кілька годин до Великодня, і на се треба-б або надзвичайного злочинця, або не людського серця у того, хто звелів за раз по ревізії взяти поета в арешт! — Маємо у д. Васнєва дословну виписку з доношеня Обручова войсковому міністру, де сказано: велено було потрусити Шевченка і самого його „виредь содержать подъ арестомъ“. З другого боку, бачимо, що Обручов 27 квітня дав наказ, щоб Шевченка не посилати вже в ексцендицію на Мангашлик. Нарешті з копєтрукції оповідання

¹⁾ Ист. В. 1886 кн. 1 стор. 166 і Київ. Ст. 1896 кн. 2 ст. 136.

²⁾ Київ. Ст. 1888 кн. X.

³⁾ Ист. В. 1886 кн. 1 ст. 166.

про се д. Василюва¹⁾ можна гадати, що приказ Обручова про ревізію, сама ревізія, арешт Шевченка і приказ не посилати його в експедицію все се стало ся 27 квітня. Шкода, що д. Василів не оголосив дословно обох приказів Обручова.

В усякому разі річ певна, що 27 квітня р. 1850 геній українського слова сидів вже в арешті в Оренбурзі на військовій гауптвахті.

ХІІ.

Гадаю я, що ревізія у Шевченка не задовольнила Обручова, і він повернув тоді справу вельми вже круто проти Шевченка. Він не тільки скасовав 27 квітня власний наказ про виряд Шевченка з Вернером на Мангішлак, а звелів вирядити його до Орська; держати там в тюрмі і пильнувати, щоб просто ні до Шевченка, ні від його не йшли листи; „усі такі листи, додав Обручов в своєму наказі до командира 5 баталйону — майора Мешкова, повинні приходити попереду до мене на перегляд; а за самим Шевченком, опріч начальників баталйонного і ротного, повинні доглядати ще добронадійні унтер-офіцер та ефрейтор; вони повинні строго стежити за усіма вчинками рядового Шевченка і коли помітять за ним що будь „предосудительне“, або неслухняність його, так зараз же подавати проте звістку начальникови баталйону, а сей зараз повинен донести мені, надписуючи на пакеті „потаїно, і до власних рук“²⁾.

12 мая, значить — день в день через два роки після того, як Шевченко виступав вперше з Орська в степ, знов повели його степом в Орськ і тут закинули в каземат, — між колодників і таврованих варнаків³⁾.

Взагалі знати, що Обручов так переполошив ся знайденими при ревізії у Шевченка річами, як бачили і ще бачити мемо — зовсім невинними, немов би Шевченко з цілою Киргизькою ордою підступав воювати Оренбуржчину! З переполоху, як небавом буде знати, Обручов не вагав ся потаїти правду і ужити вчинків противних елементарним змаганням совісти. Переполошившись Обручов посилав счинити бучу і в Петербурзі. 23 мая він одіслав до військового міністра усї одібрані у Шевченка папери і малюнки і писав: „стало мені відомим (а звідкіль саме — про те промов-

¹⁾ Київ. Ст. 1896 кн. 2 стор. 135.

²⁾ Ист. Вѣстн. 1886 кн. 1 стор. 166.

³⁾ Записки Шевченка стор. 27.

чав), що „рядовий“ Шевченко носить цивільну одяжку, малює і пише вірші. Я тієїж години звелів потрусити Шевченка і самого його тримати в арешті. При ревізії знайдено у Шевченка тільки один поношений старий цивільний сурдут; листи від ріжних людей, писані переважно мовою українською; два альбоми з віршами та з піснями українськими і з малюнками на них олівцем. Найпаче між листами видаєть ся лист мовою українською писаний 6 березія з Петербурга урядником Оренбурської кордонної комісії — Левицьким. Подаю переклад з сего листу. Варто уваги і лист двох братів Лазаревських — один з них служить в Петербурзі при губернаторі, а другий теж „чиновникомъ особыхъ порученій“ при голові тутешньої кордонної комісії генералі Ладженевському. Знати з листів, що де-котрі листи до Шевченка пересилано через Лазаревського, та через урядника з тієїж комісії Александровського⁴⁾ (родом з Чернигівщини як і Лазаревські, на імення — Михайло).

Як бачимо генерал Обручов обвинувачуючи Шевченка за те, що не слухав ся царської волі і малював, потаїв ся перед міністром і не сказав, що сам же він, по просьбі Бутакова вирядив Шевченка в експедицію саме на те, щоб малював види і карти, і отся мета виразно висловлена в усїй переписці Обручова з Бутаковим про Шевченка. Мало сего: і потаївшись, Обручов, зовсім вже не совісно, звернув свій вчинок на другого.

В Петербурзі теж переполошили ся; вдарили на івалт, що у Шевченка знайдено стару жупанину! Івалту запомогло й те, що про всю отсю колотнечу сполошений жупаниною генерал Обручов написав навіть до державного канцлєра графа Несельроде.

З яким посишком вели сю справу, знати з того, що за два тижні, з того дня як Обручов послав донесеннє військовому міністрови (23 мая), встигли з воєнного міністерства повідомити шефа жандарів, а сей — доложити царю, повідомити про царську волю військового міністра і нарешті 7 червня дежурний генерал головного штабу військового генерал-адютант Ігнатєв написав до Обручова! Ігнатєв писав, що цар, вислухавши справозданє шефа жандарів про всю отсю справу, звелів: „рядового Шевченка за те, що непослухав ся царської заборони писати і малювати, зараз же посадити в суворий арешт і держати в арешті, доки не буде зроблене слідство про виноватих, що не доглядали за тим, щоб Шевченко не писав і не малював. Роблячи-ж слідство, уважати, що начальник 5 баталйону і всї близші начальники повинні бути покараними за

⁴⁾ Київ. Ст. 1896 кн. 2.

те, що допустили недогляд над таким злочинцем, про попередню вину якого вони відали¹⁾.

У купі з тим шеф жандарів граф Орлов немов умисне, щоб більш роздратовати Обручова проти Шевченка, не пропустив нагоди зачепити Обручова ще й з другого боку. Повідомляючи його 10 червня, що переписку про Шевченка він Орлов провадив тільки з військовим міністром та з ним Обручовим, а більш ні з ким, та й то ще по-та й но, він прохав Обручова: „чи не буде він такий ласкавий, щоб відповів: з якої річи він уважав потрібним про всю отсю справу написати до державного канцлера“?

Хоч як хитро підступив Орлов, а проте Обручов зумів викрутити ся й вивести себе. Він відповів, що незадовго перед тим голова кордонної комісії генерал Ладиженський прохав його на посаду радного комісії постановити Федора Лазаревського. Тим часом з Шевченкових паперів стало знати, що Лазаревський листовав ся з Шевченком. Отже зовсім би було не зручно, щоб на посаді радного комісії була така людина, яка мала зносити з „рядовим“ Шевченком, що перебував під строгим доглядом начальства. Тим то він, Обручов, і вдав ся до графа Несельроде, щоб не робив радним Лазаревського, а зробив Костроменникова.

Таким чином Орлов побачив, що не можна причепити ся до Обручова, та й замовк про Лазаревського. Правда — бачив він, що Лазаревський вже розжив ся від Обручова на покуту за свій „тяжкий гріх“. Не відомо мині чим спокутовали свої „гріхи“ нячі приятелі Шевченка, найпаче Сергій Левицький? Говорено мині не в одно: хто казав, що його вигнали з служби, а хто додавав ще, що й вирядили його на заслання кудись на північ. Говорено мині, що й Бутаков би то не уник від покути і попав під догляд полїцаї і жандарів. Дивного в сему-б нічого не було, коли і за нашого часу — се річ звичайна!

Одержавши наведений в горі наказ військового міністра з висловленою там царською волею, Обручов 23 червня дав наказ начальникови 2 баталїона підполковникови Чигирю справити формальне слїдство над Шевченком, а на другий день послав наказ до орського баталїонного командира, щоб тримав Шевченка в арешті і скоро слїдчий скаже прислати Шевченка до Оренбургу, дак вирядити його степом, під строгою вартою, посилаючи вартовими одного унтер і не менш трох звичайних жовнірів²⁾.

¹⁾ Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 168.

²⁾ Ibidem 170.

От яким страшним Обручов уважав нашого поста! Але, спасибіг Чигирю, він не покликав Шевченка до Оренбургу і тим не дав йому міряти пішки степом трохи не 600 верстов (до Оренбургу і назад) і мордовати ся по степних тюрмах. Чигир сам поїхав до Орська, і тут цілий тиждень робив слїдство.

Линія першого привели з каземату до Чигиря на опит Шевченка. Перш за все Чигир казав попови Петру Тімашеву усовістити Тараса, щоб він на опиті говорив правду. Питання Чигиреві і Шевченкова відповідь нічого нового і цікавого дуже не дають нам; знати, що річ вела ся звичайним шляхом формальним, і що Шевченко не дуже таїв ся. Цікавше за все те — показало ся, що Шевченко на вірність „службы Его Императорскому Величеству не присягавъ...“ З погляду формального недогляд се великий, і Чигир зараз почав питати начальника баталїону: чому Шевченко не присягав? Майор Мешков відповів, що військовим звичаєм до присяги приводять новобранців (некрутів) зараз скоро їх приймуть до військової служби. Шевченка прислано з Оренбурга до Орська вже „рядовимъ“. Тож то він — Мешков — і гадки не мав, що Шевченка не привели під присягу в Оренбурзі і прислали не запряглим в Орськ¹⁾.

Правда була за Мешковим. Останній, довідавшись тепер, що Шевченко не запряглим, зараз же казав привести його під присягу. До присяги приводив священник Павловський, і був при тому підпоручник Ростовчин.

Хтось Г. П. Даценко, що р. 1886—89 служив у війську в Орську (людина очевидно вельми мало освічена, бо у його Новопетровський форт на Аральському морі!) каже, що він на власні очи бачив в Орському архіві лист тієї присяги, підписаний після слова „аминь“ так: „Рядовой Тарасъ Григорьевъ сынъ Шевченко“; алеж д. Даценко „не пригадав собі ні року, ні місяця, ні дня, що визначені на тому листі“²⁾. До річи сказати, що д. Даценко примітив, що в архіві нема вже паперів урядових з тих, що належать до Шевченка. Даценко чув, що все, що було цікавого про Шевченка, „взято вже з архива (не відомо ким) і одіслано до Петербургу“.

Слїдчий Чигир на опиті притїммом питав Шевченка: „чи то твої твори вірші одібрані у тебе? якого року і місяця, і де ти їх писав? Хто був при тому, як ти їх писав, або виявляв, що то твої вірші? Коли, де і при кому ти робив оті малюнки олівцем, що у тебе взяли при ревізії?“

¹⁾ Ibid. і Київ. Ст. 1896 кн. 2 стор. 140.

²⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 257—261.

Тарас відповів на се: „вірші „Свячена вода“ твір Олександри Пеіолівни, дістав я їх в Орську р. 1847, при листі, на який не відповідав. Вірші і пісні мовою українською не мої твори, а пісні народні. Я позаписував їх р. 1846 на Волині, Подолі і по Київщині, вони були вже в „III отд.“ і звідтіль мині їх вернули. Більшість малюнків одібраних у мене я робив р. 1846 на Україні, а деякі на Аральському морі по наказу Бутакова.

На сам кінець опиту Шевченко додав, як він розумів заборону йому писати: „я розумів, що мині заборонено писати тільки твори, недозволені законом, тому то р. 1847 і писав я до начальника штабу корпусу жандарів (до Дубельта) просячи дозволу малювати портрети й пейзажі. Отсе й доводить, що я не гадав, що мині заборонено писати і листи до кривих і до знайомих“¹⁾. Цевна річ, і цар Микола і Орлов і Дубельт — так само розуміли заборону писати; та инакше її і не можна розуміти; бо в конфірмації виразно іде річ тільки про „сочиненія“ (твори) а не про листи. Значить: річ очевидна, що Обручов наказуючи 24 липня р. 1857 заборону Шевченкові писати листи без цензури його й инчого начальства, зробив се безправно і надужив своєї власти тільки тому, що Шевченкові, яко жовніру — годі було скажити ся. Алеж суд історії не може лишити без догани таке, цілком непотрібне надужитв.

Чигир, скінчивши слідство, подав його 5 липня до Обручова, а Шевченка лишив в арешті. Тим часом шеф жандарів Орлов повідомив військового міністра, що, розслідивши одібрані у Шевченка папери, він переконав ся, що „сей жовнір винен тим, що, неважаючи на царську заборону, дозволив собі писати і малювати і часом носив цивільну одежу. Ні в віршах, ні в малюнках, які одібрано у його нема нічого злочинного, тільки в де-яких малюнках в сцени „неблагопристойні“ так само і в тих листах до його рижних людей, що одібрано у його, опріч листу Сергія Левицького, висловлено саме тільки дружне почутв і бажанв клопотати ся про цілгу задля долі Шевченка. Взагалі Шевченкові папери не показують, щоб він тримав ся колишнього „образа мыслей“, або щоб писав, чи малював пашквиль“.

Бачимо, що Орлов наче-б то й по людськи виводив Шевченка: і очевидна річ, що коли за Шевченком нема жадної вини політичної, опріч, в найгіршому разі, зрушення дисципліни, так ні за що й карати його. Такої думки був і Орлов і писав далі:

¹⁾ Київ. Стар. 1896 кн. 2 ст. 145.

„Коли слідство, яке зробило військово начальство, нічого инчого не виявить, дак досить з Шевченка й того, що він висидів в арешті, тільки треба строго вневинити йому, щоб він ні в якому разі не відважував ся зрушати царську волю — себ то заборону писати і малювати, а начальству треба загадати, щоб пильно доглядало за тим.

До такої думки Орлова пристав і цар, і затвержуючи її власною рукою додав: „в тому, що Шевченко ходив в цивільній одежі більш виноваті Шевченкові начальники, треба, щоб їх за те покарано“.

Отсе повідомленв Орлова дежурний генерал головного штабу генерал Ігнатев переказав 30 червня Обручову.

Таким чином до Обручова майже разом прийшли і слідство зроблене Чигирем і повідомленне Ігнатєва. З першого йому видно було, що жадної нової провинности за Шевченком Чигир не вистежив. Значить, відповідно не тільки справедливости й закону, але й царській волі — годило ся Шевченка випустити швидче на волю і на тому покласти край його справі. Атже чоловік просидів вже в казематі більш трьох місяців: хиба сего мало, за те що в хаті замість шинелі — ходив в жупанині?

XIII.

Так ні-ж! Обручов не підліг ні під логіку ні під справедливість, ні під закон! — Знати, що останні слова царської резолюції зачепили його самолюбство! зза якогось там „рядового“ Шевченка, та ще політичного „злочинця“ цар зганьбив підручних Обручову Шевченкових начальників: тим самим він, хоч і не просто, а натяканєм, зробив догану й йому, генералу Обручову. В серці його прокинуло ся щось похоже на почутв помсти. Замість того, щоб відповідно царській резолюції випустити Шевченка на волю і не звязувати з волею останнього — рахунків і кари начальникам за недогляд, Обручов, лишивши Шевченка в неволі, в казематі, примірковав собі усе лихо за „недогляд“ звернути на голову майора Мешкова і 21 липня написав¹⁾ до міністра військового, що „провиною того, що Шевченко, вийшовши з Орська в експедицію Бутакова, листовав ся і малював на Аральському морі карти і види, було те, що коли Шевченка переписано з 5 в 4 баталйон, дак начальник першого Мешков не повідомив в Раім начальника

¹⁾ Київ. Стар. 1896 кн. 2 стор. 147.

останнього про царську конфірмацію р. 1847 над Шевченком. Алеж, додав все таки Обручов: Шевченко малював види і карти задля уряду, бо вони потрібні були Бутакову; і Шевченка він — Обручев — тримає і тримати ме в арешті, доки не прийде відповідь його, міністра, на отсе останнє доношення¹⁾.

По наказу міністра, граф Ігнатєв 9 серпня відповів Обручову, що слідство, зроблене Чигирем, нічого нового не показало задля обвинувачування Шевченка.

Коли так, скажу я, дак і треба було виконати тільки царську резолюцію, що затвердила думку Орлова про те, що Шевченко досить вже покараний; алеж міністер не завважав навіть на те, що після царської резолюції Шевченко, зовеїм вже без всякої провини і без всякої потреби, сидить в казематі цілих два місяці, не кажучи вже про те, що до того просидів 1½ місяця, і таким чином та кара, яку і Орлов і цар признали відповідною, з ласки Обручова подвоєна. Міністер звелів Обручову, випустивши Шевченка з каземату, переписати його з 5 баталіону в який будь инчий, далекий, і вирядивши його туди, строго наказати начальству, щоб найпильнїйш доглядало, аби Шевченко не писав і не малював. Опріч того велів відповідно покарати і тих начальників, що не доглядали за Шевченком як він ходив в цивільній одежі і виряджаючи його в експедицію, не написали до Раїму про заборону Шевченкови писати і малювати²⁾.

Знати, що й після сего оренбурзьке начальство не вельми хапало ся випускати Шевченка з каземату. Трохи не цілий місяць минуло від часу наведеного в горі наказу військового міністра, заким Обручов 5/17 вересня р. 1850 звелів випустити Шевченка з орьського каземату і під вартою вирядити його до Новопетровського форту; начальникови тієї роти, до якої піде Шевченко в Новопетровському форті строго наказати, щоб пильно-препильно доглядав за Шевченком сам, як він поводитиметь ся, а опріч того і найпаче звеліти добронадїйному унтер-офіцеру і ефрайтеру пильно стежити за всіми Шевченковими вчинками, і скоро помітить за ним що-будь таке, що не личить, або неслухняність його, дак туж годину оповіщалиб про те ротного начальника, а останній повинен зараз же подавати доношенє до його, Обручова. Нарешті ще раз строго наказати ротному командиру, що найменша поблажливість Шевченкови викличе сувору кару. Цивільну одежу Шевченка „яко

¹⁾ ibidem.

²⁾ ibidem.

цілком непотрібну йому“, Обручов велів продати і гроші за неї віддати Шевченкови.

Але на сему не скінчила ся ще справа „недогляду“ за Шевченком. Обручов велів комендантови Орьської фортеці Недоборову взяти Шевченка на опит: „коли саме і до кого він ходив в цивільній одежі?“ Шевченко відповів, що „кватеруючи в домі Герна, дійсно він мав у себе цивільну одежу, носив її тільки у себе в хаті і ні куди в ній з хати не виходив“. Хоча супротивне словам Шевченка ні від кого і нічим доведене не було, алеж Обручов велів спитати у підпоручника флотских штурманів Поспєлова (Бутаков, виїздячи з Оренбурга з початку р. 1850 до Пестербурга, передав команду Поспєлову), з якої річи він допустив, що Шевченко ходив в цивільній одежі? Поспєлов відповів на те, що Бутаков Шевченка йому не передавав; Шевченко при йому не був і потреби в йому не було вже тоді, як Бутаков виїхав.

З формального боку помилка Бутакова була в тому, що виїздячи, він не сказав, щоб Шевченка, як скінчила ся експедиція, вирядити назад до роти, а Поспєлов і скористовав з того, бо дійсно на руку йому було сказати так, як він відповів.

Бутакова тоді вже не було під начальством Обручова; алеж йому була охота сяк чи так а донекти Бутакову, тим він в листопаді написав до дежурного генерала головного штабу, що коли у Бутакова не має жадних доказів на те, що він, виїздячи з Оренбурга, лишив Шевченка при Поспєлову, так треба усю вину скласти на самого Бутакова за те, що він не повернув Шевченка в корпусний штаб або до баталіону.

От на сему і край усіх певних звісток про Бутакова. А в сїй справі за цивільну одежу Шевченка прийшов кінець тільки 10 листопаду р. 1851, коли велено було за недогляд покарати майора Мєшкова (начальника орьського баталіону) тим, щоб виправити з його 23 карбованці і 67 коп. тих грошей, що видані були Чигиреву на подорож його в Орьск на слідство.

З Орьська новели Шевченка етаном через Уральск в Гурєв Городок. На превеликий жаль не маємо певних звісток ні про те, коли саме рушив той етап з Орьська, ні про те, скільки верстов з Орьська до Гурєва, а через те неможна за певне визначити того часу — який мордовано поета на етапі, доки він прибув в Гурєв Городок. З Уральська виражено його 8 жовтня на човні під вартою унтер-офіцера Булатова¹⁾. До Гурєва приплив той човен не піз-

¹⁾ Русская Стар. 1891 кн. 5 стор. 436.

нійш 12 жовтня, а згадавши, що про висилку Шевченка Обручов дав приказ 5 вересня, ледви чи зробимо яку помилку, сказавши, що поет плентав ся по степу в етапі з Ореська до Гурьва не менш як цілий місяць.

З Гурьва до Новопетровського форту повезли Шевченка 13 жовтня човном через Каспійське море під вартою. За чотири дні — 17 жовтня хорунжий Єрикленцов привіз в Новопетровський форт рядового з політичних злочинців Тараса Шевченка, записаного по наказу Обручова в 4 роту під догляд штабс-капітана Потанова¹⁾. От на сему й край першого заслання Шевченка.

XIV.

Таким чином дякуючи доносу прапорщика Ісаєва і з „ласки“ генерала Обручова та військового міністра тенії українського слова Тарас Шевченко, зроблений „політичним злочинцем“, з першої своєї широкої тюрми-могили — в Ореську перейшов в нову, як бачитиме мо — геть гіршу могилу в Новопетровському форті, викопану про него ніким більш як не Ісаєвим та Обручовим. Отся остання могила й доконала нашого поета. Не легкий задля його і не близький був шлях з однієї могили до другої. На те, щоб перейти його, треба було мордовати поета спершу п'ять місяців арештом в казематі, а потім більш місяця в етапі! — Як бачили ми справа йшла чернашою ходою. Хватали ся арештувати, та не хватали ся випустити з арешту. Шевченко правду сказав, що „оскільки швидко і з запалом справляють у нас приказ арештувати, остільки мляво і холодно виконують наказ визволити; а наказ іде від тієїж самої особи і справляють його тіж самі органи. Чому така різниця?“²⁾.

Питанє не тільки цікаве, але вельми важне і варто воно того, щоб коло його помізковав кожен, кого природа наділила мозком вдатним мізковати по людськи. Різниця, на яку зауважив пострадалник відома всему загалу і стає вона скрізь по світах певним доказом того сумного факту, що там, де вона панує, люде якось призвичаїли ся до неволі, не цїнять навіть особистої свободи чоловіка і не доросли ще до того ступня культурного розвитку, на якому воля людська стає чоловікови дорожшою за все на світі. Серед нації дійсне культурної не можна нікому самовольно неволити чоловіка; зневолити горожанина можна тільки

¹⁾ ibidem.

²⁾ Записки стор. 17.

тоді, коли на те є певна потреба, викликана нестемно певним фактом, фактом злочинного, законом забороненого вчинку такого, що за його закон наказує неволю особисту.

Шевченка Обручов неволів в казематі і в етапі пів року і покарав його новим, більш тяжким засланням. Коли згадаємо, що Орлов з Дубельтом неволили Шевченка в тюрмі менш двох місяців, а знайшли за ним який таки злочинний факт — писання баламутних віршів мовою українською — так мимо нашої волі виникає питанє: за якеж саме злочинство так тяжко неволів і покарав Шевченка Обручов?

Спробуємо найти на се питанє безсторонню відповідь з погляду не кажу вже справедливости і права, але хоч з погляду бюрократизма і військової дисципліни.

Обвинувачували Шевченка, що він, яко жовнір ходив в цивільній одежі.

Сего обвинувачування нічим не доведено. Доведено тільки, що у Шевченка була цивільна одежа. Сего жадному жовніру не заборонено. Доведено — властиво тільки сам Шевченко признав ся в сему, що в цивільній одежі він ходив тільки у хаті у себе на квартирі, а більш нідє. В сему факті жадного злочинства нема; нема навіть найменшого зрушення військової дисципліни або простої неслухняности; бо жадному жовнірови не заборонено у себе в хаті носити цивільну одежу.

Далі обвинувачували Шевченка, що він писав (листовав ся-б то тільки). Але-ж з царської корфірмації ми бачили вже, що йому не було заборонено писати листи. Сам Дубельт пояснив Шевченкови що заборонено йому писати тільки „сочиненія“ (твори), а не листи до кривних і до знаємих; він сказав Шевченкови, вичитавши йому царський присуд, що він має право писати листи. Се Дубельт довів і тим фактом, що прийнявши від Шевченка листи до його з заслання, не обізвав ся проти його за писанє тих листів. Инакше-б він написав до Обручова зараз, скоро одержав Шевченків лист. При ревізії не взято у Шевченка жадного його твору, значить перед очима міністра і Обручова зовсім не було ніже найменшого хоч би абиякого факта, яко доводу того, що Шевченко зрушив заборону писати. Знайдені у Шевченка листи, як признав ся і сам шеф жандарів, змістом своїм, окріч Сергія Левицького, нічого недоброго не виявляють. А лист Левицького хоч і був змісту такого, що, з погляду жандарів, не можна не уважати „недобронадійним“, так Шевченко-ж не відповідав на той лист Левицькому і зовсім ні з чого фактично не знати, як поет дивив ся на зміст того

листу. То взагалі він ні в якому разі не повинен був ставати винуватим за зміст чужого листу: вина того — хто писав лист.

Нарешті останнє обвинувачуванє Шевченка було в тому, що він на перекір царській забороні малював. Дійсно Шевченко малював; але що? малював, правда, портрети, малював і портрет жінки Обручова, алеж слідство сего не довело, воно навіть піде й не згадує про се. Ні Чигир, ні хто инчий й не питав у Шевченка про мальованнє портретів, бо тямилн, що виринув би і портрет наї Обручової. Таким чином винуватили Шевченка єдине за мальованє краєвидів і гидрографічних карт з Аральського моря. Алеж Шевченко робив се за повною згодою самого Обручова.

Обручов, на некористь Шевченкови, навіть на шкоду йому потаїв перед своїм міністром і перед шефом жандарів про свою згоду і дозвіл малювати Шевченку в експедиції Бутакова, одначе-ж і в його було на часок прокинулось спонуканнє хоч натякнути на правду і мусів він в доношеню своєму 21 червня 1850 N 104 до військового міністра все таки сказати, що Шевченко малював „для служебныхъ надобностей Капитанъ Лейтенанта Бутакова, на которого было возложено описание береговъ Аральскаго моря“. Не послухатнє Бутакова, яко свого на той час начальника, Шевченкови не можна було. Се було-б злочинство.

Таким чином навіть з погляду бюрократизму і військової дисципліни Шевченко цілком не заподіяв нічого іспенько такого, за щоб треба було його покарати хоч би якою легенькою карою, напр. доганою. А Обручов за згодою на те військового міністра покарав страдальника незвичайно тяжко... За що-ж? Відповідн на те нема!... і не буде.

Кара, паложена Обручовим на Шевченка, свідчить тільки: що вона абсолютно незаконна, грубо несправедлива і жадним вчином Шевченка не викликана і не оправдана. Вона свідчить нам тільки про самовольство корпусного командира над жовніром; про повне знехтованє генералом Обручовим права і елементарної справедливости в відносинах до Шевченка, і про повне безправє останнього!

КІЛЬКА КИЇВСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ XV—XVI В.

п о д а в

М. Грушевський.

Київських документів за часи належности до в. князівства Литовського відомо небогато; давніші київські книги актові загинули, й акти XV—XVI в. видобувають ся з пізніших облят, з книг в. княжої метрики та з ріжних льокальних збірок в невеликому числі. Особливо ж небагато їх для першої половини того періода — з часів київських князів литовської династії; досить сказати, що з часів Володимира Ольгердовича ми не маємо ані одного автентичного документа, а за тридцятилітній період князювання його сина Олелька й внука Семена не маємо й десятка актів. А тим часом князюваннє сих князів цікаво нам дуже: се часи, коли Київська земля, своєю удільною відрубністю захована від непосредних півеляційних впливів, могла заховувати в значній мірі свою „старину“, а в ній традиції довговікового, повного незвичайного інтересу історичного життя; фізіономія сїєї старини і ті зміни, яким вона підлягала, — се річ дуже важна й інтересна; з другого боку, дуже цікава й сама собою діяльність сих князів, чужих родом, але цілковито зручених і перенятих культурними й правними поглядами, виробленими історією Руси.

Низше я подаю дві грамоти князя Олелька (князював від р. 1440? до р. 1455) і одну його сина Семена (кн. від р. 1455 до 1470): обидві переховали ся в пізніших актах, з 2-ої пол. XVI в., разом з иньшими грамотами; особливо важні сї останні для другої з них: вони підтвержують грамоту Олелька й забезпечують її від закидів що до автентичности; одначе й дві иньших не мають ніяких признаков не-автентичности. До сього додаю запис з 1571, де подано зміст деяких давніших документів.

Перша з цих грамот, разом з іншими актами, в які вона вилетена, вже була видрукована — в т. I четвертої часті Архива Юго-Западної Росії проф. Антоновичом, але в польськiм перекладі, не все докладним, в витягу з актів овруцьких XVIII в. (N. 1, с. 3—5); тож я уважав користним подати автентичний текст її. Інші грамоти, скільки знаю, не були досі відомі і з'являють ся перший раз. Вийняв я їх перед кількома роками з т. зв. Руської Метрики, перехованій в Литовській Метриці Московського Архива Міністерства Справедливості.

Самі по собі грамоти не представляють нічого незвичайного. Вони являють ся матеріялами до історії витворення упривилєваної боярської-землянської верстви серед нерозгороженої клясовими межами суспільности; такий же інтерес мають і ті акти XV—XVI в., що зв'язані в купу з ними. Той процес в XV в. ще тільки в курсі, далеко від завершення, особливо тут, в Київщині, „яко на Україні“. Упривилєвана верства, чи краще — більш упривилєвана частина суспільства, дуже не численна, не відмежила ся різко від решти суспільства, і не вибила ся цілковито з зв'язку загально-громадського.

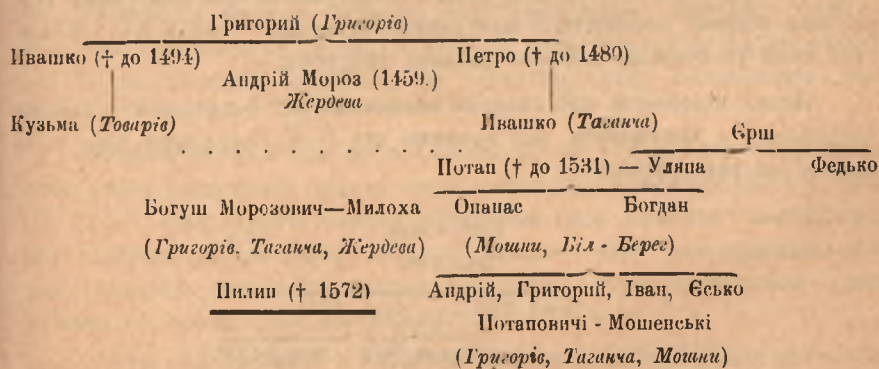
Грамота 1450 р. дана слугі Ларивону Велавському (Валавськ в пов. Мозирськiм, в басейні Славечині) і визволяє його від обов'язків, що лежали на слугах, себ то на вишій, заможнійшій верстві селянства (що була вільна від „тягла“ і натомісь несла спеціальні „служби“ і обов'язки) — він не має платити „поплатів“ і відбувати служб („пошлин“ — давно уставлених служб) при замку Чорнобильськiм: не має давати підвод, ані виходити на сторожу (сторожа бувала двоїста — стерегти замку і стерегти татарських шляхів, — в описі Чорнобильського замку XVI в. згадуєть ся лише перша¹⁾); він переходить в упривилєвану верству — боярську, тоді ще не відграничену різко від верстви служебної, з легким переходом з одної в другу; служба боярська має означати тут, мабуть, службу військову, хоч пізнійше між боярами знаходимо і т. зв. путних, що відбували інші, не військові служби. Потомки сього Ларивона звуть ся землянами, пізнійше шляхтою; але вони належали до дрібної т. зв. околичної шляхти овруцької, що економічним своїм ста-

¹⁾ Архив Юго-Западної Росії ч. VII т. I с. 589.

²⁾ Про слуг і бояр див. В. Антоновича розправу в Архиві ч. IV т. I с. 4 і далі, В. Буданова в Чтеніях Київ. істор. тов. т. VII с. 26 і д., Любавського Областное дѣленіе с. 343 і д., 334 і д.

ном не багато різнилася від селянства, і старости все хотіли її під свою юрисдикцію взяти і до робіт замкових привернути, до чого, як шляхта, вона не була обов'язана. Грамота Жигимонта Августа і Генриха належать до численної категорії актів, що боронили упривилєване становище овруцької шляхти від узурпації старост.¹⁾

В грамоті 1451 р. і дальших виступають роди боярські, і їх документи цікаві як матеріяли до дуже мало знаної історії київського (в тіснійшій значінню слова) боярства і його власности земельної, а разом — колонізацій полудневої Київщини. Виступають передо всім брати Івашко та Петро Григоровичі, що „вислужують на князю Омельку“ дві маєтності — Таганчу (в книзі актовій пишеть ся „Тачанча“: помилка зайшла мабуть при відношенню оригінала), що давнійше належала якомусь Ігнату Шумакову (се сучасна Таганча в пов. Канівецькiм) та Товаров (давній Таборов), що був на Росі, деє коло теперішних Межирич²⁾; до них же належала ще, мабуть — батьківщина, Григорів, тепер Григорівка на Дніпрі, низше Терехтемирова, як видно з описи Канівецького замку р. 1552.³⁾ Івашко мав Товаров, а діти Петрові — Таганчу, а Григорів поділили по половині: так поділив воєвода Гаштовт і потвердив в. ки. Казимир. Дальша генеалогія того рода представляєть ся не зовсім ясною:

¹⁾ Див. про се в спеціальній розправі проф. Антоновича в Архиві ч. IV т. I, а також Полле — Z przeszłości Polesia kijowskiego.

²⁾ Див. про нього в історії Київ. землі с. 35.

³⁾ Архив Юго-Зап. Рос. VII т. I с. 100.

Не яними остають ся відносини двох сих родів: Богдановичів-Мошенських і Морозовичів, що тим часом звать себе стричними братами і походили від одних предків. Так чи сяк — родові маєтності Івашка Петровича пішли в лінію Морозів: 1552 р. Богуш Морозович держить селище Григорево і половину Мошнів,¹⁾ а з нашого документа видно, що належала йому ж і Таганча; окрім того Морози мали від кн. Семена Олельковича село Жердеву (на Дніпрі, низше Терехтемирова).²⁾

Ліній Богдановичів Мошенських одержала „по куделі“ маєтності Ёршів: Уляна Ёршівна принесла — по смерти свого брата — Мошни (в повіті Черкаськїм, на р. Ольшанці) і Біл-Берег; останнім іменем взагалі звало ся побереже Дніпрове на значнім просторі;³⁾ Ёршам належали тут якісь ґрунти, де засновано було потім село Ворохобовичі: 1531 р. Уляна, вже тоді черниця, з синами Опанасом та Богданом, спродала сю „отчину“ Івану Немиричу за 120 коп грошей (сума дуже значна!).⁴⁾ Опанас мабуть не лишив синів — Мошни перейшли до дітей Богдана, що зібрали в своїх руках значні посїлости: Милоха Морозова, жінка Богуша, продала свому братаничу Григорию Богдановичу 1564 р. Жердеву, а по безпотомиї смерті Пилипа Морозовича Богдановичі випросили собі 1572 р. грамоту на їх отчину — половину Григорова й Таганчу.

Таким чином з сих документів довідуємось про боярський рід, що мав широкі посїлости в полудневій Київщині — бо в XV—XVI в. такі села та селища займали широкі простори.

Деякі відомости про иньший визначний рід боярський — Ёльців здобуваємо з документів, що подаємо під N. 4. Генеалогія того рода одначе не так широка:

Іпат Ёлець	
Іван 1492	
Іцко 1535	Федір 1535
Дмитро 1574	Федір 1571.

¹⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи VII. I с. 99—100; але рівночасно Мошни звать ся в володінню кн. Домонта й його зятя Келбовського (с. 89—90).

²⁾ Тепер не існує, але за неї згадує Величко, як за місце ради, де вибрано Юрася Хмельниченна — I с. 399.

³⁾ Історія Київськ. землі с. 33.

⁴⁾ Архивъ Ю.-З. Р. VII, I с. 69.

Ёльці сиділи переважно в північній Київщині, хоч в люстрації Канївщини з р. 1552 значить ся за Ёльцом селище Ождилово (с. 101). В документах Ёльців знаходимо звістку ще про одно надання князя Семена Олельковича: він дав р. 1465 селище Серяков „служі свому князю Юрию Борисовичу“, а від нього перейшло воно продажею до Івана Ёльца. Серяков — се теперішне Сірякове городище коло с. Хотова, його проф. Антонович (і се дуже правдоподібно) уважав давнім Звенигородом; в актї 1465 р. назване воно „селищем“ і таким зістаєть ся і в актах XVI в. — чи не було зовсім залюднено за той час, чи може — як то з багатьма було, залюднилось та спустіло підчас великих спустошень при кінці XV, на початку XVI в.

Взявши разом отже, маємо тут чотири надання князів київських і цілу групу упривилєваних, що виступають з різними титулами: княжих слуг, бояр і землян; в якій мірі се була група невідрізнена, несформована, не здіференцирована, показує той факт, що в категорії слуг виступають і ті, що відбували ріжні роботи натуральні і платили податки (грамота Велавському) і такий князь, як Юрий Борисович (хоч би й з категорії *minorum gentium*); се доперва ембрион пізнішого панства.

Грамоти сі дають деякі цікаві дати для історії колонізації. Виступає тут в середній і в другій половині XV в. ряд маєтностей полудневої Київщини: Таганча, Товарів, Мошни, Жердева, правда — се здебільшого селища, але се саме роздавання, продажі, поділи, хоч самі припадають по часті вже на часи упадку колонізаційного (як би по інерції), свідчать за більш рухливу колонізацію давнійшу.

Можна вказати ще де що цікаве в сих документах. Звертає на себе увагу наприклад форма санкціонування записи продажі р. 1564 (N. 3): її стверджують своїми печатками трое „властей“ канївських: пан підстароста, ротмістр місцевої залоги і вїйт, що прибиває мійську печатку; свідками виступають один боярвн канївський і двоє міщан; се також „яко на Україні“.

Акти подані під N 4 служать документом імміграції польської межі місцеву українсько-руську боярсько-шляхетську верству: такий десятник київської залоги купує селище під Київом; факти подібні траплялись і раніше, навіть серед полудневих „пустинь“ київських — так в черкаській люстрації 1552 р. виступає Ян Келбовський, що за жінкою, княжною Домонтовною, дістав маєтності в Черкащині (с. 90).

В записи продажи 1571 р. покликується продавець — Дмитро Блець на ухвалу сойму Берестейського з липня 1566 р., що касувала давніші обмеження права розпорядження діничною власністю: давнішу уставу, що власник може продати лише третину своєї діничної мастности, заміняло право „имѣнья свои отчизные и земские материстые и выслужонные, купленые и якимъ кольвекъ обычаемъ набытые и названые, не смотречы третее и двоухъ частей, яко передъ тымъ бывало въ статутѣ обычаемъ стародавнымъ“ продавати, дарувати і т. п.¹⁾ Очевидно тодішня шляхта київська не була якимись хуторянами і слідила добре за сучасним законодавством.

I.

Ки. Омелько київський звільняє слугу свого Ларивона Велавського від податків і робіт та потверджує його в стані боярським; в Овручі, 19 лютого 1450 р.

В. кн. Казимир затверджує за землянином Булгаком Белавським (lege: Веласким) землю Смольчанську на основі листу воеводи київського Мартина Каштолта, в Троках, 3 марта 1486 р.

Кор. Генрих затверджує за землянами: Павлом та Семеном Булгаковськими, Гридкою Нелеповичом - Левковичом та Родивоном і Охримом Геєвськими землі Левковську, Ловдиковську та острів Литовський, звільняючи їх на підставі грамоти кор. Жигимонта Августа від овруцького замкового присуду; в Кракові, 18 марта 1574 р.

Генрихъ, Бо(жо)ю мил(ост)ю корол полски.

Ознаймуемы тымъ листомъ нашимъ венмъ воец и каждому з особна, кому того ведати належит, нинешнимъ и на потомъ будучим, ижъ указовали перед нами земляне наши Киевского повету на имя Павел а Семен Ивановичи Болгако(в)ские, Гридко Нелепович Левкович, Радивон а Охрем Геєвичы зъ братею своею листъ славное памети князя Александра Володимировича киевского, который листом своимъ продка ихъ Ларивона Велавского, с которого онъ (sic!) поколения вышли, вызволити рачилъ от всякихъ работ и повинностей, а зоставит ихъ рачил на службе шляхетской, а другий листъ — потвержено славное памети Казимера короля его мл., продка нашего, которы(м) листомъ своимъ Казимир кр. его мл. прадеду ихъ, землянину овруцкому, на имя Булгаку Белавскому потвердит рачил

¹⁾ Статут 1566 р. розділ VII артикул I (Временникъ Общества исторіи и древностей т. XXIII с. 119).

землю их отчизную на имя Смолчанскую водлугъ листу на он часть воеводы киевского пана Мартина Каштолта, яко то на тыхъ листехъ ширей описано естъ, которые слово от слова такъ ся в себе мають:

Мы Александро Володимировичъ пожаловали есмо н(а) то(го) слугу Ларивона Вела(в)ского: не надобе ему нам з слугами службы служити а поплатовъ платити и иныхъ некоторыхъ пошлин в Чернобыли не велели: подвода(ми), ни стеречи, служити ему служба з бояры. И на то дали есмо ему се(с) нашъ листъ з нашою печатю, потверждаючи ею к бояромъ. И писан у -Вовручомъ февраля девятигонадцят дия индикта третегонадцять.

Самъ Казимир, Бо(жо)ю милостю корол полский, великий князь литовский, русский, князя пруское, жомойтский и иныхъ.

Наместнику Вовруцкому пану Роману Ивашковичу.

Виль намъ чоломъ землянин въруцкой на имя Булгакъ Белавский и поведилъ намъ, штожъ земля его отчизная на имя Смолчанская от него была прочъ отышла. И какъ небожчикъ пан Мартинъ Каштолтович Киев от нас держалъ, и о томъ доведавши се и права досмотревши и свѣтковъ опытавши, тую землю ему далъ. И листъ пана Мартинов на тую землю перед нами клалъ и просил нас, абыхмо тую землю ему потвердили нашимъ листом. И мы пана Мартинова листу выслушавши и тую землю ему потвержаемъ симъ нашимъ листомъ, нехай он тую землю держит и намъ с того служить по тому, якъ перво того с тое земли служба шла. Писан в Троцехъ мца марца третего дия индикта четвертого.

ку тому теж поведели перед нами преречоные земляне наши киевские, ижъ властную отчизную землю свою названую Ле(в)ко(в)скую, Ло(в)дико(в)скую и остров Ли(тов)ский з давныхъ часов од предковъ своихъ держать и спокойне от колкодесять летъ з братею своею уживают, и службу нашу земскую военную заровно з иными земляны шляхтою киевскою завжды служивали, будучи под присудомъ суду киевского такъ земского яко и кгородского, а тепер дейимъ некоторые земляне киевские в томъ трудност задають, притягаючи ихъ до суду имъ не належного, перед державцу овруцкого, ку великой кривде и уближеню волностей ихъ. И показовали перед нами листы славное памети короля его милости Жигимонта Августа, до державец овруцкихъ писаные, абы их под присуд свой до замку Овруцкого не примушалъ, але жебы се перед судом Киевскимъ водлугъ здавна звыклого обычаю судили заровно з ыною шляхтою киевскую (sic). И били нам чоломъ помененые земляне наши киевские, абыхмо их при волностяхъ шляхетскихъ, од предков наших

имъ наданных, также теж и при тых именахъ ихъ отчизных, земляхъ названных, то есть земли Смолчинской, земли Ле(в)ко(в)ской, земли Ловдик(ов)ской и острове Ли(тов)скомъ, которыхъ они од предков своих з вечныхъ часовъ в держаню и уживаню сут, зоставивши то им, листомъ привилсемъ нашимъ на вечност подтвердить велели, якож и воевода киевский велможный Константинъ княжа Острозкое, будучи овде при нас на коронацыи нашей, за ними ся причинял, поведаячи, иж они здавна заровню зъ шляхтою воеводства Киевского службу земъскую военную служивали и о всякие речи перед судомъ земъскимъ и кгородскимъ киевскимъ справовали се.

Мы теды, взявши в томъ певную ведомость от воеводы киевского и от иных панов радныхъ коронныхъ, видечи того быть речъ слышную, вырозумевши и обачивши то з листов предковъ нашихъ, ижъ они здавна суть земляне шляхта повету Киевского, з ласки наше г(оспо)д(ар)ское за радою и причиною панов рад нашихъ коронныхъ, на томъ сойме коронацыи наше при насъ будучихъ, преречонныхъ землянъ киевскихъ з братею и потомствомъ ихъ при вшелякихъ волностяхъ и свободахъ шляхетскихъ, здавна од предковъ нашихъ шляхте киевское наданных и при уней, албо злученю великого князства Литовского и князства Киевского с короною Польскою, за панованя славное памети Жикгимонта Августа, короля его милости, поприсежонных и упривилееванных, так теж и при тыхъ именахъ и земляхъ ихъ отчизныхъ вышей мененыхъ, которыхъ они з давныхъ часовъ в держаню и уживаню суть, зоставили есмо, якож и тымъ нынешнимъ листомъ нашимъ зоставуемы и подтверждаемы на вечность; такъ ижъ пререченые земляне киевские з братею своею, такъ вси споломъ, яко и каждый зособна, дети и потомкове ихъ помененые земли свое(и) отчизные, то есть землю Смолчинскую, Ле(в)ковскую, Ло(в)дик(ов)скую и остров Лито(в)ский зо всеми пожитки и доходы такъ, яко се тые земли здавна сами в себе в пожиткохъ, обыходехъ и в шерокости кгрунтовъ мают, з лесами, реками, озерами, з сеножатми, з ловы рыбными и звериными, з бобровыми гоны, мают держати и всякихъ свобод и волностей шляхетскихъ, од предковъ нашихъ князства Киевского обывателе[м] наданных, упривилееванных, поприсежонныхъ и статутомъ описанныхъ, уживати и в нихъ ся веселити сполномъ ровно зо всеми обывателми шляхтою земли Киевское на вечные часы, служачи намъ господарю и речі посполитое службу земъскую военную. Такъ теж во всякихъ речахъ и справахъ своихъ перед судомъ земскимъ албо кгородскимъ киевскимъ справовати се мают, а перед судомъ имъ не належнымъ, яко перед урядомъ замъку Овруцкого и инде инде не повинни ста-

новити ся и справовати се, окромъ еслибы роки земские судовые албо кгородские тамъ в замъку Овруцкомъ зъ зезволения всихъ обывателей албо з росказаня нашего были сужоны. И на то есмо преречоннымъ земляномъ нашимъ киевскимъ, бра(т)и и потомкомъ ихъ дали тотъ нашъ листъ, до которого на сведецтво и печать нашу коронную привесити есмо росказали. Данъ в Кракове дня осмогонадцать марца мѣсяца року от нароженя Сына Бож. тысяча пятсотъ семдесят четвертого, а панованя нашего року першого, при бытности панов рад нашихъ коронныхъ и великого князства Литовского, духовныхъ и свецкихъ, и пословъ земскихъ, на сойме сполномъ коронацыи наше при насъ будучих. Данъ черезъ руки велможного Валентого Дембинского з Дебянъ, канцлера короны Польское, старосты ва(р)те(н)ского.

Коронна Метрика Московського Архива Міністерства Справедливости, I, В, кн. N 2f. 167.

II.

Кн. Олелько кийський надає боярам Івашку та Петру Григоровичам селище Таганчу по Ігнаті Шумакову, в Київі, 8 мая 1451 року.

В. кн. Олександр в справі бояр Івашка Петровича з Кузьмою Івашковичом ділити між ними, на підставі поділу воеводи Мартина Гаштовта, землі: Товарів, Таганчу¹⁾ і Григорів, в Вильні, 24 квітня 1494 року.

В. кн. Жигимонт потвержує за земляною Ульяною Потапового землі: Мошиній Біл-берег, на підставі судного листу Ольбрахта Гаштовта, в Торуні, 15 січня 1520 р.

Кор. Жигимонт Август потвержує за землянами Мошенськими землі: Мошині, Таганчу і половину Григорова, в Варшаві, 8 квітня 1572 року.

Жикгимонт Августъ, Бо(жо)ю мил(ост)ю королъ польскій, великий князь литовскій, рускій, прускій, мазовецкій, жомонтекскій, ифлянтскій etc. панъ и дедичъ.

Ознаймуемы тымъ листомъ нашимъ всемъ вобец и каждому зособна, кому того ведати належи, нынешнимъ и на потомъ будучимъ, ижъ указовали передъ нами и передъ паны радами нашими, на сойме теперешнемъ Варшавскомъ при насъ будучимъ, шляхетные Григорей, Иванъ и Еско Богдановичи Потаповича Мошенские, земляне наши киевские, листъ славное памети князя Александра Во-

¹⁾ В документі хибно: Тачанча.

лодимеровича киевского, которымъ листомъ своимъ далъ продкомъ ихъ Ивашку а Петру Григоревичомъ селищю на имя Тачанче, а другой листъ судебный славное и светое памети Александра, великого князя литовского, которымъ листомъ своимъ учинилъ декретъ межю продками ихъ о имена ихъ отчизные и выслужоные, а третий листъ подтвержене славное а светое памети Жикгимонта короля, пана отца нашего, которымъ листомъ своимъ землянце киевской Потаповой Ульяне, бабце ихъ, подтвердитъ рачыл имена ее отчизные и материзтые, на имя Мошны и Бы(л)-берегъ, за правомъ прирочонымъ по брате ее Оедку Ершевичу на нее приналые, яко то все ширей а достаточней тые листы в себе описують и обмовяють, которые слово од слова такъ ся в себе мають :

Мы, князь Александръ Володимеровичъ дали есмо бояромъ нашимъ Григоревичомъ Ивашку а брату его Петру на имя Тачанчу селищю, со всемъ с тымъ, якъ перво того панъ Игнатъ Шумаков держалъ, а инымъ в тое никому се не вступати. А писалъ в Киеве мая осмого дня индиктъ четвертый-надцать.

Самъ Александръ, Бо(жо)ю милостию великий князь литовский, руский, жомонтекий и иныхъ.

Смотрели есмо того дела : жаловалъ намъ бояринъ киевский Ивашко Петровичъ на брата своего стричного на Кузму Ивашковича, штожъ отци ихъ, выслуживъ две имена, на имя Тачанче а Товаровъ, на князи Олехну Володимеровичу, и после того они стояли у праве, и тые две имена и о третее имене — отчизну ихъ, на имя Григоревъ, передъ паномъ Мартиномъ Крasto(л)товичомъ, якъ от отца нашего короля его милости Киев держалъ, и панъ Мартинъ выслалъ тамъ ихъ тыми именами делити князя Оедора Глинского а боярина киевского Ерша, и они тамъ выездили и тыми именами — выслугою и именемъ отчизнымъ на полы ихъ поделили : Ивашку Григоревичу достало ся Товаровъ, а Ивашку Петровичу Тачанче, и панъ Мартинъ подлугъ тыхъ делчихъ делу (sic!) Кузмину отцу Ивашку и листъ свой судебный на то далъ. И тыми разы онъ тые листы князя Олелковы и листъ пана Мартина передъ нами указовалъ, и мы тымъ листомъ порозумевши, тую делницу — имене Товаровъ и половицу имена ихъ отчизного Григорева Кузмъ Ивашковичу есмо присудили подлугъ первого делу и суду пана Мартина; а тому Ивану Петровичу в то вже не надобе вступати се. Писанъ въ Вилни апреля двадцать четвертого дня индикта второго-надцать.

Жикгимонтъ, Бо(жо)ю милостию королъ польский, великий князь литовский, руский, княжа пруское, жомонтекий и иныхъ.

Была намъ чоломъ землянка киевская Потаповая Ульяна и поведила передъ нами, ижъ воевода троцкий державца мозырский панъ Олбрхтъ Мартиновичъ Крaштольтовича смотрель свояка ее Андрея Ждановича а брата ее Оедка Ершевича о томъ, ижъ тотъ братъ ее Оедко рекучи бы хотелъ имена отчизные и материзные, на имя Мошны и Бел-берегъ от нихъ, от близкихъ, жоне своей по животе своемъ записывати у великой суме, не подлугъ обычая права земского. И досмотревши дей панъ воевода его милость того межю ними, и тому Оедку не казалъ веихъ именей от близкихъ жоне своей записывати, лечъ на третей части, и на то тымъ близкимъ листъ свой судебный далъ. Который же листъ пана воеводы его милости троцкого тая Ульяна передъ нами вказывала и поведила передъ нами, што дей вжо тотъ братъ ее Оедко умер, а жона дей его за иного мужа пошла, а тые дей имена на нее одну спали, иного дей близшого к тымъ именамъ никог(о) нет, была намъ чоломъ, абыхмо ей на то дали нашъ листъ. Ино если будетъ братъ ее Оедко умер, а к тымъ именамъ никого близшого нет, толко она, мы на то дали сесть нашъ листъ — нехай она тые имена Мошны и Белъ-бере(г) отчизну и материзну свою держитъ, со всемъ с тымъ, якъ ся тые имена здавна сами в себе и в границахъ своихъ мають, подлугъ суду и листу судебного воеводы троцкого пана Олбрхта его милости. Писанъ в Торунни генвара пятого-надцать дня индикта осмого.

И поведили передъ нами тые вышей мененые земные наши киевские, ижъ водлугъ тыхъ листовъ вышей вписанныхъ, по зептю продковъ ихъ, одно с тыхъ именей выслужонныхъ, на имя Тачанче, а половицу именя отчизного Григорева братъ ихъ стричный Пилипъ Морозовичъ держалъ, который дей тыхъ не давно прошлыхъ часовъ в року теперешнемъ, тисеча пятсотъ семьдесятъ второмъ, не зоставивши по себе жаднаго потомства, умер, о чомъ и староста нашъ черкасский и каневский князь Михайло Вишневецкий до насъ листъ свой писалъ, ознаймуючи намъ о томъ, ижъ по зестю того Пилипа Морозовича жаднаго потомка ани повиноватого и близшого ку тымъ именамъ, окромъ ихъ троухъ брати вышей мененыхъ, не зостало. И были намъ чоломъ преречоные Григорей, Иванъ а Еско Богдановичи Потаповичи Мошвинские, абыхмо ласку нашу господарскую вчинили, а имъ тые имена Тачанче — выслугу, а половицу имена отчизного Григорева, яко близкость ихъ властную и отчизную, водлугъ листу князя Александра Володимеровича и водлугъ листу судебного великого князя Александра, такъ тежъ имене ихъ отчизное Мошны, которого они по отцу своему в держаню суть, водлугъ листу Жи-

кнѣзю короля, пана отца нашего, матце отцу ихъ даного, подтвердили имъ нашимъ листомъ. Мы тогда, видячи того речъ слушную, и обачивши то, ижъ тое имене Тачанче продкове ихъ на князю Александру Володимировичу выслужили, и зрозумевши, ижъ тое имене Григоревъ властная отчина ихъ есть, которого половина по брате ихъ стричьномъ Шилипе Морозовичу правомъ прирочовымъ на нихъ пришло, и видечи тежъ, ижъ тое имене Мошны отчина властная ихъ есть, з ласки наше господарское на чоломъ бите ихъ то есмо учинили, тое имене Тачанче и половицу именя Григорева, и тежъ тое имене Мошны, в повете Киевскомъ лежачое, яко властную отчину и близкост ихъ, зо всеми пожитки и доходы, до тыхъ именей здавна належачими, якимъ колвекъ именемъ названы быт могут, и яко се тые именя вышей мененые здавна сами в себе в пожиткохъ, границахъ и обыкодахъ своихъ мают, подтверждаемъ и умоцняемъ тымъ нашимъ листомъ. Маюти они, преречоныя брата, такъ вен споломъ, яко и кождый з нихъ зособна, тые именя вышей описаныя на ими Тачанче и половицу именя отчинного Григорева и Мошны держати и уживати, они сами, жоны и дети ихъ, яко властную отчину свою на вечность, окромъ пренагабаня и переказы кождого чоловѣка. А с того намъ господару службу нашу земьскую военную служити будутъ повинни по обычаю иныхъ землянъ нашихъ киевскихъ. А на свидѣство того всего вышей писаного и печат нашу коронную до того листу нашего привесити есмо розказали. Данъ въ Варшавѣ на сойме валномъ коронномъ при бытности пановъ радъ нашихъ коронныхъ, духовныхъ и свецкихъ, дня второго апрѣля мѣсяца року отъ нароженя Сына Божого тисеча пятъ сотъ семьдесятъ второго, а панованя нашего сорокъ третьего.

Коронна Метрика Московского Архива Министерства Справедливости I, В. кн. N 2 f. 133.

III.

Київський князь Семен Олександрович надає село Жердеву боярину Андрію Морозови, в Київі, 23 липня 1459 р.

Милоха Морозова, землянка київська, продає свою маєтність Жердеву на Дніпрі братаничу Григорію Богдановичу, в Каневі, 4 марта 1564 р.

Кор. Жигимонт Август потвержує сю продажу за проханнямъ Григорія Богдановича, в Варшаві, 1 квітня 1571 р.

Жигимонт Августъ, Бо(жо)ю милостю королъ польскій, великій князь литовскій, рускій, прускій, мазовецкій, жомовтскій, флянтскій etc. панъ и дедичъ.

Ознаймуемъ тымъ листомъ нашимъ всемъ воецъ и каждому зособна, кому того ведати належи, нынешнимъ и на потомъ будучимъ, ижъ указовалъ передъ нами и передъ паны радами нашими, на томъ сойме теперешнемъ при насъ будучимъ, шляхетный Григорей Богдановичъ Потаповича, землянинъ нашъ повету Киевского листъ записъ землянки повету Киевского, Милохи Морозовое, на которымъ листе своемъ описуетъ, ижъ продала ему, братаничу своему, имене отчинное на реце Днепрі, на имя Жердеву, за певную суму пенязей на вечность, яко и особливый листъ князя Семена Александровича на то имене, право свое, ему отдала, яко то ширей тые листы в себе описують и обмываютъ, которые слово од слова такъ ся в себе маюти:

Милостю Бо(жо)ю мы князь Семенъ Александровичъ дали есмо село Жердеву боярину нашему пану Андрію Морозови, со всемъ с тымъ, што ку тому селу прислушасть, а иный бы ся в то ништо не въступалъ, а на то есмо ему сее листъ нашъ дали з нашою печатю. Данъ в Каневі июля двадцать третьего дня в лѣто семое тисечі оемъ сотъ шестьдесятъ семое.

И Милоха Морозова, землянка его королевское милости повету Киевского, вызнаваю сама на себе тымъ листомъ, кому будетъ потреба ведати або чтучи его слышати, ижъ продала есми имене свое властное, никому ничимъ не ценное, на реце Днепре, Жердеву, братаничу своему пану Григорію Богдановичу Потаповича, землянину его королевское милости, повету Киевского с озера и бобровыми гоны, и с пасечницами, такъ со всемъ на все, якъ ся тая Жердева сама в себе здавна масть, со всеми пожитками, за двадцать копъ грошей и за семъ копъ грошей литовское личбы, жоне его милости, и детемъ, и потомству на вечность; маетъ его милость тое имене держати, и живати, и ку своему лепшому и пожиточнейшому обернути, а з близкихъ моихъ ни сынъ мой, а ни сестри мои не маетъ ся в тое жаденъ уступовати и переказы ему ни которое не чинити. Гдежъ я Милоха Морозова для лепшого потверженя сего моего вызнаного листа была есми чоломъ ихъ милости паномъ: его милости пану Ивану Белостоцкому, подстаростему каневскому, а его милости пану Николаю Друкомеру, ротмистру его королевское милости каневскому, о приложене печати, и ихъ милостъ то на мое чоломъ бите чинили и печати евои приложили к сему моему вызнаному листу. Ку тому тежъ просила есми пана Ща(ст)ного, войта каневского, о приложене местцкое печати, и его милость на прозбу мою чинилъ и печать местцкую приложилъ. И на то есми дала пану Григорію Потаповичу сесь мой вызнанный листъ подъ печатми ихъ милости верху писаныхъ пановъ, а при томъ

были и того добре сведоми люде добрые: его милост панъ Андрей Богдановичъ, Мурава, бояринъ повету Каневского, а мещане его королевское милости каневские Буя Климовичъ а Васко Кабатникъ. Писан у Каневи лет Божого нароженя тысяча пят сот шестдесят четверто(о)мѣсяца марта шесто(о)дня.

И бил нам чоломъ преречонный Григорей Богдановичъ Потаповича, абыхмо ему тое имене Же(р)деву, куплю его, водлугъ листу продажного, вышей в томъ листе нашомъ описаного, подтвердили ему нашимъ листомъ, а такъ мы, видячи того быт реч слушную и обачивши тот листъ ея продажный, и теж листъ князя Семена Александровича киевского, продку его на тое имене даный, добрый, слушный и ни в чом не нарушоный, и печати цилые тыхъ листовъ, з ласки наше господарское тое имене Жердеву, в повете Киевскомъ лежащее, зо всеми пожитки и доходы, такъ яко ся тое имене здавна само в себе в пожитках, границах и обыходах своих мает, водлугъ листу князя Семена Александровича киевского и теж водле листу продажного Милохи Морозовое подтверждаем и умоцняемъ тымъ нашимъ листомъ: маеть онъ самъ, жопа, дети и потомкове их тое имене Жердеву зо всемъ тымъ, яко на листе продажномъ есть описано, держати и уживати вечными часы, а с того нам господару службу нашу земекую военную служить будутъ повинни по обычаю иныхъ землян нашихъ повету Киевского. А на сведецтво того всего вышей писаного и печат нашу коронною до того листу нашего привесити есмо рассказали. Дан въ Варшаве на сойме валномъ коронномъ дня первого апреля мѣсяца року от нароженя Сына Божого тысяча пять сотъ семьдесятъ второго, а панования нашего сорок трете(о), при бытности панов рад нашихъ коронных, духовных и свецких.

Коронна Метрика Московского Архива Министерства Справедливости, I B. N 2 f. 132.

IV.

Шл. Дмитр Елецъ, земляни кийвський, продае свое селище Стряків коло Кийва шл. Марку Поплавскому, десятичку кийвської залогі; при тім подано зміст документів на сю маєтність, почавши від надання р. 1465; у Кийві 14 падолиста 1571 р.

„Сознанне“ того акту до книг городських кийвських, у Кийві, 15 падолиста 1571 р.

Кор. Генрик потвержує той же акт за проханням М. Поплавского, в Варшаві, 18 марта 1572 р.

Жикгимонт Август, Бо(жо)ю мил(ост)ю корол польскій, великий княз литовский, руский, пруский, мазовецкый, жомойтский и флянтский пан и дедич.

Ознаймуемы тымъ листомъ нашимъ, всем воец и каждому зособна, кому того ведати належи, нинешнимъ и на потом будучимъ, иж указоваль перед нами и перед паны радами нашими, на сойме теперешнемъ Варшавскомъ при насъ будучими, шляхетный Марко Поплавский, десятичник з роты урожого Каспора Стужинского, ротмистра нашего замку Киевского, лист — запись шляхетного Дмитра Федоровича Ельца, землянина нашего повету Киевского, которымъ листомъ своимъ продалъ ему селище свое властное отчизное обрубное, прозываемое Серяковъ, лежащее в повете Киевскомъ у двухъ миляхъ от Киева над рекою и обанол реки Котовки, за певную суму пенязей, на томъ листе его продажномъ описаную, якож дей тую продажу свою Дмитръ Елецъ, самъ обличъне ставши перед урядомъ нашимъ кгородскимъ Киевскимъ, оповедалъ и добровольне до книгъ кгородскихъ киевскихъ зозналъ, и тот листъ свой и продажу записати далъ, яко то все ширей а достаточней тот листъ его продажный и вышней книгъ кгородскихъ киевскихъ в себе описуетъ и обмовляет, который слово од слова такъ ся в себе мает:

Вышней книгъ кгородскихъ замъку господарского Киевского.

Лета Божого нароженя тысяча пят сот семдесят першого мѣсяца ноябра пятнадцатого дня, постановившыся обличъне на вряде его кродевское милости в замъку Киевскомъ перед нами Костентиномъ Островскимъ, воеводою киевскимъ, маршалкомъ земли Волынской, старостою володимерскимъ, шляхетный пан Дмитръ Федоровичъ Елец оповедалъ и добровольне тыми словы до книгъ кгородскихъ киевскихъ зозналъ, иж продалъ селище свое властное отчизное Серяковъ за шестдесят копъ грошей литовскихъ пану Марку Поплавскому, десятичку роты пана Каспора Стужинского, на што дей есмо и лист свой вызнанный под печатю своею и властного писаня руки своею, а под сведомом и печатми пановъ зацныхъ пану Марку Поплавскому дал, который листъ на вряде оказавши, просилъ, абы былъ вычитанъ и в книги кгородские записанъ, который такъ ся в себе маеть:

Я Дмитръ Федоровичъ Елец визнаваю и чиню явно симъ моимъ листомъ, кому то потреба ведати або чтучи его слышати, сес час и на потомъ будучимъ людемъ, иж я з доброе воли своею, ведаючи волность шляхетскую, у статуте на уоле сойму Берейстейского описаную, иж каждому шляхтичу волно именами своимъ ша-

фовати и кому хотячи отдати, продати, не смотречи третее части, але все уздоймомъ, — продалъ есми селищю свое властное отчизное обрубное, прозываемое Серяковъ, лежащее у повете Киевскомъ у дву миляхъ от Киева, над рекою и обанол реки Котовки. То есть грани того селища Серякова: напервей почавши от речки Котовки малою речкою Серяковскою уверхъ долины, где лесъ, и долина унелася, от тое долины валомъ и з ровомъ, аж до дороги великое, которая идет з места Киевского и монастыра Печерского до Королева мосту, тоуж дорогою поехавши и звернувши лугомъ до долины Глубокос, в которой долине и озеро стоить, а от того озера лугом до леска, который лесокъ и долина впала в речку Котовку, которое местцо зовется врочищомъ Козий Брод; тоуж речкою Котовкою до долины, которая зовется Куляковка, тоуж речкою переехавши въверхъ тою долиною, над которою долиною коньцовъ чотыри стародавнихъ, в которых коньцах значилася и знелася Гнилецкая и Лесницкая Семена Трещина. Тое селищю продалъ есми з дубровами, с полми, зъ сеножатми, с пасеками и з ставищомъ и зо веим на все, яко сета земля здавна сама в себе в пожиткохъ, уво входехъ, в широкостяхъ, и в границах своихъ верху менованыхъ мает, за певную суму пенязей, за шестдесят копъ грошей личбы и монеты литовское, личечи по десети пенязей белыхъ в грошь, а в копу по шестдесят грошей, десятнику роты пана Каснора Стужинского пану Марку Поплавскому, жоне, детем, потомкомъ и счадкомъ его на веки исте. Которое селищю Серяковъ заразы семи в моц и в держане подалъ: мает пан Марко Поплавский самъ, жона, дети, потомки и щадки его тое селищю Сераковъ держати, вживати, розширяти, розмножати и себе з него якие хочечи пожитки привлащати, маючи волност тое селищю менованое Серяков кому хочечи отдати, даровати, продати, заставити, заменити и куды хотя ку своему лепшому пожитку обернути, а я Дмитръ Елец сам, жона моя, дети, потомки, щадки, кривные, близкие, повинные мои и ништо з брати моее в тое селищю Серяковъ ничим ся въступовать и жадное переказы и трудности пану Марку Поплавскому чинити не маемъ; а естли быхъ я самъ, жона, дети, потомки, близкие, кривные, повинные мои, або брат мой панъ Федоръ в тое селищю Серяковъ чимъ се колвекъ въступовать, якууж колвекъ трудность пану Марку Поплавскому або потомкомъ его чинити мели, тогда кождый таковой з насъ, хто бы то смель учинити, мает и будет повиненъ заруки господару королю его милости шестдесят копъ грошей, а пану Марку Поплавскому, яко стороне нарушоной, другую шестдесят копъ грошей заплатити, шкоды и наклады нагородити, а заплативши заруку, а за шкоды и нак-

лады нагородивши, предсе сес мой листъ, яко продажный, в кождого права и на всякомъ местцу при моцы зостати, держанъ и захованъ быти мает. А хотяж бы брат мой пан Федор Елец хотелъ о тое селищю Серяковъ пана Марка Поплавского позва(ти), тогда я в кождого права буду повинен пана Поплавского заступова(ти), якож и листы твердости, право свое, которое есми мелъ на тое селищю Серяков, пану Марку Поплавскому до рукъ далъ, перший листъ князя Семена Александровича, под датою лѣта семое тисечи девет сот семдесят третею мѣсяца марта, индикта третею-надцат, иж его милость князь Семень Александровичъ слуге своему князю Ю(ри)ю Борисовичу тое селищю Серяков далъ; ку тому листъ князя Ю(ри)я Борисовича под датою осмое тисечи, индикта четвертого, мѣсяца августа, иж князь Юрей Борисовичъ тое селище, выслугу свою, пану Ивану Игнатовичу Елцу продалъ; при том теж листъ пана Андрея Якубовича Немировича, воеводы киевского, гетмана господарского, под печатю его милости, в котором дата стоить индикта осмого¹⁾ мѣсяца февраля четвертого-надцать дня, што пан Яцко а пан Федор Ивановичи Елцы, ставши очевисто перед его милостью паномъ Андреем Немировичомъ, то сознали, же межи собою розделъ вечный приняли, — и на томъ я Дмитръ Елец пану Марку Поплавскому далъ сею мой продажный листъ з моею печатю и властного писаня руки моее, а для лепшого сведомя на кшѣталтъ тоеж руки моее и еще-м руку свою подписалъ. А при том были и того добре сведоми ест, а за устною и очевистою прозбою моею и печати свои прилож(а)ти рачили къ сему моему листу ихъ милость панове зацные: панъ Станиславъ Сидницкий, пан Каснор Стужинский войский и ротмистръ его кр. милости замку Киевского, а панъ Богущъ Гулкевичъ Глебовский, писар кгородский киевский. Писанъ у Києве лѣта Бож. нароженя тисеча нят сот семъдесят первого мѣсяца поябра четвертого-надцат дня.

А такъ мы тое оповедане а доброволное и очевистое сознание пана Дмитра Елца и листъ его продажный слово от слова с початку все до конца в книги кгородекни киевскии записати казали и выпишь книгъ под печатю нашою пану Марку Поплавскому на то дати велели. Писанъ у Києве.

И билъ намъ чоломъ преречонный Марко Поплавский, абыхмо тот листъ Дмитра Елца продажный водлугъ права умощивши, до книгъ нашихъ канцлярскихъ коронныхъ въписати казали. А такъ мы,

¹⁾ Себ то року 1535.

видячи то быт речъ слушную и обачивши тот листъ продажный Дмитра Ельца, добрый, порадный, слушный и ни в чомъ не нарушый, и печати целые того листу и тыхъ всихъ, которые до него приложили, водлугъ права посполитого и статуту земского справеный и учиненый и обличъне через помененего Дмитра Ельца на вряде нашомъ кгородском Киевском оповеданый и зознанный, тот листъ продажный, вышей в томъ нашомъ листе описаный, ни в чомъ его не нарушаючы, вцале и в моцы зоставуемы, а моцю зверхности нашое господарское потвержаем и умоцняемъ тымъ нашимъ листомъ: мает Марко Поплавский, он самъ, жопа, дети и потомъкове его тое селишо зо всимъ, яко на листе продажномъ въ границахъ своих описано, зо всеми припалежачими до него пожитки держати, уживати вечными часы. Што все з росказаня нашого до книгъ нашихъ канцлярейскихъ коронныхъ записано естъ, а на свидѣство и добрую ведомост того всего вышей писаного и печат нашу коронную до того листу нашого притиснути есмо велели. Данъ въ Варшаве дня осмого-надцать мѣсяца марца року от нароженя Сына Божего тисеча пят сот семдесят второго, а панованя нашего сорокъ третего. Valenty Dembinsky, r. P. cancell.

Коронна Метрика Московського Архива Міністерства Справедливости, I, В. кн. N 2 f 123.

МАТЕРИЯЛИ ДО ФІЗИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ.

ЧАСТЬ ПЕРША. МЕХАНІКА.

Зладив *Володимир Левичкий.*

З припоручення секції математично-природописної Наукового Товариства ім. Шевченка підняв ся я виготовити термінольоґію фізичну, а радше зібрати материяли, які моглиб в будучности стати основою до утвореня сталої, наукової термінольоґії. На сам початок задумав я зібрати найважнїйші терміни, з якими стрїтитись можна в науцї теоретичної механїки, при чїм старав ся узгляднити не лиш науку шкільну, але по силам і внѣшу аналітичну механїку. Всї терміни подав я під розвагу згаданой секції, де над кождим з них розвелась основна дискусія. Так отже поданї терміни виїшли в переважнїй мїрі від самої секції, я лиш зібрав відповідний материял. — Очевидна річ, що цїлий сей збірник не має нїякої претензїї до точности, бож се не так легко зібрати всї терміни в так обширнїй науцї, як є нинї наука теоретичної механїки; длятого мушу ще раз зазначити, що збірник сей обїймає лиш найважнїйші і найчастїйше уживанї терміни. Також далеко сьому збірнику до того, щоби кождий ввраз був вже сталий і щоби на його мїсце не мож було подати иньшого, лїпшого, який бїльше підходив би під саму суть відповідного понятя, бо тяжко вимагати від збірника, який має бути донерва засновком сталої термінольоґії, щоби всї вирази були відразу добре і відповідно дїбранї.

Тож в імени секції і для добра науки осмїляю ся звернути до всїх, а в першїй мїрі до фахових людий, щоби всякий термін, який буде видавати ся їм відповіднїйшим, подали до секції математично-природописної, бо як-раз тїльки наукова дискусія може довести до якихсь позитивних резульатів.

Що до формальної сторони збірника, то є він уложений так, що побіч руського терміну знаходить ся відповідний термін німецький і французький.

Атом	Atom	atome
Безвладність	Trägheit	inertie
бєзмін	Schnellwage	balance romaine
бігун	Pol	pôle
блєок (воротило, качалє) неподвижний	feste Rolle	poulie
блєок подвижний	bewegliche Rolle	poulie mobile
брахістохрона	Brachistochrone	brachistochrone
Вага	Wage	balance
вага вірна	richtige Wage	balance juste
вага десятична	Decimalwage	balance décimale
вага пружинна	Federwage	peson à ressort
вага чула	empfindliche Wage	balance sensible
скрутєвага, скрутєвка	Torsionswage	balance de torsion
ваготá, тягар	Gewicht	poids
вагота атомна	Atomgewicht	poids atomique
вагота питєма	specifisches Gewicht	poids spécifique
величина	Grösse	quantité
величина руху	Bewegungsgrösse	quantité de mouvement
верхня	Fläche	surface
верхня филї	Wellenfläche	surface d'onde
верхня рівного потен- циялу (зеркало для течи)	Niveaufläche	surface équipotentielle
взгїн	Auftrieb	poussée
взорець	Etalon	étalon
вид, стать	Gestalt	figure, forme
видатність	Effect	effet
вїдержність	Festigkeit	solidité
вїдержність безгля- дна	absolute Festigkeit	résistance absolue, té- nacité
вїдержність відпорна	rückwirkende Festig- keit	résistance à la rupture par pression
вїдержність зглядна	relative Festigkeit	résistance relative
вимір	Dimension	dimension

виплив	Ausfluss	écoulement
вир	Wirbel	tourbillon
вїслїдний	resultirend	résultant
вїдрїзна	Abcisse	abscisse
вїдтручанє	Abstossung	répulsion
вїдхїл, вїдклєн	Elongation	élongation
вїєь безвладности	Trägheitsaxe	axe d'inertie
вїєь незмінна	invariable Axe	axe invariable
вїєь обороту	Drehungsaxe	axe de rotation
вїєь осередна	Centralaxe	axe central
вїєь плаваня	Schwimmungsaxe	axe de flottaison
вїєь пруживости	Elasticitätsaxe	axe de l'élasticité
вїєь свобїдна	freie Axe	axe permanent
вїєь спряжена	conjugirte Axe	diamètre conjugué
Гїн	Trieb	impulsion
гнукїєть, гнучкїєть	Biegsamkeit	flexibilité
годограф	Hodograph	hodographe
густота	Dichte	densité
Гїроскоп	Gyroscop	gyroscope
Декремент	Decrement	décrement
деформація	Deformation	deformation
деформація виду, статї	Deformation der Ge- stalt	deformation des angles
деформація обєму	Deformation des Vo- lums	deformation des arêtes
деформація одноро- дна, рівнородна	homogene Deforma- tion	deformation homogène
деформація рїзно- родна	heterogene Deforma- tion	deformation hétéro- gène
деформація трєвала	bleibende Deformation	deformation perma- nente
дина	Dyne	dyne
динаміка	Dynamik	dynamique
дїланє і протївдїланє	Wirkung u. Gegen- wirkung	action et réaction
дїрчатїєть	Porosität	porosité
довжина, довгота, довжинь филї	Wellenlänge	longueur de l'onde
довжина зведєна	reducirte Länge	longueur du pendule composé
дорога	Weg	chemin

дорога подвійно (задвійно) крива	doppelkrümmige Bahn	courbe à double courbure
досвід	Versuch	expérience
досяг, далеч, досяглість мету	Wurfweite	amplitude du jet
дрібномір, мікрометр	Mikrometer	vis micrométrique
дробина, молекул	Molekül	molécule
дрогане	Schwingung	vibration, oscillation
дрогане подовжнє (подовжнє)	Longitudinalschwingung	vibration longitudinale
дрогане поперечнє	Transversalschwingung	vibration transversale
дрогане простолінійне	gerade Schwingung	vibration rectiligne
дрогане устайне	gedämpfte Schwingung	vibration étouffé
Еліпса	Ellipse	ellipse
еліпсоїда	Ellipsoid	ellipsoïde
енергетика	Energetik	énergetique
енергія	Energie	énergie
енергія внутрішня (внутренна)	innere Energie	énergie intérieure
енергія динамічна	dynamische Energie	énergie dynamique
енергія електрична	elektrische Energie	énergie électrique
енергія кінетична	kinetische Energie, lebendige Kraft	énergie cinétique
енергія магнетична	magnetische Energie	énergie magnétique
енергія потенціальна	potentielle Energie	énergie potentielle
енергія проміниста, проміняста	strahlende Energie	énergie du rayonnement
енергія хемічна	chemische Energie	énergie chimique
ерґ	Erg	erg
Заколот	Perturbation	perturbation
закон природний	Naturgesetz	loi de la nature
засада, основа, начало	Princip	principe
засада захованя енертії	Princip der Erhaltung der Energie	principe de la conservation de l'énergie
засада захованя матерії	Princip der Erhaltung der Materie	principe de la conservation de la matière
засада захованя піль	Gesetz der Flächenräume	théorème des aires
засада найменшого ділання	Gesetz der kleinsten Wirkung	principe de la moindre action

засяг (обсяг) ділання	Wirkungssphäre	sphère d'activité
збоченє	Deviation	déviation
зведенє	Reduction	réduction
згинанє	Beugung	flexion
знаряд, прилад	Apparat	l'appareil
знижка, обнижка	Depression	dépression
Катетометр	Kathetometer	calhétomètre
кілограмометр	Kilogrammometer	kilogrammomètre
кінематика	Kinematik	cinématique
кінетика	Kinetik	cinétique
кінь паровий	Dampfpferd	cheval vapeur
кленість, ковність	Hämmerbarkeit	malleabilité
клип	Keil	coin
— бік	Seite	côté
— вістрє	Schneide	tranchant d'un coin
— голова	Rücken	dos
коліворот	Wellrad	treuil
компаратор	Comparator	comparateur
коробисло (при вазі)	Balken	fléau
коченє	Rollen	roulement
кривина	Krümmung	courbure
кривини	Curve	courbe
кривинця шляху	Bahncurve	trajectoire
крихкість, крушність, розпрелівність, розпореність	Sprödigkeit	fragilité
кут скручення	Torsionswinkel	angle de torsion
кут тертя	Reibungswinkel	angle de friction
Лібеля	Libelle	niveau à bulle d'air
лінія, чергаланьцухова	Kettenlinie	chainette
лінія узлів	Knotenlinie	
луч провідний, провідень	Leitstrahl, Radius-vector	ligne des noeuds rayon vecteur
Маса	Masse	masse
матерія	Materie	matière
машинна відосередна	Centrifugmaschine	appareil à force centrifuge
машинна до ділення	Theilmaschine	machine à diviser
маятник (колибень, хитун)	Pendel	pendule
маятник балістичний	ballistisches Pendel	pendule balistique

маятник двуворотний	Reversionspendel	pendule réversible
маятник компенсаційний	Compensationspendel	pendule compensé
маятник математичний	mathematisches Pendel	pendule simple
маятник секундовий	Secundenpendel	pendule à secondes
маятник стіжковий	konisches Pendel	pendule conique
маятник сферичний	sphaerisches Pendel	pendule sphérique
маятник фізичний	physisches Pendel	pendule composé
маятник циклоїдальний	Cycloidenpendel	pendule cycloidal
мет	Wurf	jet
метода, навбд	Methode	méthode
механіка	Mechanik	mécanique
мірєнє	Messung	mesure
многоворотник	Flaschenzug	moufle
многоворотник звичайний	gewöhnlicher Flaschenzug	moufle ordinaire
многоворотник ріжницький	Differentialflaschenzug	moufle différentiel
многоворотник степенний	Potenzflaschenzug	moufle d' Archimède
многокутник моментів	Momentenpolygon	polygone des moments
многокутник скоростий	Geschwindigkeitspolygon	polygone des vitesses
многокутник сил	Kräftepolygon	polygone des forces
момент	Moment	moment
момент безвладности	Trägheitsmoment	moment d'inertie
момент обороту	Drehungsmoment	moment de la rotation
момент пари сил	Moment des Kräftepaars	moment du couple de forces
момент приготований	virtuelles Moment	moment virtuel
момент руху	Moment der Bewegung	moment de la quantité de mouvement
момент сили	Kraftmoment	moment d'une force
момент скручення	Torsionsmoment	moment de torsion
мотор	Motor	moteur
Напруга, тиск	Spannung, Druck	pression
напряг (adj: напрямний, напрямовий)	Richtung	direction
насад	Schraubenmutter	vis femelle, écrou

напруга	Intensität	intensité
непроникливість	Undurchdringlichkeit	impénétrabilité
нонїй	Nonius	nonius, vernier
нутація	Nutation	nutation
Обєм	Volum	volume
обіг	Revolution	révolution
оборот	Rotation	rotation
огнище (adj: огнищевий)	Brennpunkt	foyer
однина	Einheit	unité
опізненє	Verzögerung	retardation
опір	Widerstand	résistance
осередок безвладности	Trägheitsmittelpunkt	centre d'inertie
осередок дроганя	Schwingungsmittelpunkt	centre de vibration
осередок маси	Massenmittelpunkt	centre de masse
осередок тиску	Mittelpunkt des Drucks	centre de pression
осередок тяжєсти	Schwerpunkt	centre de gravité
осередок удару	Mittelpunkt des Stosses	centre de percussion
осередок хвилиний	Momentanzenrum	centre instantané
основний систем (мір)	absolutes System	systeme fondamental
Пара сил	Kräftepaar	couple des forces
періода, наворот	Periode	période
піднесенє	Elevation	élévation
підійма	Hebel	levier
площа незмінна	invariable Ebene	plan invariable
площа похила (хила)	schiefe Ebene	plan incliné
подільність, ділність	Theilbarkeit	divisibilité
постереженє, помічанє	Beobachtung	observation
потенціал	Potential	potentiel
потенціал притяганя	Potential der Anziehung	potentiel de l'attraction
потенціал скорості	Geschwindigkeitspotential	potentiel de vitesse
поховз	Gleiten	glissement
походний, виводний	abgeleitet	dérivé
походна однина	abgeleitete Einheit	unité dérivée
праця, робота	Arbeit	travail

праця елементарна	Elementararbeit	travail élémentaire
праця приготовлена	virtuelle Arbeit	travail virtuel
приплив і відплив	Fluth u. Ebbe	flux et reflux
прискоренє	Beschleunigung	accélération
прискоренє кутове	Winkelbeschleunigung	accélération angulaire
прискоренє нормальне	normale Beschleunigung	accélération normale
прискоренє стичне	tangentielle Beschleunigung	accélération tangentielle
притяганє	Anziehung	attraction
причипність	Adhaesion	adhésion
продовженє	Verlängerung	allongement
проміжка	Intervall	intervalle
прояв, проява, проявок, явище	Erscheinung	phénomène
пруд	Strömung	flux
пружність	Elasticität	élasticité
пружина	Feder	ressort
прям	Loth	verticale
Рамя безвладности	Trägheitsarm	bras d'inertie
рівнянє канонічне	kanonische Gleichung	équation canonique
рівнянє руху	Gleichung der Bewegung	équation du mouvement
рівнянє тяглости	Continuitätsgleichung	équation du continuité
рівнобіжник	Parallelogramm	parallélogramme
рівновага	Gleichgewicht	équilibre
рівновага кождо- ложна	indifferentes Gleichgewicht	équilibre indifférent
рівновага стала, стійна	stabiles Gleichgewicht	équilibre stable
рівновага хитка, хитна	labiles Gleichgewicht	équilibre instable
рівнозначник дина- мічний	mechanisches Aequivalent	équivalent dynamique
розбір	Analyse	analyse
розмах	Amplitude	amplitude
розтяжність	Ausdehnbarkeit	l'étendue
розширене	Dilatation	dilatation
рух	Bewegung	mouvement
рух беззглядний	absolute Bewegung	mouvement absolu

рух гармонічний	harmonische Bewegung	mouvement harmonique
рух зглядний	relative Bewegung	mouvement relatif
рух криволінійний (кривочертний)	krummlinige Bewegung	mouvement curviligne
рух несвобідний	zwangläufige Bewegung	mouvement d'un corps assujetti a des liaisons
рух нерівномірний	ungleichförmige Bewegung	mouvement vaire
рух оборотовий	Rotationsbewegung	mouvement de rotation
рух осередний	Centralbewegung	mouvement central
рух поступний	fortschreitende Bewegung	mouvement de translation
рух прецесійний	Präcessionbewegung	mouvement de précession
рух приізнений	verzögerte Bewegung	mouvement retardé
рух прискорений	beschleunigte Bewegung	mouvement accéléré
рух простолінійний (просточертний)	geradlinige Bewegung	mouvement rectiligne
рух рівномірний	gleichförmige Bewegung	mouvement uniforme
рух рівночасовий	isochronische Bewegung	mouvement isochrone
рух фляєтний	Wellenbewegung	mouvement ondulatoire
рух хвилевий	Momentanbewegung	mouvement instantané
рядна	Ordinate	l'ordonnée
Середовище	Medium	milieu
сила відосередна	centrifugale Kraft	force centrifuge
сила виїшна	aeussere Kraft	force extérieure
сила внутрішня	innere Kraft	force intérieure
сила доосередна	centripetale Kraft	force centripète
сила змінна	veraenderliche Kraft	force variable
сила розсіяна	dissipative Kraft	force dissipative
сила стала, стійна	stetige Kraft	force constante
сила страчена	verlorene Kraft	force perdue
сила тяжести, тяж- кости	Schwerkraft	gravité

сила хвилива	momentane Kraft	force instantanée
систем материяльний	materielles System	système matériel
систем незмінний	unveränderliches System	système invariable
систем несвобідний	unfreies System	système qui n'est pas libre
систем сил	Kräfte-system	système des forces
складане	Zusammensetzung	composition
складовий	component	component, composant
скорість	Geschwindigkeit	vitesse
скорість кутова	Winkelgeschwindigkeit	vitesse angulaire
скорість проводна	Fortpflanzungsgeschwindigkeit	vitesse de propagation
скорість середня	mittlere Geschwindigkeit	vitesse moyenne
скрут	Windung	mouvement hélicoidal
скручене	Torsion	torsion
сордині	Coordinaten	les coordonnées
сочинник пруживости	Elasticitätsmodulus	module d'élasticité
сочинник стягання (звуження)	Contractioncoefficient	coefficient de contraction
сочинник тертя	Reibungcoefficient	coefficient de friction
спадниця	Fallmaschine	machine d'Atwood
спіння, спінність	Cohäsion	cohésion
сплощене	Abplattung	aplatissement
статика	Statik	statique
стисність	Compressibilität	compressibilité
стрілка згинання	Beugungspfeil	flèche de la flexion
струя	Stromfaden	filet
сферометр	Sphärometer	sphéromètre
Твердота	Härte	dureté
теодоліт	Theodolith	théodolithe
терезка	Schale einer Wage	plateau d'une balance
терте	Reibung	friction, frottement
терте внутрішнє	innere Reibung	friction intérieure
терте статичне	statische Reibung	friction statique
тиск	Druck	pression
тіло безподобне	anisotroper Körper	corps anisotrope
тіло непружнє	unelastischer Körper	corps dénué de l'élasticité

тіло однорідне (рівновидне, рівноподобне)	isotroper Körper	corps isotrope
тіло однорідне (рівнородне)	homogener Körper	corps homogène
тіло різнородне	heterogener Körper	corps hétérogène
тіло совершенно пружнє	vollkommen elastischer Körper	corps parfaitement élastique
тіло цінке	starrer Körper	corps rigide, solide
ток	Strom	courant
точка завішення	Aufhängepunkt	centre de suspension
точка зачепу	Angriffspunkt	point d'application
точка материяльна	materieller Punkt	point matériel
тяг	Zug	tension, traction
тяготінє	Gravitation	gravité
тягнє	Schne	corde
тяжєсть	Schwere	pesanteur
Угнїтний	plastisch	plastique
угнїтність	Plasticität	plasticité
угол, кїп	Ecke, Körperwinkel	coin, angle
удār	Stoss	choc
удар заосередний	excentrischer Stoss	choc excentrique
удар осередний	centraler Stoss	choc central
удар простолїнійний	gerader Stoss	choc direct
удар уекїсний	schiefer Stoss	choc oblique
Фаза	Phase	phase
филя	Welle	onde
филя плоска	ebene Welle	onde plane
филя постушна	fortschreitende Welle	onde progressive
филя стояча	stehende Welle	onde locale
Цїпкий	starr	rigide, solide
Частота (п. пр. дрогань)	Häufigkeit	frequence
Шлях	Bahn	orbite
шруба	Schraube	vis
— веретєно шруби	Schraubenspindel	broche a vis
— висота скрута	Gewindhöhe	pas du filet de vis

Се булаби отже перша частина термінології фізичної. Ще раз пригадує, що збірник сей не є повний і містить лиш головїйші

терміни з механіки теоретичної; механіку стосовану узгляднув я лиш в головних начерках, бо она є властиво частною технольоїї, а термінольоїя технольоїчна не була моєю задачею.

Роботу над дальшими частями фізичної термінольоїї з причин від мене незалежних мушу на разі понехати; за се радо бим бачив, наколиб над нинішнім збірником вивязалась обширна дискусія.

Львів, вересень 1895.

Miscellanea.

Дозвіл кор. Жигимонта митнику Петрашку на передажу с. Крогульця камінецькому намістнику Григорию 1509 р.

В недавно виданій праці д. Ю. Сіциньського: Историко-статистическія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи, І. Каменецкій уѣздъ (Труды ист. статист. комитета т. VII, 1895) поважний автор на вступі зводить до купи деякі загальніші відомости про духовенство подільське; згадує він тут як про першого звістного намістника Гдашицького, що завідував між иньшого церквами подільськими, а низше, говорячи про материяльне становище духовенства, одинокую вказівку про володінне землями знаходить в поборовім реєстрі 1565 р. — про с. Пцлатовці камінецького протопопа. Та бідність наших відомостей про подільське духовенство дав мині причину предложити низше поданий документ, поки то прийде час публікації тих подільських документів. Документ цікавий з двох боків — перше — уставляє особу намісника камінецького значно старшого від згаданого Гдашицького: з иньшого документу довідуємось, що сей Григорий, або Грицько Дяк, як він там названий, уставлений був in superiorem alias vicesgerentem, vulgari vero — namiestnykiem ще за Яна Альберта. Друге, що сей намісник виступав властителем земельним, набував від тестя — камінецького митника Петрашка село Крогулець (тепер присілок села Кадивець, на границі австрійсько-російській — див. про нього в згаданій праці д. Сіциньського с. 349); се село записав кор. Олександр 1506 р. сьому Петрашку в 100 копах лічби подільської (значно меншої від звичайної), і Григорий набував село, відповідно тому, не на власність, а право володіння ним, доки ко-

роль не сплатить записаної на нїм суми (що, звичайно — ніколи не наступало).

Sigismundus etc.

Significamus etc., quia habentes commendatam virtutem fideique integritatem famosi Pyotrasssek, civis theloneatorisque camenecensis, fidelis nostri dilecti, sibi de certa sciencia et singulari gratia regiis nostris — summas pecuniarum, in villa seu vastitate Crogulcze, in terra Camenecensi sitta, sibi per olim fraternam maiestatem Alexandri regis inscriptas et obligatas, simul ac tenutam ipsius discreto Hrehorey, poponi et ritus ruthenici in civitate Camenecensi vicem gerenti, genero suo, inscribendum et resignandum consenciendum et admittendum duximus, consentimusque et admittimus presentibus, ita tamen, quod summe pecuniarum non excedant summas, in litteris originalibus super villam predictam concessas, descripte (sic), admittentes villam seu vastitatem predictam per dictum Hrehorey poponem et suos successores legitimos tenendam, habendam, utifruendam pacifice et quiete possidendam, usque ad redempcionem, per nos vel successores nostros faciendam, qua facta possessio ville seu vastitatis prefate revertetur ad nos pleno jure, juribus et stacionibus nostris semper salvis, — harum, quibus sigillum nostrum est subappensum, testimonio litterarum. Datum in convencionem Pyotrkiensi generali feria sexta ante Ramis palmarum anno Domini millesimo quingentesimo nono, regni nostri anno tercio.

Коронна Метрика Варшавського Головного Архиву кн. N 23 f. 494.

М. Грушевський.

Вірші Степана Шепедія.

Про Ст. Шепедія ¹⁾ згадав д. В. Коцовський у своїй праці „Життя и значення Маркіяна Шашкевича и въ додатку матеріялы и замѣтки до генезы руско-народного одродження въ Галичинѣ, Львѣвъ 1886“ стор. 68. Про него оповідав д. Коцовському його шкільний товариш М. Устиянович як про такого, що вже в семінарії духовній знав і співав московські пісні і був завзятим Русиним. Д. Осипови Роздольському маємо подякувати за зібрання поданих далі причинків до життєпису і діяльності Шепедія. Бувши минушого літа в Лавочнім і Опірці д. Роздольський найшов у тамошній церкві автографічний

¹⁾ Пишемо „Шепедій“, а не „Шепегій“ або „Шепегъ“, як підписував ся сам покійник, транскрібуючи малярську писовню Seregyi, що по нашому вимовляє ся Шепедій. *І. Фр.*

список віршів Шепедія, а власне двох його „Історіостихів“ на збудованя церкви в Опірці в р. 1841 і на вилляня дзвона для тоїж церкви в р. 1855 з доданими до них документами, а також „Пісні во время бездождя“ написаної 1862 р. На просьбу д. Роздольського все те переписано, а виписано надто із Помяника лавочанського, зладженого самим Шепедієм, дати про його житє і смерть. Друкуючи ті причинки задержуємо правопись оригіналу, переминаючи лише кирильські букви, що подекуди приходять.

Друкуючи оті памятки житя і діяльності одного з тихих і незвісних ширшій громаді робітників на ниві народній ми розуміємо добре, що вони не мають претензії до літературної стійности. Мова у Шепедія — старомодна мішанина церковщини з бойківським диалектом, віршованя примітивне, поетичного дару нема ніякого. Та про те годі заперечити, що отсі варварські вірші роблять певне і то дуже симпатичне вражінє. Вони малюють нам чоловіка і се їх головна стійність; малюють сьвященника старої дати, простого, близького до природи і до тих простих людей, серед яких він живє. З тих його розмов з селянами, з тих нарад з ними, з тих теплих характеристик поодиноких селянських фігур, як ось теслі Билня, дзвонаря Мартина Станькова і ин. бачимо виразно, як близьким до народа був тоді сьвященник в тих далеких горах. Не дурно люде з горячою симпатією згадують і доси про таких сьвященників.

„Історіостих“ Шепедія цікавий ще й з иньшого погляду — як культурно історичний образок тих заходів і змагань, якими здвигали ся у нас по селах церкви і виливали ся дзвони. Тепер такі процедури і такі постаті, як Билень і Станкевич чи Станьків перейшли переважно в обсяг традиції; конкуренція церковна управильнена осібним законом, само будованя церкви йде по пляну зладженому фаховим будівничим (звичайно шабльоново) і громада крім достарченя грошей не має майже ніякої інтеренції; дзвони ллють ся в фабриках за угоджену ціну. Оповіданнє Шепедія зберегло нам живий і щирим теплом надиханий образок давніх порядків.

Др. Ів. Франко.

Історіостихъ

отъ основанія церкви святой, ейже будованя и совершенія, ейже помальвованя и сницирства или рѣзбарства и на сію с. церкву Опо-рецькую жертвоприносителей и ктигорей, которіи съшедші ся къ мнѣ ниже подписаному въ праздникъ Честнаго Креста року Божія 1841. *Аѡма. дѣ.* Септемврія совѣтъ изложили съ івревмъ сьоружити храмъ Господень; и такожде съллянія кумвала до тоижє

церквы Р. Б. 1855 въ день Святой Анусіи с. с. л. Декемврія «дѣнь» — въ полунощи при всходячомъ мѣсяци или лунѣ и крѣпкомъ мразѣ, блистающихъ звѣздахъ и чистомъ безхмарномъ небѣ, соллянь былъ кумвалъ въ лузѣ между потоками изъ Погарцѣ текущымъ и потокомъ Иуриновымъ, надъ ихъ впливомъ въ рѣку Опбрь. 11 Іанурія лат. 1855.

„Слава Іеусъ!“ „Слава Хрїсту! Въ честнаго Креста свята
 Поклонѣмъ ся въ честь кресту 1841-го лѣта.
 И иконѣ Пречистой, Громада ся нараджув,
 И ей рызѣ пресвѣтлон! До пона ся выладжуе;
 Рыза бо ей есть то святость, Обы съ пономъ раду мала,
 Для насъ грѣшныхъ Бя благодсть. Якъ бы церковь збудовала.
 Бо Пречиста Бога молитъ, Прійшли они вси до попа,
 Рызою насъ злобъ хоронитъ. Во святаго день Філіппа,¹⁾
 Поблагайме святыхъ въ вышныхъ, Прикликали ба и Билня,
 Да оуслышатъ гласъ насъ грѣш- Ай не того от цѣпивня;
 [ныхъ Ай то Билня Мїханла,
 И помолятъ за насъ Бога, Имя его прославила —
 Бы даль жити лѣтъ намъ многа, Прославила его рука:
 И храмъ Божій провыжвзнести, Бо то была, была штука,
 Бы намъ жити въ Бога чести. Девять церквей збудовати,
 Бо церковця сотлѣтна, При десятой ся скончати.
 Якъ бабенка схилена, Осьмьдесятъ прожилъ онъ лѣтъ,
 Не може насъ со старости Силовъ ему подбѣи нѣтъ,
 Помѣтити в' свой милости. Не найшолся ту молодець,
 Треба за то намъ днесъ знати, Дабы му былъ равносїлецъ.
 Бы в' мѣсто ней храмъ создати: Превосходилъ силою всѣхъ,
 Храмъ создати, храмъ величній, Изъ молодыхъ чинилъ си смѣхъ,
 Бога чести бы приличній. Що не въ силахъ брусъ подняти,
 За мновъ брата поступайте! На стѣну го въ рядъ подати.
 И в'сїоблно вразъ вси дѣлайте! Одночно, хотъ былъ слѣпїй,
 А Господь намъ допоможе, Однакъ церквей дѣлецъ лѣпїй,
 Єстлїи сила не возможе: Съ дѣлательми что заробилъ,
 До дѣла ся вже разъ брати, То съ ными то вся в'разъ пропїлъ.
 А Богъ будетъ помагати.“ Кто лѣнивъ былъ при роботѣ,
 Сїя слова сказаль Стефанъ Былъ топталъ го во болотѣ;
 До Опбрьца села селянъ: Кто красненько брусъ тесаль,

¹⁾ с. с. 14 рус. 26 лт. Новемврія 1841.

Онъ за погаръ, вже чествовалъ. До дѣла ся вразъ хватили:
 Онъ чествовалъ и мурника, Тесля мѣру вже видае,
 Старця, своего сотрудника.¹⁾ Мурникъ ярки вже копае,
 Мурникъ бо ся звалъ Казѣмиръ, Подвалници вже муруе,
 Бѣлоглавый якъ бы Сибїрь. Тесля брусъ вже брусуе.
 „Здоровъ будї Казѣмїру! Во двохъ годахъ храмъ созданный
 Днесъ ти даю таку мѣру: Пятма кресты увѣнчанный.
 Поль кватирокъ горѣлницѣ, Когда храмъ святъ уже стоялъ.
 Тои, тои безчестницѣ, Пять верхы ся онъ велнчалъ, —
 Що на часъ насъ покрѣпляе, Билень силень скончалъ ся,
 И въ болото насъ в'валяе: Съ нами на вѣкъ попрощалъ ся.
 Та ты привикль во роботѣ Мурникъ за нимъ поспѣшилъ,
 А я былъ бы во клѣпотѣ, Бы ся друга не лишилъ.
 Бо въ болотѣ я бы погилъ, Оба майстры ся скончали,
 Бомъ на верхахъ сидѣти звикль. И съ нами ся попрощали
 Днесъ вышїе могоричъ, на вѣки.
 Не достанемъ завтра ничъ. Матерїаль ктожъ на храмъ давъ?
 Бо то пошъ нашъ молодїй, Богочестивъ графъ Станїславъ.²⁾
 Онъ не знае, що старїй Кромъ сего еще дара,
 Потребуе что выпити, 180 реньскихъ сребра,
 Дабы добре могль робити. И гонталей тысяць сорокъ
 Пошъ жентицю ная сербае, Въ гонты вбитыхъ до латѣвокъ;
 А намъ старымъ не взбраняе Сто и сорокъ чтери тертыць,
 Гармулочки вышивати, Подсубѣвокъ в'битыхъ въ вѣнецъ,
 Бысмы могли будувати, Три сотнары и желѣза,
 Будовати Господень храмъ, Бы въ трехъ дверехъ и завѣса
 Въ славу Бога, во память намъ. Искована крѣпко была,
 Здоровъ будъ ты болотнику!“ Радость людемъ отворила
 „Пий здоровъ ты дармонуку!“ на многая лѣта.
 Такъ мурнику тесля сказаль, Да спасетъ Богъ Станїслава,
 А мурникъ му такъ отвѣчалъ: Да будетъ му честь и слава;
 „Здоровенькї вышивайме! Бо онъ Опбрь (церковъ) посѣтилъ,
 Во Бога честь все дѣлайме. Церкви жертвы не щадилъ.
 Не долго вже будемъ пити, Да получить милость Бога,
 Оба разомъ вже робити; Блага лѣта, лѣта многа!
 Бо старость насъ пехилила
 И ко гробу приближила.“
 Старѣ майстри ся напили, А ктожъ кресты покуповаль,
 Дабы ными храмъ увѣнчалъ?

¹⁾ въ день святого Константина и Елены, 21 руск. Маїя 1842.

²⁾ Гр. Станїслав Потоцкїй, влститель Опбрьца. I. Ф.

Зъ Опорецкихъ честныхъ селянъ На немъ пѣвцовъ дватсять чтеры
Зъ Матѣйковыхъ былъ то Романъ. Гармонійно изъ нотъ пѣли.
Въ Мукачевѣ градъ купилъ, Два крулоса въ ней поставилъ,
300 реньскихъ (в. в.) онъ запла- Бы трихорно Бога славилъ.
Бы ся Богу приподобилъ. [тилъ,

И Іезьберскій званъ Міхаиль
Церкви кресты три подарилъ,
Закрістіи бы увѣнчалъ,
И кумвально повеличалъ.

Лѣхтарики два шклянни,
Цифрованы и сини
Пожертвовалъ господинъ Скрай,
Коль отходилъ въ далекій край :
Оберъсгра полнилъ службу,
Съ побожными имѣлъ дружбу.

А ктожъ церкви былъ маляръ?
А ктожъ былъ ей оукъ (!) рѣзбаръ?
Аѳанасій Ружилевичъ,
Кокуднякъ Ковачовичъ.
Аѳанасъ ся где обучалъ?
Во Аѳенахъ онъ пребывалъ,
И Іерусалимъ онъ посѣщаль,
1861 на Угорцинѣ ся скончалъ.

Великъ олтарь та кто зоздалъ?
И на него кто жертвовалъ?
Ай Варвара Ружилевичъ,
Съ Марію Геречковичъ
Триста реньскихъ (см.) изложили,
Олтарь велій сзоружили.
Вознесль Шуринъ иконостасъ,
Бы му животъ далъ Господь Спасъ.

200 реньскихъ (кон. мм) онъ запла-
Спасеніе бы получилъ. [тилъ,

Стефанъ вознесль прекрасній
[хоръ,
Бы ся святилъ небесній дворъ ;

По Іоаниѣ, Петрѣ, попахъ,
По своихъ то обохъ дѣдахъ,
И по отцу и Стефанъ,
Стрюю своємъ Іоаниѣ,
Полученій великій столъ,
Яворовый, та на престолъ
Въ закрістіи онъ поставленъ,
На поставу чашъ посвященъ,
Пожертвовалъ іерей Стефанъ,
И братъ его дякъ Іоаннъ.

И такъ сталъ ся храмъ совершенъ,
Богу въ славу, въ честь посвященъ.

Ктожъ посвятилъ Божій сей
[храмъ
Во молебню хрістіянамъ?
Храмъ Божій сей онъ посвятилъ :
Фортуна званъ, званъ Міхаиль.
Посвятилъ го въ день праздника
Въ день Стефана мученика —
Якъ намѣстникъ, яко деканъ, —
Діакономъ былъ му Стефанъ,
Коль святилъ ся храмъ Господень,
По Рождествѣ в' святъ третій день.
Посвятивши всѣмъ пожелалъ,
Церкви и даръ пожертвовалъ.
Да дасть Господь му здравіе,
Многа лѣта, спасеніе !

Когда храмъ былъ вже посвященъ,
И свѣтилмы весь освѣтленъ,
Сталъ нредъ велій олтарь іерей,
Изъ Рожанки парохъ Андрей,
Салевичъ ся онъ нарицалъ —
Первій службу онъ отчиталъ.

Службу спѣвалъ самъ намѣстникъ Бы вѣрнымъ Богъ лѣтъ оужно-
Торжественно в' той самъ празд- [жилъ,

[никъ. Оумножилъ лѣтъ и благихъ лѣтъ,

Стефанъ ему содѣйствовалъ, Весолій былъ всѣмъ вѣрнымъ

Якъ діаконъ съ хоромъ спѣвалъ, [свѣтъ,

Хоромъ пѣвцовъ двадцать чтери, Бы далъ вѣрнымъ долго жити,
Гармонійно изъ нотъ пѣли. В' дзвонници дзвонъ положити.

На ведѣ се торжество Оупливало вже колька лѣтъ,

Прійшло людей такъ множество, А в' скарбонѣ ба грошей нѣтъ,

Що хотъ церковь не естъ мала, Дабы кумвалъ можъ сол'ляти,

Людъ весь однакъ не вмѣщала. И Господа прославляти.

Священники много были, Дмитеръ Раконъ списы принѣсъ :

Литургіи вси служили. Окуляры взялъ пѣпъ на нѣсъ,

Мольбы насъ всихъ Боже прійми ! А списъ хватилъ скоро въ руки :

В' царствіи си насъ помяни ! „Та вже бачу былъ день Луки !“

Історіостіхъ кумвала
въ Опорѣ.

Когда оузрѣлъ іерей Стефанъ,
Что храмъ красній, великъ соз-

[данъ, Дабы законъ исполняти :

Вельмы кресты вже совершенъ, Намѣстніи безъ свѣщниковъ,

И образы вже оукрашенъ ; То не было от вѣкъ вѣковъ.“

Почалъ тогды гадковати, Що пѣпъ сказавъ, Дмитеръ слу-

Въ Опорѣ кумвалъ бы сольляти : И табаку понюховавъ, [хавъ,

Бо в' Опорѣ церковь красна, Бо за грошы ся зажурилъ,

И великость естъ ей власна : Бы свѣщники церкви купилъ.

Три тисящъ душъ мѣстятъ въ Кличе людей во громаду,

[собѣ, Обы разомъ мати раду :

Якъ оулій пчель в' свой оутробѣ ; Предъ святіи намѣстники

Бо в' оулїи меда сладость, Поставити свѣтилники.

А во церкви души радость, На то в' радѣ вси пристали,

До той церкви дзвона треба, За грошы ся постарали ;

Бы го чути по пѣдъ неба : В' Мукачевѣ градъ тріе идуть,

Бы го чути в' Хѣгарь, в' Славско, Матерію отъ тамъ везуть.

Во Студеній, во Скотарско, Мартинъ Станьковъ провождае,

Въ Волосянку, Хащованье, И радость всѣмъ обѣщае.

Въ Климець, Выжлѣвъи Жупанье, Дѣло съ в' скорѣ розпочало,

Бы во церковь людъ созивалъ, Но оно-сь не оувѣнчало,

Бы людъ в' церкви Бога благалъ, Бо свѣщники ся не вдали,

Бога молилъ, Богу служилъ, И заходы вси пропали.

Со Дмитромъ ся попъ зажурилъ, Якъ во мори гѣркой воды!
 Бо свѣщниковъ не получилъ. Бесѣдуютъ, тай ся смѣютъ,
 С' матеріевъ шождъ чинити? Що при бѣдѣ еще жѣютъ,
 Треба ю в' шошь обратити; Говорячи оба сидятъ,
 Мартинъ Станьковъ во свѣтъ пой- Та тѣшатъ ся, що ся видятъ.
 [шоль, Почали ся бай радити,
 Чи бы щастя где не найшоль? До неба ся якъ достати?
 За Мартина не чувати, „Треба бы си заслужити,
 Вжежъ лѣхтарѣвъ не сливати. Обы в' небѣ вѣчне жити.“
 Мартинъ дзвонъ гдесъ съливає, До дзвонаря такъ попъ сказавъ
 А попъ съ Дмитромъ гадку мае, Тай тогды ся шошь загадавъ.
 Со свѣщниковъ дзвонъ сливати! „От, знаєте, честный отче, —
 Кобъ Станькова повитати! До дзвонаря такъ попъ рече:
 Во осены сего года (Р. Б. 1854) „Со свѣщниковъ дзвонъ сливайме,
 Была красна хоть погода, Всевышняго восхваляйме!“
 Попъ в' комнатѣ однакъ сидѣлъ, „Ай бо треба еще грошый,
 Бо писаня много имѣлъ. Дабы кумваль былъ хорошій!“ —
 Ажъ оуче — ктось ковтае, Такъ понови дзвонарь сказаль,
 Крикнулъ: „Прошу!“ — ктось Тай съ попомъ ся и попрощаль.
 [вступае, Не зважавши, що онъ вже дѣдъ,
 Ажъ ту оузритъ господина, Пѣйшоль опять во Божій свѣтъ;
 Станькевича ба Мартина! Обѣщаль ся прійти назадъ,
 „Якъ живете?“ попъ вопросивъ. Бо бы кумваль сол'ляти радъ,
 „О, я нынѣ дуже щастливъ, В' Опорѣ храмъ оздобити,
 Бо витаю я Мартина, И Господа прославити.
 Станькевича тай и сына!“ Зложивши попъ таку раду
 Попъ голосно заговоривъ, Слѣшитъ в' Опорѣ до оуряду:
 Тай на службу нѣбы сваривъ, Кличе Дмитра Ракового,
 Що не подалъ скоро столець, Яцька, Петра, Присяжного.
 Бы отпочилъ дзвонѣвъ дѣлець. Почали вси раховати,
 „Прошу свѣти!“ такъ попъ рече, Кто що виненъ списовати;
 „Милій гостю, честный отче! Почали вси гадковати,
 Прошу свѣсти отодхнути, Якъ бы то можъ дзвонъ солляти.
 Та хоть хлѣба оукуснути, Попъ веѣ долги обраховавъ,
 На силахъ ся покрѣпити, Кто що виненъ, посписовавъ —
 Бы по свѣтѣ можъ ходити. Посписовавъ за колька лѣтъ,
 Та кажѣтъ намъ що нового. На дзвонъ грошей ба такой нѣтъ.
 Та изъ свѣта далекого, Попъ за пѣрку тай закуривъ,
 Бо мы в' горахъ ничъ не знаемъ, Бо ся дуже тимъ зажурилъ;
 Бо на бѣду все гадаемъ. Дмитръ голову низъ испустилъ,
 В' нашихъ горахъ только бѣды, Бо ся дуже тимъ засмутилъ.

Дмитеръ тогды реклъ до князя: Первый былъ дякъ, вторъ пана-
 „На мѣдъ, цѣну тра пѣнязя.“ [марь,
 А князь на то такъ му сказаль: Жертвовали чтеры таларь.
 „Кобымъ скорше былъ за то зналъ: Обчисляютъ ще всю квоту,
 Были бы съмы не гадали, Ба! нестаетъ ще до шоту:
 Тай дзвонъ въ церкви оуже мали; Попъ тогды си шошь розгадалъ,
 Не до ряду все ми пѣйшло, Сорокъ таларь самъ ще додалъ.
 Бо напастей много зайшло“. И такъ грошы изложили,
 Матѣй буркнувъ якъбы медвѣдъ: И до Л'вова выправили.
 „Ай дорога цѣна и мѣдъ; Покупивши, що потреба,
 Цѣна и мѣдъ ай дорога, Благодати ждали неба.
 И далека ще дорога, Иванъ Когуць вагу зрядилъ,
 Треба воза, треба коша, Матерію въ лузѣ зважилъ,
 А до коша треба гроша, Шестеють фунтовъ было всего,
 До воза ще треба коня, Семдесятъ ще выжше того.
 А до коня треба Гриня“. Поважили мѣдъ и цѣну,
 Петро коваль на то скаже: Ожидали благу днину;
 „Що говоришь, чортѣвъ враже! Ажъ в' день свягой Анусіи,
 На край свѣта готовъ пойти, Солнце блисло от Ази,
 Оби ино задзвонити, Мартинъ крикнувъ: „до работи,
 Дабы Богу честь отдати, Бы не были вже клопоти!
 Его всегда величати, Треба скоро поспѣшати,
 Бы щастливо далъ намъ жити, Обы нынѣ дзвонъ сол'ляти“.
 Дзвонѣмъ село веселити“. Дмитеръ бѣжитъ селомъ горѣ,
 Се сказавши, отсунувъ ся; А прысяжный селомъ долъ,
 Попъ на то ос'мѣхнувся. И десятикъ надбѣгае,
 Попъ табаку понохуе, Розказъ князя дополняе.
 Нѣбы шошь си пригадуе: Якъ на яри пчелки летятъ,
 „Ага! каже, на Нѣколи, Такъ Опорцы д' дѣлу бѣжатъ,
 Обѣщаль ктось дати воли, Собрало ся людей много,
 А чи есть ту нашъ панамарь, До дѣла такъ великого.
 А чейже то Максѣмъ Кадарь“. Петро коваль мѣшокъ вмчитъ,
 Треба мѣнѣ Панамаря, Федоръ з' горы мѣшокъ тащить,
 Нехай бѣжитъ по Кадаря; Петро з' мѣшкомъ надбѣгае,
 Прійшовъ Кадаръ и панамарь, И Федора ожидае;
 Тай принесли сорокъ таларь; Бере оуже в' руки кленачъ,
 Рахуютъ ще, ще нестаетъ, Надбѣгае и Чеприкачъ.
 Дякъ, панамарь чтеры дае: Забиваютъ в' землю столпки,
 Дякъ Шепечій Іоаннь звалъ, А до столпковъ вяжутъ мѣшки,
 Маруцаничъ также Иванъ. До дѣла ся забирають,

Гнѣздо давопа розгрѣвають,
 Оуже форму вже выносять,
 Бога в' помощь вси вразѣ просять,
 Бы ся дѣло совершило,
 Всѣхъ приеущихъ потѣшило.
 Мартинъ Станьковъ приемотряе,
 Форму в' гнѣздо вже влагае,
 Коло формы забѣгае,
 Що потреба, вѣсо дѣлае.
 Люде стали в' кругъ в' около,
 Солнце на нихъ зрить весоло.
 Когда Мартинъ вѣсо прирядилъ,
 И форму вже в' гнѣздо всадилъ,
 Каже оугля в' нещѣ влагати,
 В' мѣха сильно нужъ! заграги;
 Мѣха гудятъ, огонь жарить,
 Мартинъ Станьковъ дѣломъ ря-
 [дитъ,
 Матерію в' огонь влагають,
 Петръ с' Федоромъ в' мѣхи гра-
 Почало вже вечерѣти, [ютъ.
 Мартинъ каже такой грѣти;
 Морозъ тисне, звѣзды мрехтять,
 Огонь свѣтитъ, лѣси гудятъ;
 Матерію розталяють,
 По кавалку в' огонь кидаютъ;
 Оуже полнощѣ вже минае,
 Зѣ за гбръ мѣсяць зазирае,
 Зазирае, заглядае,
 Мартинъ Станьковъ що дѣлае.
 Мургнувъ мѣсяць на Мартина,
 Що прѣйшовъ часъ и година,
 Спѣжовицю вже пустити,
 Дѣло Боже совершити.
 Мѣсяченько що му сказаль,
 Мартинъ сѣе в' сей часъ здѣлаль,
 Спѣжовицю онъ пуцае,
 Она в' землю оутѣкае,
 Въ задуманю вси стояли,
 Конца дѣла ожидали.
 Ажъ в' сопухахъ разѣ заблѣсне,
 Мартинъ в' руки хватно плесне,
 Крикнувъ тогда с' всего духа:
 „Оуродилъ ся! отъ! сущѣ оуха!“
 Когутъ запѣлъ кокорѣки,
 Слава Богу во вѣкъ вѣки!
 Покривалце отеувае,
 Дзвонѣ голову выставлае,
 Головою венхъ повиталь,
 Самъ на мѣтци однакъ осталъ;
 Бы в' зимѣ ся не застудилъ,
 Мартинъ вго ошяъ прикрилъ.
 Каждѣй поѣшоль во свояси,
 Честь далъ Богу на небеси.
 Во неделю по Васілю,
 Прѣйшли люде в' бурну хвилю,
 Бо вѣтръ с' снѣгомъ танцовали,
 Якъ бмѣе чогось радовали:
 Прѣйшли гостя в'вести в' хату,
 Во попову тай комнату.
 Ёдва го ся Мартинъ коснулъ,
 Онъ на него оуже муркнулъ;
 Запрашають го до хаты,
 А онъ почаль муркотати;
 Поставленъ былъ на блять стола,
 Обступилъ го людѣ до кола,
 Потомъ взнеслъ ся мало горѣ,
 Бы не сидѣлъ все на столѣ.
 Мартинъ хватилъ кленачъ в' руки,
 Дознати ся що за штуки
 Оумѣе гостѣ ножеланный,
 Такъ долгій часъ ожиданный.
 Кленачомъ го зчавъ просити,
 А онъ почавъ голосити:
 Азъ всѣмъ слуга Божѣихъ слугъ!
 Праведниковъ вѣрний я другъ!
 За нихъ Бога я благаю,
 Имя Бога величаю.
 Да оуслишитъ Господь мой гласъ!
 Отъ недуговъ да спасетъ васъ!
 Да спасетъ васъ венхъ отъ злобы,
 Отъ всякихъ бѣдъ и отъ скорбы!

Сонзволить вамъ ще жити,
 Хотя до ето лѣтъ му служити,
 По томъ в' царство всѣхъ завоз-
 И сердца всѣхъ розвеселилъ.
 Возгласилъ ще сѣя слова:
 Да будетъ все Богу слава!
 Бога славлю истиннаго,
 [валь, Людѣ съ клиромъ собираю,
 Радость вѣчну всѣмъ дароваль!
 Дзвонѣ умильно заголосилъ,
 И сердца всѣхъ розвеселилъ.
 Мертвыхъ плачу, тучу гоню,
 Дни святыя возвѣщаю.

П Ъ С Н Ъ

въ время бездождія 1862 года, въ немѣже зимою воды въ источ-
 ницѣхъ, потоцѣхъ и рѣкахъ повымерзали сице, что где керниця
 водни обрѣтала ся, селяне скоты съ сосудовъ наповаху, а въ лѣтъ
 отъ погиблѣхъ рыбъ потоцы и рѣки смрадомъ наполненни, ибо
 воды отъ бездождія повысхали, не имѣли воды только, чтобы скоты
 напавали ся, а в' градѣхъ воду за цѣну продаваху. Твореніе Сте-
 фана Шенегія Шептицкаго, пароха Лавочнаго, мѣсяца Іудія 1862.

Боже царю вселеннон,
 Руки Твоѣи всеилнон!

Небо, земля и времена,
 И живущихъ вся племена.

Солнцу велѣлъ все сѣяти,
 Лунѣ, звѣздамъ въ ноцѣ блистати.

Вѣтры Ти ся повицуютъ,
 И хмарами возволнуютъ,

Скоро приказъ Твой оуслышатъ,
 Дождемъ землю всю орошатъ.

Всего міра создателю,
 Венхъ во живыхъ штателю!

Не дай въ жаждѣ погибати,
 Людѣмъ, скотомъ ся кончати.

Всемогуцій свѣтовъ творче,
 Будь милостивъ на насъ Отче!

Грѣхи наша намъ отпусти,
Дождикъ рясній зъ хмаръ низъспусти.

Благослови Боже сей годъ
Источники наполни водъ.

Да потекутъ быстрѣ рѣки
И оукрѣплятъ жажднѣ рыбки

И вся звѣри и вся скоты,
Что во живыхъ, что вѣтъ въ плоты.

Бы вся земля орошена,
И плодами оукрашена,

Яко мати дѣтемъ своимъ,
Кормъ подала людемъ Твоимъ.

Но за тѣи благодати
Ктожъ возможъ Ти хвалу дати?

Хвалу дати достойную,
За благодать обилную?

Хоть всяковѣ диханіе,
Повѣтъ тебѣ хваленіе;

Но вся сѣя хваленія,
Достойна ли внемленія?

Хоть пріята недостойна,
Суть однакже щиросердна.

Будь милостивъ я пріяти,
Благодать намъ свою дати.

Сѣя, просимъ, не отрини,
Дождъ изъ небесъ намъ низрини.

Боже! на Тя оуповаемъ,
Дожду зъ небесъ ожидаемъ.

За веліи сѣи дары,
Восхвалимъ Тя всныи хоры,

Доколь зволпшь намъ ще жити,
Будемъ Тебе все славити,

Яко дѣти своего отца
Зъ щирой любви всего сердца.

Людей Твоихъ оуслиши гласъ,
Боже, Боже, помилуй насъ!

Сію пѣснь изложилъ подписаній 1862 года мѣсяця іулія, здѣ написаль 1866 року Божія въ шестьдесятимъ роцѣ житія своего, въ которомъ то вѣку ни очы, ни рука до писаня не служатъ. Честь: Четче! помолити ся за Стефана и Курілла, Іереєвъ Лавочнаго.

Подаемо даліе виписку зъ книги, що має напис: Помяникъ оусопшихъ рабовъ Божіихъ въ веси Лавочномъ при храмѣ святаго архістратига Міхаила, написаній Стефаномъ Шепегѣмъ, парохомъ Лавочнаго и Тернавки, админістромъ Опорця року Божія 1855. На обороті третью картку сего помяника написано иншою, не Шепегіевою рукою: Сщного іерея куръ Стефана Шепегѣ, пароха отъ года 1841 до 17 29/8 1877, с. в. 17 августа 1877 скончавшаго ся, иже бѣ первый просвѣтитель здѣшної парохіи, въпровадилъ школы во всѣхъ тріяхъ весехъ Лавочномъ, Опорѣ и Тернавцѣ, научалъ въ школахъ чтеніе, численіе, писаніе, и пѣніе церковное фигуральное ведля нотъ ірмольогійныхъ 24 пѣвцовъ, которымъ нѣнѣмъ церкви Божіи торжественно ликовали, а словесное стадо Христово наслаждало ся знакомъ райскимъ, отъ источника присно текущего водою животворною поилъ яко добрый пастырь, день и ноцъ, неутомимый дѣлалъ въ вѣноградѣ Христовѣ. Первіе здѣшніи приходы принудилъ до трезвенности и богочестія, въ веси Опорѣ храмъ велелѣнный тщаніямъ его нова церковь сооружена бысть въ году 1841. „АѠМД“ совершенно, дахъ съ копулами. Ащебы восхотя странно вся благодѣянія списати іерея Стефана, ниже въ сей книзѣ мно вмѣстити дѣйствія его, амѣнь. Азъ свѣдѣтель всѣмъ сихъ, оученикъ его, написаль дня 9/21 юнія 1884 смиренный рабъ пѣвецъ церковный отъ года 1850 Міхаиль Печара.

На четвертій картці написано: „Поминаніе душъ оусоп. ероднихъ Іер. Ст. Шепегіи“, на обороті: Сщного Іерея Андреа оусопшаго мѣсяца февруарія 1785, парохъ Лавоч.: по благочестію, съ бородою сей іерей много предвѣсти, что ся въ сихъ временахъ исполнило, по свѣдѣтельствѣ старыхъ людей.

Далі, на картці 5: Поминання Сщ. Іер. Іоанна Сачкевича, пар. Лавочн. р. Б. 1792 и еродныхъ; на картці 6: Іерея Стефана оумершаго 17/29 авг. 1877 иже быеть парохъ Лавоч. чрезъ 36 лѣтъ, прожившаго 71 лѣтъ, отъ года 1807 6 нового януар. до 17/29 авг. 1877 (писане вѣншою рукою); на картці 7: Сщ. Іер. Григорія Чернѣховскаго, пар. Лавоч. р. б. 1754 и еродныхъ.

Два документи до 1809 року

Недавно тому пред'явив мені одні з товаришів моїх по званю два письма з свого дрібненького архиву родинного з просьбою, щоб я скоментував їх значіне історичне. Перше письмо, затитуловане: „Proklamacya w kwaterze Ces(arskiej) w Szembrunie“ з датою 15 мая 1809, не надавало ніяких труднощів до поясненя. Бєть се прокламація з канцелярії Наполеона I, видана для з ворохобленя Угорщини против Франціска I, цїсаря австрійського, перед заведенєм мира віденьського (в падолнетї 1809 р.); подаємо його в нотці, як менш цікаве спеціальне для нас.¹⁾ Друге письмо, виставлене „комендантом пляцу“ Gasick-им в Тернополи, з датою 14 серпня 1809 р.,

¹⁾ Proklamacya. W Kwaterze Ces. w Szembrunie 15 maja 809. Węgry. Cesarz austriacki, niewierny swoim traktatom, nie uznawszy wspaniałości, którą ku onemuż po trzech po sobie następujących woynach, znamienicie po wojnie od 1805 zachowałem się, zaczepił moją armię, ja z tą zaczepką zpotkałem się, Bóg dawca zwycięstwa, którego niewdzięcznego y wiarolomnie karze, sprzyjał mojej broni, wkrocylem do głównego miasta Austrii y stoję na waszych granicach. Cesarz austriacki, lecz nieiako król węgierski, wydał mi wojnę, podług waszych konstytucyi nie mógł tego uczynić bez waszego zezwolenia; wasz system, którego zawsze jedynie tylko do wojny odpornej sciągał się, iako też prawidła, na ostatnim seymie przez was włożone, dali mi dostatecznie poznać, iż było życzeniem waszym utrzymać pokoy.

Węgry. Przyszedeł moment otrzymania nazad waszej niepodległości. Offiarnię wam pokoy, niezmiernie całkowitość waszego kraiu, waszey wolności y waszych konstytucyi, niech te zostaną iak były lub tez przez was samych, ieżeli za dobre uznacie, przereformują się, jak duch czasu lub własne dobro waszych współobywatelów wymaga. Nie żądam od was nic, chce was widzieć iako wolny i niepodległy naród. Złączenie się wasze z Austrią było waszym nieszczęściem. Wasza krew płynęła za tegoż interessem w odległych okolicach, a wasz główny interest stawał się ustawicznie tegoż dziedzicznych państw offiarą. Wy byliście najpiękniejszą częścią jego królestwa, a przecieź obchodzono się z wami iako prowincją, wystawioną żądżom wam wcale obcym. Macie narodowe obycaie, narodowy język, chełpicie się prawami nader dawnymi i slawy pełnego powstania; przywrocicie sobie wiec iako naród wasz był; bądźcie czymiscie byli, dajcie sobie króla, którego koronę swoje iedynie

служить ілюстрацією обставин, які витворились в тім році на галицькій Русі, в часі борби Наполеона, Поляків і Росії з одною а Франціска I з другою стороною.

Письмо се подаю я в вірній відинен (як і перше) далі, а тут наскіцію лиш ті факти історичні, з якими в звязи стоять оба письма.

В трактатї тильзитській присилував Наполеон I короля пруского Фридерика Вільгельма II до віддачі деяких польських земель, і з них витворив княжество Варшавське. Сам Наполеон удав ся до Іспанії, де против армії его станув в перве до бою весь наряд іспанський. Той прояв громадного виступленя Іспанців до бою против Наполеона зродив в Австрії, як не менше пізнійше і в Прусах гадку, підняти і свої народи громадно до нової борби против Наполеона. Австрія почала вже з 1808 роком крім сталої армії строїти значні резерви і оборону краю, а побіч того зброїти Тирольців під проводом Андрія Гофера. Нову війну задумано почати на весну 1809 р. Після пляну воєнного обняв начальство в Німеччині архикнязь Кароль, в Італії архикнязь Іван, а супротив варшавського княжества виправив ся швагер цїсаря, архикнязь Фердинанд. З Відня видано прокламація до народу німецького, до Італіянців і до народу польского, де завізвано всіх, аби скинули з себе ярмо французьке. Війну виповіджено Наполеонові 9 цвітня 1809 р. Зразу велось Австрійцям щасливо. Они заняли Монахію (16 цвітня), а в Італії, по боях під Фонтана Фредда, кинули віцекороля Евгена за ріку Піяву. Але вже 18 цвітня явив ся Наполеон сам на боєвищі і побідами під Абенде-

waszemu obraniu był winien, którego tylko dla was rządziłby, którego między wami mieszkalby, który w gronie waszych obywatelów y żołnierzy zostawałby.

Węgry. To jest co od was Europa żąda, która na was oczy swoje zwraca; to jest wszystko, co ja od was żądam: nieprzerwany pokój stosunków, ze mną działania zabezpieczenie, niepodległość, bo to jest piękny los, którego was oczekuje; jeżeli waszych przodków i was samych godnymi bydz chcecie nieodrzućcie tak wspaniałych offiar y nie zechcecie wasze kosztowne krew rozlewać za ulomne xiążęta, podlegające ustawicznie przekupnym ministrom, których Anglia, nieprzyjaciółka kontyngentu, złotem obsypując na przywłaszczeniu sobie tylko handlu, na naszej niezgodzie bogactwa swoje ufundowała. Zgromadźcie się na seym narodowy na polu Rakos za przykładem waszych przodków y dajcie mi poznać decyzją waszą.

Napoleon

Na rozkaz Cesarza Xiążę de Neuchetel General Major Armij

Alexander.

бергом (20 цвітня), Ляндсгуттом (21 цв.), Екмільем (22 цв.) і Ратебоною (23 цв.) змусив архикнязя Кароля утїкати до Чехії, а сам походом звернув ся долї Дунаєм просто на Відень, побіджаючи по дорозі віддїли Гіллера і Елячіца. Ті невдачі над Дунаєм були причиною, що архикнязь Іван завернув з Італії, що повстанцям тирольським не можна було дати потрібної помочи та що і архикнязь Фердинанд не зміг похвалитись успіхами воєнними в князстві Варшавськїм. Звідси вишер єго кн. Понятовский і посунув свої сили аж на територію австрійську, по Краків. За військами польськими явились зараз і союзні війська російські під проводом кн. Голіцинна. Відень капітулював 13 мая, Наполеон умістив ся в замку цісарськїм в Шенбруні і звідси видав (хоч безуспішно) згадану в горі проклямацію до Угрів, з датою 15 мая 1809 р. Слідував далї нещасливий для Наполеона бій під Аспери і Еслінґеном (21 і 22 мая), але сю неудачу надолжив собі цісар Франції побідою під Ваґрамом (5 і 6 липня); недобитки австрійських війск схоронились на Мораві, 12 липня заведено в Знаїмі роз'єм, а в надолісті 1809 р. прийшло до згоди віденської; Австрія побіч иньших страт втратила на користь князства варшавського західну Галичину, Краків і округ замойский, а на користь Росії всю Тернопільщину. Війська польські разом з російськими держали Галичину австрійську в руках своїх, здавсь, від мая аж до грудня 1809 р. І до сего то часу належить друге письмо (з датою 14 серпня), що квітує о. Іосифа Таньчаковського, пароха і декана з Устя (Зеленого, над Дністром), з контрибуційних датків для війська польського, стаціонаваного в Тернополи.

Однакож друге те письмо буде мати для нас ще більше значінє, наколи до него додамо оповіданє, що переховалось в родині Таньчаковских. Син о. Іосифа розказував членам родини своєї таку історію з тих часів. Мені було тогдї шість лїт. Мій батько Іосиф був парохом в Луці коло Устя Зеленого (нишнього Бучацького повіта). Він мав вже образованє університетське і тому мабуть поручено єму і чин деканський. До нас заїхало військо польське і велїло дати обїд на сто осіб. Зараз зарізано вола і нагодувано їх. Але по обїді потягнуто батька мого перед суд. Єму закинено, що він не молить ся за Наполеона, а за цісаря Франціска. Єго окликано зрадником і засуджено на повішенє. Я утїк збочєю з хати і заховав ся в корчах. Але далї надумалась відай старшина військова, батька мого заковано, завезено до Тернополя, посаджено в вязницю, а відтак — як з письма видко — оправдано. Батько зложив присягу вірности і привязаня для „ојczyzn-и“ і „zbawcy“, Наполеона на руки

кс. Ястржембського, канонїка катедрального каменецкого і пароха тернопільського, і силатив контрибуцію, себ то дав капітанови війск польських, Карпіну Гонсіцкому, 50 червоних золотих і коня дерешоватого.

На тім однакож не скінчилось дїло — оповїдав син о. Іосифа. Ще другий раз явив ся віддїл війск польських в хатї батька і звязаного відставив знов до Маріямполя. Сюди поїхала небавом мати, з дому Змітродека, щоб ратувати батька. Она поїхала бричкою запряженою четвернею. В Маріямполи стрів її якийсь офіцер польський, хвалив конї, сїв на бричку, ніби щоб спробувати, як чвірка ходить, і тільки єго мати і бачила. Офіцер і чвірка счезли як камя в водї. Мати лишилась без нічого. Аж по якімсь часї вступили до Маріямполя війська австрійські і батька освободжено.

Так оповїдав син о. Іосифа, запутаного в справу наполеонську. До сеї другої пригоди в Маріямполи відносить ся мабуть те все, про що розказано в останнїм уступі другого письма, де капітан Гонсіцкий квітує о. Іосифа знов не лиш за двадцять золотих червоних і коня дерешоватого, даних в користь війська польського; але і за пару волів, взятих до Монастириск, і за коня каштановатого і сивого з хомутами і критою бричкою, і за збіже та сїно.

Wysoko (замість Woysko) galicyjskie francuskie w Tarnopolu dnia 14 sierp. 809.

Pod protekcją najjaśniejszego cesarza Francuzów, króla włoskiego, protektora legii Reuskiej Napoleona Wielkiego.

Posądzony o sprzeczny sposób myślenia zasadam prawdziwie przychilnego syna ojczyzny im. x. Józef Tańczakowski, pleban i dziekan uściecki, gdy nie tylko własnoręcznym zaręczeniem przychylność swą i wierność ku ojczyźnie i jego zbawcy Napoleonowi Wielkiemu, ale nawet i przysięgą, podług przepisów rządu centralnego na ręce wj. x. Jastrzębskiego, kanonika katedralnego kamienieckiego, proboszcza tarnopolskiego, w kościele tutejszym złożoną, stwierdził i załączył, komenda placu Tarnopolskiego, przyjmując to zaręczenie, oraz konia i czerwonych złotych pięćdziesiąt, na potrzebę wojskową obiecanych, onego uwalnia i do domu swego do Uścia wolno powracać pozwala, zostawiając wszelkie wyszszej władzy tego czynu umocowanie. Oddanie przyrzeczonego na usługi ojczyzny ofiary poleca się najbliższej komendzie, której resztującą kwotę i konia dereszowatego im. x. Józef Tańczakowski gdy oddawać będzie, zapewni sobie, aby koń i pieniądze

nie dokąd inąd, tylko do komendy pułku jw. Strzyżowskiego oddane zostały, a komenda placu Tarnopolskiego na samym kwicie autentycznym przestawać będzie. Z takowem zaręczeniem powracający im. x. Józef Tanczakowski do siebie od wszelkich nieprzyzwoitości y napaści wszędzie wolnym być powinien, i zwierzchności wszelkie, jak wojskowe tak cywilne, od impetycyi nań wymierzonych zasłonić go będą raczyły. Jan Karpin Gą(sicki) kapitan komendant placu (L. S.).

Kwit, którym zaświadczam, jako im. x. Józef Tanczakowski, dziekan Uściecki, dał na offiarę dla wojska polskiego czerwonych złotych dwadzieścia i konia dereszowatego, a to do komendy w-o Strzyżowskiego, wołów parę do Monasterzysk wziętych, tudzież konia kasztanowatego y siwegoz chomontami y bryczkę krytą, od wojska polskiego wziętych, siana y zboża wszystkiego podług likwidacyi, do rządu cyrkul. podaney na 2718 fr. Gąsicki, komendant placu.

H. Вахнянин.

Наукова хроніка.

Розвідки Дра Раймунда Фридриха Кайндля з етнографії рускої.

Die Wahrheit über die Huzulen.

Galizisch-ruthenische Weinachtbräuche.

Die volksthümlichen Rechtsanschauungen der Ruthenen und Huzulen.

Jud Zelman.

Liebesorakel. Das Alpdrücken. Der Eid im Volksleben. Diebglauben. Bida Hexenleiter. Warum gehen Spuckgeister kopflos um.

Die Wetterzauberei bei den Ruthenen und Huzulen.

Baba Jaudocha Dokia.

Die Seele und ihr Aufenthaltsort nach dem Tode im Volksglauben der Ruthenen und Huzulen.

Zauberglaube bei den Ruthenen in der Bukowina und Galizien.

Aus dem Volksglauben der Ruthenen in Galizien.

Kosmogonische Sagen der Ruthenen und Huzulen.

Die Czorna Hora als Kultstätte der Huzulen.

Die Ruthenen in der Bukowina, I—II.

Die Huzulen.

Die Lippowaner.

Neue Beiträge zur Ethnologie und Volkskunde der Huzulen.

I.

Ледви чи багато таких народів в Європі, щоб про них так мало знав світ учений, як про нас Русинів. Етнографія наша, се поле досі ще заросле буряном. Особливо, коли взяти під увагу частъ народу, що замешкує Галичину й Буковину — то крім збирання пісень не видно жадного майже руху в тім напрямі. А вже про праці порівняні, що слідилиб за звязком звичаїв і обрядів нашого люду зі звичаями иньших народів, так славянських і чужих, і не згадувати! Ті можна безпечно на пальцях одної руки перелічити. Відповідно до сего, коли ми самі не знали свого люду, чужі знали его тим менше і тим толкує ся, що могли появляти ся про него такі вісті як у Францова, Гелльвальда або й Вюхнера, котрому наші Гуцули послужили доказом, що є на світі племена, у яких нема понятій релігійних!

Із-за того треба назвати відрадним той факт, що найшов ся чужинець, Німець, який став цікавити ся нашим людом, збирати его перекази, вірування та звичаї і поклав собі за мету зазнакомити Европу з тою позабутою народністю. Єсть се Др Кайндль, доцент черновецького університета. Коли в літературі німецькій появили ся суди про Гуцулів того рода як Діфенбаха та Вюхнера а особливо Гелльвальда, він вважав своїм обовязком запротестувати прилюдно против сего. В артикулі „Die Wahrheit über die Huzulen“ (Mitth. d. k. k. Geogr. Ges. 1894. 5) збиває всі хибні вискази про се племя і дає его характеристику. Хоч чужинця, діткнуло его таке нехтованє нашого народу і прикладанє до него таких описів, які мож лише оправдати крайним незнанєм. Оселивши ся на Буковині збирає д. К. свої відомости впрост з джерела, із народних уст і від 1887 року раз у раз працює невтомно на сему полі. Не мипе року, щоб не появила ся яка брошура або замітка сего ученого, що кидає світло на якусь досі не ясну сторону життя нашого буковинського і галицького люду.

А що ті розвідки розсипані по всяких німецьких часописах, часто навіть льокальних, так що тяжко їх зібрати, ми вважаєм конєчним подати ту хоч короткий їх огляд.

Перш за все замітимо про термінольоґію, якої вживає др. Кайндль. В листі писанім до тов. ім. Шевченка говорить автор: „В кінці добавлю ще про уживанє мною назв Ruthene - Ruśnak — Huzule. Там, де я кладу Ruthene побіч Huzule, розумію через се Русинів в тіснійшій значіню — Русняк, себ-то мешканця долини, коли навпаки Huzule мешканця гір. В ширшій значіню Ruthene — загально Русинів, так само мешканців гір як і долини“. Ся поменсклятура описує ся по-части на людских

назвах і тим має більше даних за собою як яка небудь иньша вживана чужими вченими. Однак має ту невигоду, що годі знати, коли ш. автор розуміє назву Ruthene в ширшій значіню, а коли в тіснійшій. Крім сего, наколи через назву Ruthene розуміють в Німеччині галицьких і буковинських Русинів, яко єдність етнографічну, вживанє назви Huzule по-при Ruthene може навести на здогад, що мова йде про дві окремі нації. Нам видалоб ся порадином, все строго придержувати ся термінів людских і подоляти звати Русняками, а назви Ruthene вживати лише на означенє цілої народности.

II.

Розвідки д. Кайндля поділити мож на три ґрупи: а) Дрібні замітки що до звичаїв Русняків та Гуцулів, б) Замітки що до народних повірок і забобонів, в) Вільші розвідки, що дотикають всіх боків життя поодиноких ґруп Русинів.

Починаємо з першої ґрупи. Брошура „Hausbau und Bauopfer bei den Huzulen“ єсть лиш відбиткою частини більшої розвідки „Die Huzulen“ — тож нема чого окремо над нею спивати ся. Переходимо до другої замітки: „Galizisch-ruthenische Weihnachtbräuche“ (Am Urquell III. 1.), де подає ш. автор 9 звичаїв і повірок, які звязують ся з Святим Вечером і часом між Різдом а Йорданом. Як легко догадати ся, спис звичаїв далеко не повний. Поминаючи вже такі спеціальні повірки, як що коли злодієви вдасть ся вкрасти що небудь на Святий Вечір, то цілий рік се ему безкарно удавати меть ся, або-й підкиданне ложкою куті до стелі й вороженє з того чи рік буде добрий для нчіл — автор не згадав про так росновсюжений звичай як колядованне та щедрованнє. Також не зазначено, котрі звичаї вспільні цілій рускій часті Галичини, а котрі знова льокальні, бо й такі тут находять ся.

Значно вартійша трета розвідка: „Die volkstümlichen Rechtsanschauungen der Ruthenen und Huzulen“ (Globus LXVII Nr. 17). Др К. виразно зазначає, що не треба думати, немовби у Гуцулів панували внемкові відносини — они що до державного судівництва нічим не відріжнюють ся від иньших народів Австрії. Лиш у давнину, перед 150—50 літами, мало тут лиш домашнє право значіне і сліди того права переходили ся досі. Несправедливо лише прикладає ся назва гайдамачини до східних карпацьких країв. Генези „опришків“ справедливо шукає автор в невиносимих соціальних відносинах польського газдівства. Відтак переказає оповідає про Довбуша, знанє нам вже докладнійше

ві студії дра Целвича і заміток проф. Шухевича. Показує, як деякі урядові розпорядження видають ся Гуцулам і Руснякам несправедливими, як деякі провини осуджують ся лагіднійше, а інші знова острійше чим в кодексі карнім. Всі закони вважають ся приказом цісаря, лише „несправедливі“ розпорядження приписують урядникам. Цісар добрий, лише его комісарі лихі. Особливо нелюблені по думці автора начальники громади і „адуканги“. Мимо сего Гуцули скорі до „правовання“. Вкінці переходить др К. всі погляди на поодинокі випадки з обсягу права карного і цивільного. Декотрі справді інтересні. Крадіж звичайна береть ся легко, лише обікража церкви або пасіки вважаєсь важкою провинною. Присягу мож зложити ложну, але треба мати камінь під пахою (мабуть автор хотів сказати: за паухою). Убитте жида не єсть гріхом, так само й сварливої баби. Характерне й те, що мораль між дівчатами і жінками гуцульськими єсть слаба, слабша як у Русняків. Др К. підтверджує се й цифрами і вказує, що число дітей нелегітимних доходить в деяких селах до 40%. Також поодинокі случаї права родинного й спадкового тут обговорені, при чім автор вказує на сліди давнійшої спільности мешкання.

Розвідка кінчаєсь замітками про гостинність, заклади (wetten), нагороду за найденне (налізьне) а також про звичаї при торгу і купні. Ціла стаття оперта на глибокім знанню народних звичаїв і сумліннім розсліді, тим то й ми причисляєм її до найлучших праць про нашу етнографію.

Наостанок причислимо до сеї групи студію про звичай сьпівання при великодних гагілках пісні: Їде, їде Зельман: „Jud Zelman“ (Kleinere Studien 40--45, переклад в „Буковині“ р. 1896, ч. 67). В тій статті др. К. вважає Зельмана особою історичною опираючись на актах міста Дрогобича, виданих в „Прикарпатській Русі“ 1885 р. Їде тут бесіда про жида Зельмана Вольфовича, зарядчика дрогобицького округу з руки Доротеї Тренчинської. Однак при таким способі толкованя сеї пісні будоб річю зовсім нерозгаданю, длячого про Зельмана сьпівають скрізь по Галичині так на Підгірю, як й на Поділю або й на Волині (пор. статті Гальки і Маковея). Далі сам спосіб, яким іде забава при сьпіваню сеї пісні, не можна віднести до описуваних подій. Він, як і слова пісні живцем нагадують весіле. Із-за того видаєть ся нам більш імовірним здогад — висловлений спершу проф. Партицьким — „що ся пісня є ремінісценцією давного свадєбного звичаю, а імя Зельман єсть зіпсутою назвою якогось славянського божества“. Через подібність імен змішано се з переказом про дрогобицького жида Зельмана, так що днес сам люд тим способом толкує по-декуда ту назву.

III.

Переходячи до другої групи, себ то до розвідок що тикають ся повірок і забобів Гуцулів і Русняків, замітимо зараз на початку, що се по більшій часті лише переказуванне власне повірок без ніяких уваг і коментарів. Тим то й спиятись на них довго нема чога. Сюда належать: „Liebesorakel“ (Bukowinaer Rundschau 1887), где автор оповідає про повірки, які на Буковині і у сх.-пол. куті Галичини привязують до вечера св. Андрія (12 грудня) і способи, якими дівчата старають ся пізнати свою будуччину.

В фольклорній часописи „Am Urquell“ містять ся такі замітки тогож автора: „Das Alpdrücken“ (II, 10), де навязуючи до одной віденської події оповідає буковинське вірованне, що змора походить від чорта. (Про се стаття Щурата в „Народі“ 1890). „Der Eid im Volksleben“ II (10) про віровання що до присяги. Формули клятты, що бувають дуже інтересні, не зібрані тут повно. „Diebglauben“ (II 11) — про способи, яких вживають, щоб відпайти злодія або украдену річ. Також поданий спосіб, якого злодії вживають, щоб їх не йняли на крадежи, але й се не має претенсії на повноту. „Bida“ (II 12) — оповіданне в Рогатина про біду. „Hexenleiter“ (V, 3). „Warum gehen Spuckgeister korplos um“ V, 7 в формі відповіді на квестіонар Файльберга поданий один переказ з Рогатина.

Більш основною є розвідка про віровання нашого народу що до дощу, снігу і граду: „Die Wetterzauberei bei den Ruthenen und Huzulen“ (Mittheil. der k. k. geogr. Gesellschaft 1894 Nr. 10). По словам самого автора має бути ся розвідка результатом всіх его дослідів на сему полі. Виходячи з віровання, що всі згубні наслідки діланія сил природи походять від злої сили, злого духа, старає ся наш нарід ви-найти способи, якіб запобігли володінню сеї злої сили та відвернули їх вплив на інші сторони. Автор переказує кілька способів заклинання граду, однак не згадує на жаль ані місцевости, де їх записав, ані не називає околиці, в якій они вживають ся. А знати се будоб цікаво! Перш за все належить заклинанне граду до муцни, котрий вже в тім спеціаліст (градовий). Про кількох таких градових вібрав др. К. перекази, у яких виславлюєть ся їх сила над хмарами.

Особливе інтересна повірка про бабу Явдоху або Докію, що має викликувати в часі весняного зрівнаня по короткій погоді зимно і сніговицю. Імя Явдохи вижеть ся з іменням календарним Бвдоксі, що при-

падає на 13-го марта. Автор зібрав 16 варіантів переказу про бабу Докію, між тими кілька між Румунами. Ся баба ідентична на думку автора з Язею а подібно як сеся остання може бути приложена до баби смерти Морани. Марот знова має бути богом літа. Що ся думка справедлива, на се вказують численні, хоч в розвідці сій не наведені оповідання про борбу зими з весною, що майже в фотографічною докладністю малюють ту борбу, яка в природі відбуває ся. Ріжниця лише та, що тут все весна побіджає. Імена Явдоха і Марот взяті з часу і приложені до сил природи.

В кінці розкажує др. К. про повірки що до заклинаю і викликування посухи, блискавку і грім а також ріжні признаки, з яких відгадують погоду.

Шкода лише, що автор ограничив ся самим переповідженням повірок, не прирівнюючи їх з повірками других народів. Такі приміром народи середущої і східної Африки, що займають ся рільництвом, мають також свої повірки про погоду, способи викликування дощу, які досить підходять до наших. Навіть, подібно як у нас, старають ся відкрити вивоника посухи між собою. Не говорю, щоб ту заходила яка реценція. Се булоб пісенітницею. Але все цікаво бачити, як у так ріжних народів через віддавання подібному зайняттю і життю серед менч-більш подібних обставин повстають подібні повірки і віровання.

Також на житте загробне, як его собі уявляє наш нарід, звернув др. К. увагу в статті „Die Seele und ihr Aufenthaltsort nach dem Tode im Volksglauben der Ruthenen und Huzulen“ (Globus LXVII Nr. 23). Для нас стаття ся представляє не багато нового, бо повірки там записані знані нам вже з відкіль инде. Зате она интересна для чужинця. За мало спиняє ся автор на переказах про опирів, дуже у нас розповсюжених. Також несправедливо додає в оповіданню, що на тамтій сьвітї пани будуть смажити ся, а хлопн дрова підкладати, якусь гордість (Stolz und Selbstbewusstsein). З того як селяне про се розкажуть виходить як раз противне, а один оповідач таки не двозначно заявив мені сю гадку: „Так то павичу, й на тамтій сьвітї мусить хлоп панови служити!“ — Замітна лиш звістка, що Гуцули вірують, що їх душа на білому кони до Бога їде.

Автор переказує також в тій статті оповідання про подорож душі на тамтій сьвіт, записане сьвященником Козарищуком в „Науці“ 1895.

Більш загальну ціху має розвідка: „Zauberglaube bei den Ruthenen in der Bukowina und Galizien“ (Kleine Studien 31—40). Тут обговорюєсь віровання про відьми, чарівниці, перемівниці й ворожки, при чім подає опис одного способу вороження (при помочи бобу). Роз-

діл між відьмою та чарівницею, такий як его автор подає, себ-то що відьма означає стару женьщину, коли слово „чарівниця“ прикладаєсь лише до молодих, таке розріжнюванне, кажу, між народом не існує. Воно за надто шабльоново, обі ті пойння зливають ся менч-більш на одно і перемішують ся. Що до самої розвідки, то хоч она не може мати претенсії до повноти, всеж кидає загальний огляд на забобони та повірки сьельского люду.

Подібно ціху збірки материялу має артикул „Aus dem Volksglauben der Ruthenen in Galizien“ (Globus 1893). Списані тут повірки про дитину, весілля, дім і подвірє, поле і хліви, лічення а також обряди на поодинокі сьвята. Тут повторено в скороченю дещо і з попередних артикулів. Повірки ті зібрані всі з села Підгородє коло Рогатина, тож не годилось давати їм так загального наголовка.

„Kosmogonische Sagen der Ruthenen und Huzulen“ (Leipziger Zeitung 1894) — про філзофичний сьвітогляд люду та его оповідання про початок сьвіта. Сюда зачисляємо ще статтю „Die Czorna-Hora als Kultstätte der Huzulen“.

IV.

Переходячи до останньої групи замітимо, що она обіймає немов всі результати етнографічної роботи д. Кайндля. Весь материял розкинений у своїх дрібних статтях зібрав автор, щоб змалювати повний образ життя-буття Буковинця.

На підставі материялів зібраних Монастирским розгортає д. К. широкий образ життя і повірок Русняків п. заг. „Die Ruthenen in der Bukowina“, I й II Theil, (Czernowitz 1889 й 1890 ст. 87 + 98 малої 8°). Не приступаючи відразу до етнографічного шкіцу автор вертає ся у минувшину, щоб подати мало досї знану історію буковинських Русинів. Починає з перемолоченого вже питання про первістні сьдьбища і мандрівку Славян. Вісти ті не нові і подекуда хибні а бодай недокладні. Сербів садовить ся на півн.-східних збочах Карпат, коли між тим они імовірнійше сиділи над Лабою середущою. Норманську теорію оповідаєсь так певно, як ще за добрих часів. А вже-ж історія пізнійших часів випата лучше і написані на основі материялів зібраних самим автором. Лише на kwestию угорских Русинів дивять ся зі становища Відермана, що тепер захитає. Признанне належить др. К. за прихильність до руского народу, яка з его стрічок пробаваєсь ся. Ще одну суперечність піднесемо в тій часті розвідки: раз виказує ся, що Русини замандрували на Буковину з під володіння польского із-за кори-

стійших відносин, які тут паували, а на иньшій місци говорять ся, що від V століття по Хр. сиділи в Буковині Словяни.

Однак властива мета і ціла вага сеї книжки лежить у етнографічній описі, що і починаєсь в другім відділі першої часті. Тут ровкавуєсь на підставі зібраних матеріалів про ціле життя Русняка (мешканця долини). Починаючи від дитини оповідає ся про повірки й звичаї, яких придержують ся щодо немовляти, як з ним обходять ся. Поволи переходимо до іграшок дитинних, яких кілька там описано, та занятій дитий при роботі. Інтересно змальовані ігри парубоцькі і дівочі, що звичайно лучать ся зі сьвятом, та танці (коломийка та аркан). Обговорюючи забобони любовні справедливо звертає автор увагу на сумні соціальні відносини, серед яких обертаєть ся дівчина, через що єї любовні бажання ледви чи коли здійснюють ся. Просторійше місце посьвячене тій хвилині, де ціла вдача нашого люду відбиває ся немов у дзеркалі — себ-то свадьбі та весіллю. Чи-мало пісень переложив д. К. гладким німецьким віршом. Однак становище жінки в сім'ї змалював автор ледви чи не за чорними красками прикладаючи за много значіня до обрядів, що радше вказують на колишнє уоподібжене жінки. При тім треба памити, що селяни все инакше піймають як ми і що у них нераз найгорячіша любов оказуєсь тим способом, яким ми гніву навіть не оказалиб. За се опис семейного газдівства і уряджень домашних виведений вірно і плястично. Згадкою про обряди похоронні закінчена перша часть сеї інтересної розвідки.

В другій часті провадить нас автор до селянської хати, описує обійсте й ціле хозяйство. Тут замітим за сильне схематизоване всего, яке дійстности не все відповідає. Також в короткости схарактеризував правні понятя й погляди людові, про які йде бесіда в окремії брошурі (порівн. висче). Потім переходить до забобонів і повірок. Перш за все згадує ся тут обряд сьвяткування черемін сонця в зимі, літі і на весну, які тепер лучать зі сьвяткуванням сьвят християнських (різдво, великдень і св. Івана). При тім перечислені поодинокі церковні сьвята з описом обрядів їм властивих. Спростуєм автора, що Маланка не випадає на навечері Йордану а в день перед новим роком. Також назву крашанки перетолкувати треба не „die schön gefärbten Eier“ — але „die roth gefärbten“ — так як „красний“ ідентичне ту з „червоним“. Вискази: „щезби“ або „дух сьвятий при нас“ — се не імена чорта, як се думає д. К. Погляди автора на чарівництво, толковане снів, метеорольоґічні повірки нашого люду обговорені вже висче, тож поминаємо їх тут. Повірки про рослини і звіврів та про ліки описані дуже побіжно і та часть представляє ся найслабше в сій розвідці. Інтересні можуть бути для науки повірки при

чинностях щодневних, які між селянами дуже росповсюжені. В кінци йдуть оповідання і казки як н. пр. про бабу Явдоху (см. висче), джуму, опирів, Соломона, що кидають сьвітло на поетичну творчість Русняків. Як зі сказаного слідно розвідка сеся сьвідчить про основне знанє житя нашого люду, яке автор тут проявив.

Що до наукового обробленя і технічного викінченя стоїть висче иньша розвідка п. заг. „Die Huzulen“ (Wien 1894). Метод описування тут такий самісенський, якого автор ужив в попередній розвідці, тож не повтаряти мемо всего, лиш поробимо деякі замітки. І так: верховинцями зовуть ся всі мешканці гір, в-противположеню до подолян — мешканців долини. Проте не мож говорити, що Гуцули граничать на захід з верховинцями, бо вони самі теж верховинці. Дуже справедливо зупиняєсь д. К. над невідрадними відносинами що-до морали, які в Гуцульщині характерні і яких не зустрінути нікуди инде на Русі. Тут згадав ще про космоґонічні повірки між Гуцулами, що при етнографії Русняків пропущено. Книжка ся прикрашена многими ілюстраціями. До розвідки доданий збірничок пісень і приповідок з перекладом німецьким; замітилиб лише хибну по-декуда транскрипцію слів руских. Також в обох розвідках не задержав ся д. К. на многих питаннях, що також суть самі про себе інтересні; так нр. яких способів вживають до хватання диких звіврів, птахів і риби, чи не переховались способи старинні добування огню і т. и. Видаючи осуд загальний про ті дві розвідки скажем, що ціна їх для етнографічної науки велика а для нас тим більша, що таких описів ми ще не мали.

До сеї групи дочислимо ще малий шкїц про Липован: „Die Lippowaner“ (Kleinere Studien 22 – 30). Описані в короткости тут звичаї і життє маленької кольонї Липован на Буковині.

Під кінець згадаєм ще один артикул, що появил ся сего року і має бути доповненєм студії про Гуцулів. Говоримо про: „Neue Beiträge zur Ethnologie und Volkskunde der Huzulen“ (Globus LXIX Nr. 5 й 6). Єсть се результат подорожі, яку д. К. відбув у гуцульські гори головно для пізнаня устрою домівства і для збірки гуцульских знарядів до музея. Тут находим о скільки змога докладне розложено сьдобищ зайнятих Гуцулами. Також згадують ся найновіші характерні події — виступ „пророка горівчанного“ і ставленє хрестів горівчанних. Дальше подає автор кілька приказок, повірки про вужі і веретільниці, звичаї похоронні записані від о. Козарищука, повірки про дитину, про трачів у лісі та про писанки. Додано також кілька ілюстрацій хат і загород гуцульских.

Так проте найшла Русь буковинська в д. Кайндлю ревного і сумлінного етнографа-збирача. Він опрацював частину території, найменше досі знану і через се вельми велику учинив прислугу нашій етнографічній науці. Сподіватись треба, що др. К. не покине раз початого діла і підготує терен до розправ більш загальних, які без попередних детальних монографій неможливі.

У Відні 26/4 1896.

М. Кордуба.

БІБЛІОГРАФІЯ.

(Рецензії й справоздання.)

Записки Императорскаго Русскаго археологическаго общества, новая серия, т. VII, вып. I—II (в одной книжці), Спб., 1894, ст. 146 + XXXI + 299 — 376 + 17 табл.

Сей — останній з ряду том публікацій петербурського археологічного товариства дає хоч не багато, а все таки де-що і для нас цікавого.

Статя пок. Я. Лазаревського про звісну Александропольську могилу писана, очевидно, давно і немає цікавості новини; редакція о'бясняє, що умістила її задля деяких подробиць розкопки, а также щоб опублікувати рисунки річей з тієї розкопки, приготовані тоді товариством; хоч малюнки єї не все докладні, публікація їх не буде певне зайвою, як і тієї статі.

Д. Латшов дає дальші „Додатки і поправки“ до свого збірнику чорноморських написей. Він же в додатку друкує дальше свій збірник витягів з писавь класичних авторів про Чорномор'є українське і кавказьке (про перший випуск — *Scythica et Caucasica* була мова в т. IV наших Записок, в т. VII Записок рус. археол. общ. подано початок другого, що буде обіймати випадкові й спорадичні згадки грецьких писателів).

Решта статей до України безпосереднього інтереса не мають. Видруковані д. Левицьким документи Флорентинського державного архива належать до Московщини.

Подані тут протоколи засідань товариства короткі й не подають резюме рефератів.

М. Г.

Г. М. Бараць, Слѣды іудейскихъ воззрѣній въ древне-русской письменности. Слово Кирилла-Философа. Одеса 1894, ст. 52 (відбитка з Лѣтописи историко-филологическаго общества при Новороссійскому университетѣ т. IV).

Питанє про впливи жидівського письменства на середньовікову і пізнійшу літературу європейських народів — не нове. Особливо ті, хто займаєть ся дослідями над історією казок, новель та легенд, знають добре, яким важним посередником була жидівська література в вандрівці тих творів зі сходу на захід. І староруське письменство не стояло осторінь від тих впливів, а вчені такі, як Веселовський, Кіричичков, Буслаяв, Жданов і ин. частенько доторкали ся їх у своїх дослідях. Д. Бараць пішов троха далі і поспробував показати сліди жидівських впливів у однім творі проповідницьким, що доси вважав ся твором або оригінально руським, або бодай зложенім на словянським ґрунті. Є се так зване „Слово Кирилла-Философа о небесныхъ силахъ и чего ради созданъ бысть человекъ и о исходѣ души“. Слово се друковане було по ріжним спискам багато разів, поміщуєть ся в хрестоматіях (Ор. Мілера, Арієтова і Буслаява) і було предметом деяких учених праць. Що до єго авторства нема згоди. Одні вважали єго автором Кирилла Туровського, инші Кирила еп. Ростовського, инші Кирила II митрополіта київського, ще инші св. Аврамія Смоленського, а преосв. Макарий висказав ся рішучо за авторством Кирила Философа, учителя Словян, хоча не виключає й такої можности, що воно написане Кирилом Костевцьким, учителем Сербів в XV віці.

Д. Бараць не вдаєть ся в розбір питання про авторство, а коли схиляєть ся до думки преосв. Макария, що автором сего Слова був св. Кирил-Константин, учитель Словян, так се тільки для того, що „вдівляючи ся щільно в зміст Слова бачимо, що воно так само як і инші письменні пам'ятники, що приписують ся св. Кирилові або св. Константинови, стосуєть ся до жидівських традицій і поглядів“. Не застанаюлячиь над питанням про звязок писань св. Кирила з жидівськими, зауважимо лише, що поступаючи таким методом, як д. Бараць поступає в Словом, се можна довести.

„Слово Кирила Философа“ говорить про розлученє душі з тілом, про суд і загалом про загробове житє, при чім досить детально описано т. зв. митарства, через які переходить душа по смерті. Щоб мати право в поведі сего Слова говорити про „сліди жидівських поглядів у староруським письменстві“, треба би, здаєть ся, показати, що „Слово“ є твір оригінально-русський і що автор єго черпав ськ чи так і з жидівських жерел. Сего д. Бараць не робить, а тільки до кожного майже реченя Слова приводить паралельні, більше або менше подібні уступи

з Тальмуда, з Мідрашів та книги Зогар. Тотожности такої, яка б повзляля думати про безпосереднє черпанє автором Слова із тих жидівських книг ми не бачимо, а натомість мусимо піднести ось що. Сам Бараць зазначає, що наше Слово — то властиво компіляція, і то доволі незугарно владжена компіляція поодиноких уступів із Житія св. Василя Нового, написаного по грецьки в X віці, із Слова Паллядия Монаха „О второмъ пришествіи Христовѣ, о страшномъ судѣ и будущей мукѣ“, написаного також по грецьки, а в додатку опертого на писанях також грецьких св. Єфрема Сирина. А в такім разі аргументація д. Бараца вибігає по за властиву ціль, бо заводить розмову про вплив жидівства на греко-християнську літературу, а се, звісно, тема зовсім не нова і широчезно оброблена. Нема сумніву, що християнство, виростаючи з жидівського ґрунту та годуючи ся від ємого початку соками грецької освіти, мусіло дати величезний імпульс до обміни думок між грецьким сьвітлом і жидівським, хоча початок сєї обміни зроблений був уже на парусот лїт уперед. На ґрунті християнства ся обміна, особливо в Сирії й Єгипті, мусіла бути ще більша і живійша, бо обі релігії виростили зі єдиного ґрунту і мали єдину основу — Біблію. Християнські писателі перших віків залюбки користували ся жидівськими кошментаріями, особливо такі вчені, як Ориєн та Сирійці, як Єфрем Сирий. Власне сєї остатній писатель мав найбільший вплив на виробленє християнських поглядів есхатологічних, значить, через него перейшло в християнські віруваня багато такого, що є і в Талмуді. Та не треба забувати, що багато дєчого такого є і в первісній християнській літературі, в євангеліях, в Апокаліпсисі св. Івана та св. Петра, так що д. Барацови транляєть ся така притичина, що він і оден цитат із євангелія, поміщений в нашім „Слові“, трактує як сьлід жидівських впливів на староруське письменство (стор. 46). Так само д. Бараць немов забуває, що в староруським письменстві була вельми популярною ціла купа апокріфів старо- і новозавітних і що більша часть тих апокріфів, хоч написана або перероблена християнами, основувалаєь на старих жидівських переказах, а то й просто на Талмуді, на що вже давно звернено увагу вченими, не виключаючи й російських (Шорфірєв, Тіхонравов, Шпін, Веселовський).

І ще одно. Д. Бараць вдовольняєть ся в кождім випадку тим, що до слів староруського твору підшукує паралельні або хоч з далека подібні слова з Талмуда, лишаючи зовсім на боці той важний історико-літературний факт, що й сам Талмуд є не чим, як збірником ріжних орієнтальних вірувань і поглядів, приторочених нераз ні в пять ні в девять до жидівської біблійної та рабинської традиції. І в есхатологічних віруванях Талмудових ми стрічаємо чимало вірувань Персів-дуалістів, Індійців або старих Вавилонян. Цікавий примір такого вандрівного по-

гляду є закінчене звісного у нас Хожденія Богородиці по мукам. Як звісно, в сьому Хожденію оповідаєть ся, що оглянувши муки пекольні Богородиця просить Бога, щоби висвободив грішників з пекла і дарував їм усі провини. Бог не хоче сего зробити, і тоді Богородиця заставляє просити за грішників всіх ангелів, усіх святих а врешті й своєїго Сина, поки Бог не змилував ся і не дарував грішникам полекші в часі від Великодня до Зелених свят. Д. Барац приводить аналогічні оповідання з Талмуда, та ми можемо вказати на не менше подібне оповідане в одній з індійських Пуран (гл. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Bd. XI).

Звісно, все се я кажу не в ущербок вартости праці д. Бараца. Як докладний знавець Талмуда він приводить у своїй праці досить материялу дуже цінного для вчених, що звичайно не володіють жидівською мовою, і в сьому материялі головна вартість єго праці. При тім статя написана безпретенсіонально і корисно свідчить про знайомість автора також з російськими і західно-європейськими науковими роботами.

Др. Ів. Франко.

Проф. О. И. Леонтовичъ — Национальный вопросъ въ древней Россіи, Варшава, 1895, ст. 65 (Варшавск. Университетск. Извѣстія, 1894, IX і 1895, I).

Проф. Леонтович в своїй статі підіймає дуже цікаве питання — чи істновала вже в давній Русі загально-національна самосвідомість у руских Славян („общерусское национальное самосознание“). Часто голошена в історичній літературі і повторена в звіснім курсі історії руського права проф. М. Владимирського-Буданова теза, що така свідомість істновала вже в X—XI в., і що вона була стимулом до утворення державної організації, — є предметом критичної перевірки в сій студії. Результат, до якого приходять д. Леонтович — негативний: в давній Русі, як і в період московський, не істновало свідомости політично-національної одности, лише почуте етнографічної близкості, напував цілковитий партикуляризм, народні маси в процесі формовання держави мали чисто пасивну ролю, будши об'єктом примушувань і силувань ріжних збителів земель, давніх і московських.

Безперечно, ся думка справедлива; хоч висловлялась вона й давнійше, а навіть і досить виразно, одначе при доволі росповсюдненій ідеалізації державного процесу в давній Русі і в землях московських, її можливо ясно представлення і уаргументованне уважаємо ми дуже корисним, а тим самим і розвідку д. Леонтовича дуже пожаданною.

Партикуляризм є загальним явищем на низькій степені громадського розвою народу; що держить ся він дуже довго, доказом того погляди на чужаниць — часом в сусідних околиць і по сучасних селах, особливо де обставини не сприяють жвавим і неуставним зносинам (як напр. — в горах). Екстензивна колонізація, перегорожені непрохідними лісами вододіли — були такими обставинами в давній Русі, і не диво — що найдавніші спогади в давній літописи — се спогади суперечок і кривавих бієк в сусідними племенами (б'їша обидими Древліаны и иными околными). Лише довга спільна доля історична, спільні змагання, спільна боротьба й терпіння приготовують в масах народних почутте солідарности, а зносини й освіта можуть привести до національної свідомости. Ще й доси Українець в Наддніпрянщини поглядає скося на „Литвина“ — Українця з Поліся, або з „Польщи“ — західної України. Тож припускати в давній Русі так ясне національне почутте, щоб воно кермувало таким тяжким і трудним процесом, як державний, було б значним браком історичної перспективи.

Д. Леонтович починає свою розвідку коротким начерком племенного складу давніх земель руських (с. 2—25); ся частина, що займає трохи менше половини розвідки, не має одначе значної ваги; автор трактує такі важкі питання, як колонізацію славянську, значінне й уживання імени „Русь“, поділ східних Славян на дві „галузи“, значінне етнографічного підєладу при ґрупуванню земель-волостей, еміґрацію чужеродців — коротенько і, як говорить ся, недорогим коштом, користаючи вже в готових праць, особливо в курса Бестужева Рюміна; такий характер, разом з деякими недокладностями й похибками (так автор на с. 6 говорить про уживанне в літописях назв Русі Білої для земель кривичьких і Русі Червоної, приймає без суперечки слова літописи про підвладність фінських народів до Русі ще в IX в. (с. 8, 12), не вважаючи на важкі завіткі Барсова, занесеу Ітиль до Болгар (с. 9) і т. в.)*) тільки може псувати загальне вражінне від праці; але подекули висловлено тут здорові й справедливі, хоч вже й не нові гадки: автор уважає Русь початковою назвою земель полудневих і признає споконвічне істнованне двох ґруп серед народів давньої держави руської, хоч і ледви чи можна згодитись в гадкою, що русин Руської Правди (= чоловік з полудня) прогивоставляєть ся Словещину (= чоловіку повгородському) трохи не в такім значінню, як і доси Українець розрізняєть ся від Великороса (с. 6).

*) Безпотрібно теж, думаю, було подав ти такі реєстри літератури про сусідів Русі — їх може кожний знайти в курсах історії Русі й спеціальних монографіях.

Гипотезу про перехід Українців з країв карпатських автор вважає гіпотезою не доведеною і заперечує гадку (Гловайського) про вплив тюркської імміграції на витворення українського національного типу земель руських.

Далеко цікавіша друга половина розвідки (с. 25—69). Автор переглядає питання про ті моменти, що звязували племена давньої руської держави в одну цілість — мову, релігію, одність княжого рода, спільні походи воєнні, і приходить до переконання, що сих моментів не вистарчало для витворення національного почуття, „всеросійської одности“ X—XI в. Погляди Слова о полку Ігоревім він вважає особистими поглядами автора, та й то бачить в них почуте етнографічної одности, а не національної — політичної, а назви Руської Правди і Руської землі в титулі Початкової літописи розуміє, що руський = київський (се зовсім справедливо для літописи, але титул Правди міг виникнути й пізніше). Зовсім справедливо доводить автор, що до давніх князів не можна прикладати сучасних державних поглядів, і не признає за князями свідомости одности політичних інтересів земель давньої держави Руської, хоч годі заперечити, що витворена в XI—XII в. ідея про права (включні) династії Володимира Св. на сі землі мала в собі якийсь звязок (звісно — дуже слабкий) політичної одности тих земель. І взагалі годилося б сі питання трохи основніше, детальніше перейти.

Переходячи до утворення держави, автор зовсім справедливо вказує на примусовий, недобровільний характер прилучення земель. Далі заставляє ся над партикуляризмом по утворенню держави — партикуляризмом правовим, що виявлявся в прикладанню правових норм все в границях тільки сеї чи иншої політичної одиниці — землі, й партикуляризмом побутовим, що виявлявся в браку почуття солідарности, хоч і тут де що треба б аналізувати докладніше, де що представити повніше, та все таки висловлені тут ідеї можуть бути дуже користними для устанавлення справедливих поглядів на давню Русь.

Неприємне однак робить вражіння банальне закінчення про „одність руської нації“ в сучасности і брак всяких перепон для неї.

М. Грушевський.

П. Л. — Къ вопросу о кievскомъ митрополитѣ XII в. Михаилѣ, К., 1895, ст. 12 (відбитка з Чтеній въ историческ. общест. дѣлописца Нестора ч. X).

Ся стаття київського катедрального протоєрея і звісного знавця місцевої історії церковної П. Лебелинцева є продовженням його статі в кн. XII Київської Старини за 1892 р. під заголовком: „Михайль,

митрополитъ кievскій XII в. (1131—1147)“⁴. Через те, подаючи замітку про сю статю, ми мусимо звернути увагу і на попередню її частину. Особа м. Михайла цікава тим, що звязана з справою змагань до незалежности київської митрополії від патріарха, а автор її звязує з питанням про моцї митрополита київського Михайла, що лежать тепер в великій церкві кiво-печерської Лаври і відомі, яко моцї Михайла, першого митрополита київського. В останні часи руські церковні історики вважають за цілком ненавнї відомости пізніших літописних збірників (Никоновського та Степенної кнги) про істнованне за св. Володимира митр. Михайла. Більшість істориків тої думки, що тут вийшла помилка; укладчики пізніших літописних збірників звязали в одно перше охрещенє Руси за Фотія патріарха з охрещенєм за Володимира, і через те єпископа, падісланного Фотієм (що теж, як гадають, звав ся Михайлом) перевернено на першого митрополита за часів Володимира. Тепер виникає питання: якого ж се митр. Михайла моцї лежать в Лаврі Печерській? Яко відповідь на се, д. П. Л. дає свою статтю про митр. Михайла XII віку.

Перекажемо коротко зміст статі. Митр. Михайло, мабуть Грек, прибув до Києва 1131 р. і займав катедру коло 15 років за князів Мстислава Володимировича, брата його Ярополка й зятя Всеволода Ольговича. Михайло, окрім церковних своїх справ, приймав діяльну участь і в державних справах, яко миротворець в лиху годину удільних війн та суперечок між князями. Він хотів відвернути Мстиславичів від походу на Юрія, що відібрав у них Черяслав. Р. 1136, коли мала виникнути війна межі Мономаховичами та Ольговичами за Черяслав та Володимир волинський „честный митр. Михайль“, як каже літопись, пройшов межі рядами воєків з хрестом і помирих ворогів. Р. 1140, коли напав на Київ Всеволод Ольгович, щоби вигнати Вячеслава Володимировича, Михайло з'явив ся перед війском і оповістив, що Вячеслав зрікаєть ся київського столу. Після сього Київ майже був зовсім заспокоєний; отже не було жадної причини для Михайла тікати з Києва, як се приймають історики, та ще й в Грецію, куди руські єпископи не мали великої охоти переходити. Літопись теж нічого не говорить про те, що Михайло пішов до Греції; се — вигадка істориків, що хотять вяснити собі мовчання літописи про Михайла від 1145 р. до собору 1147 року, на якому обрано наступником йому Климента. „Рукописаніє“ Михайла, в якому він не дозволяє єпископам правити службу богу в св. Софії, не є ще доказом того, що Михайло виїхав з Руси до Греції. В XII ж таки віці володимирський єписк. Федір через суперечку з князем суздальським Андрієм Боголюбським 1142 року наложив інтердикт не на одну катедральну церкву, але й на всі церкви володимирські, про те і не гадав тікати до Греції, а сидів в своєму єпископському місті. Що до причин, які приму-

сили м. Михайла дати „рукописаніє“, себ то наложити інтердикт на архи-рейську службу в Софії, то автор догадуєть ся, що Ізяслав Мстиславич опанувавши Київ і ставши великим князем, міг бути неприязним для Михайла, бо той міг благословити його суперечника Ігоря на князюваннє, а може й встоював за ним. Становище Михайла було дуже не добре, і він мусів сам, а може його й примушено силою, піти в монастир (печерський), але своїм „рукописанієм“ заборонив в соборній церкві архи-рейську службу. В монастирі печерськїм він умер р. 1147, там і похований. Єпископ Мануїл в окружній грамоті 1150 р. називає вже митроп. Михайла сьвятим, і взагалі народ вважав його за сьвятого і навіть чудотворця. Тепер виникає питання, чи є моці Михайла, і, як є, то де вони мають бути? Сим питанням закінчуєть ся перша частина статі. В другій частині автор порішує се питання: відомо, каже він, що в Лаврі Печерській є моці першого київського митрополита Михайла. До 1730 року сі моці лежали в печерах, а сього року їх перенесено в велику лаврську церкву; розбираючи ті дати, на яких засновуєть ся традиція про належитість сих моцей першому митрополитови, се б то сьвідощтво митр. Сильвестра Косова в його каталозі київських митрополитів, історію табличок, що адавна були прибиті над ракою, далі історію перенесення моцей, — автор виводить, що веі вони цілком невні в історичного боку. Та й саме істнуваннє першого митрополита Михайла, каже він, не має за собою історичної певности, і оглянувши погляди церковних істориків на сю справу, згоджуєть ся з поглядом негативним. Але наперекір сим поглядам, каже він істнують моці св. Михайла, першого митрополита київського. Думка проф. Голубинського, що сі моці перенесено до Києва з Таврійської Руси (в Босфорі Кіммерійському, де потім була Тмутороканська катедра) треба відкинути, бо вона не має жадної історичної підстави. Тим часом у нас на Русі був митрополит Михайло, тільки не в X в., а в XII, і сього Михайла деякі вважали за сьвятого, тим то і моці, що лежать в Лаврі Печерській, треба признати моцями не першого митрополита київського Михайла, а моцями Михайла митрополита київського XII віку.

Так порішує справу про моці київського митрополита Михайла д. П. Л. Увесь центр ваги статі в тому, що Михайло митр. XII в. не виїздив з Києва до Греції 1145 року, а як і виїздив, то лише на який час, а потім знову вернув ся до Києва й умер в Печерській Лаврі. Але чи се й справді так було? Звістку про виїзд Михайла з Руси на завсіді ми маємо в Никоновському збірнику та в каталогах київських митрополитів; се жерела досить пізні і ми готові, разом з автором, відкинути таку пізню звістку, або, принаймні, не надавати їй ваги. Але звістка про виїзд Михайла є і в Лаврептивському списку, де під 1145 роком

записано: „И митрополить Михаилъ Цесарю городу“; видавці літописи додали до сього слово „иде“, але, каже автор, рівноправно можна вставити тут і вираз „ходи“, тоді вийде, що Михайло міг і вернути ся з Греції в сьому ж (1145) або 1146 році, і в усякому разі — до смерти Всеволода Ольговича († 1 серпня 1146 р.). Але, як би літописець мав ужити вираз „ходи“, то він або сказав би, коли митрополит знову „приїде“ до Києва, або зазначив би час його смерти, бо про єпископів, що по-вмирали в сей час, літопись дуже пильно подає роки: Давило юревський († 1122), Амфлохій володимирський (того-ж року), Сильвестр переяславський та Теоктист чернигівський (1123), Марко пороський (1134 р.), Пантелимон чернигівський (1142 р.). Дуже трудно гадати, щоб літописець, що так докладно зазначив дати смерти єпископів, не подав року смерти митрополита, як би він справді умер в Києві. Далі, літописи зовсім промовчують і про діяльність митрополита в сей час. Михайло, як про нього каже літописне оповіданнє, був чоловіком, що не дурно займав свою високу посаду, він скрізь, де мав спроможність, втручував ся в справи політичного життя тогочасної Русі, і завше дбав про те, щоб всякі непорозуміння між князями кінчали ся миром. Чом же його не видко в час походу Ізяслава Мстиславича на Київ, чом він не приймає участи в перевороті, що зробив сей же Ізяслав, чом тоді не став він в хрестом межі рядами вояків, чом не втримував народ від розбою? Як би він був у Києві, то не сидів би склавши руки, коли кругом його творились такі події, — не такий він був чоловік. А що головним чином, сьвідчить про те, що Михайла в той час не було в Києві, і що він навіть не думав вертат ся до Києва, так се — „рукописаніє“ його. Факт, що наводить автор яко аналогічний, себ то факт інтердикту єп. володимирського Федора, є зовсім чимсь иньшим. Річ не в тому, чи наложив Михайло інтердикт на св. Софію, і які причини примусили його до того, а в тому, що він дав „рукописаніє“: як би митрополит думав лишити ся ще в Києві, то для його мети, себ то, щоб докучити князеві, доволі було лиш наложити словесний інтердикт, і духовенство мусіло його слухати; тим часом він дає „рукописаніє“, і через те, напевне, що сам гадав виїздити з Києва. А що він після сього й не вертав ся сюди, се досить ясно показує той факт, що рукописаніє його мало силу до самого собору 1147 р., коли йому обрано вступника. Та й самий собор сей і протиканонічне обраннє Климента собором руських єпископів дає знати, що межі Русію і патріярхом вийшло якесь непорозуміннє. Се непорозуміннє і поясняєть ся тим, що Михайло виїхав до Греції і через се саме патріярх не надсилав иньшого митрополита такий довгий час. Таким чином, виходить, що митрополит Михайло XII віку не вертав ся

до Києва після того, як виїхав звідсіль до Греції, а значить і умер він не в Києві; а як се — так, то і моці печерської Лаври з іменем митрополита Михайла — не його моці.

Таким чином питання про моці митр. Михайла, — порішення якого автор ставить метою своєї статі, не можна ще вважати за зовсім покінчене. Про те статя його варта повного признання за свою наукову обробленість і докладність, а погляд автора мусить звернути на себе увагу всіх дальших істориків і перш всього істориків церковних. *С. Л.*

Dr. Woldemar Buck. Der deutsche Handel in Nowgorod bis zur Mitte des XIV Jh. (Jahresbericht des St. Anna Schule). Спб., 1895, ст. 90.

Се дисертация докторска написана ще 1891 р. а тепер поправлена і оголошена друком. На підставі скупого материялу, який остав ся нам до роспоряджості стараєсь автор змалювати образ торгівлі німецької в Новгороді і особливо зручно вихиснує статута купецкі (скра), представляючи нам внутрішню організацію купецтва. Єсть се немов доповнене розирави Бережкова, про сю саму тему, оголошеної перед 17-ти роками, а також новішої розир. неб. Никитского.

Початок торговельних зносин між німецькими містами а Новгородом кладе Б. на початок в. XII. 1152 р. маєм вже вість про спалене церкви гоцької в Новгороді, в дильомі Райнальда, архієпископа Кольонії а р. 1165 згадуєсь про торгівлю Данії в Новгородом, а в кінци документ а р. 1199 говорить про потвержене давної згоди Німців а Новгородом. Під кінець XII в. був вже в Новгороді „німецький двір“. Далі визначує автор — розумієть ся не перший — дороги якими їхали купці до руського города. З тих була дорога водна через Неву, Ладогу і Волхов найвигіднійша і не представляла майже жадної небезпечности, що на той час було рідкостю. Найдавніший захований трактат походить з 1199 р., хоч маємо вісти про уложенє такого договора ще 1160 р. Коло половини XIII ст. терпіла сильно торгівля через війни з Ліфляндією. Особливу вагу має договір з 1268 р., що до недавна вважали найдавнішим.

На підставі тих договорів та статутів, представляє нам автор правні норми купецтва чужинного в Новгороді та его внутрішній устрій. З Новгородцями приходило до частих спорів; длятого, щоб забезпечитись мали купці свій двір окружений валом і укріплений.

Патронат над цілим купецтвом належав зразу до міста Вісбі, а опісля до Любеки, хоч участь в торгівлі брадо більш 50-ти міст. В самому дворі провід належав до вибраного начальника (Oldermann des Hofes),

на перемену з поміж купців а Вісби і Любеки. До него належало судівництво і нагляд над продажею товарів. Крім сего були ще иньші урядники — всі вони були поважані, і за їх образу назначувались високі кари. Ціле купецтво ділилось на групи, що мешкали вкупі. Двір містив в середині церков купецку „св. Петра“. Її призначене не конче відподало побожности середновічній, бо практичні купці її обернули на склад своїх найдорогоціннійших товарів. Довкола церкви йшли помешканя і магазини.

В дальшій части своєї розвідки наводить автор ріжні ціа, які оплачувано від товарів. З сего видно, що коли у Німеччині а купців видушовано послідне, в Новгороді сї оплати були вельми низькі. Тим то й толкуєть ся великий зріст і розцьвіт сєї торгівлі. Не вважаючи на се маємо слїди, що допускано шахрайства ріжного рода, особливо на сукні, мірах і вазі. З своєї сторони хитрі Новгородці підроблювали віск і шкури. Торговля чужих купців не могла вестись безпосередно а консументами; товари мож було продавати лиш „en gros“ купцям новгородским. Також всякий кредит, як відомо, був заборонений.

Се короткий огляд розвідки. Як а него слїдно, автор полишив важне питання, не доторкаючи навіть его, а то економічні наслідки цілої торгівлі так для Новгороду, як і для Ганзи. Справи сєї доси не роз'яснено остаточно, а она власне повинна становити корону цілої розвідки.

М. Кордуба.

А. В. Михайловъ — Общій обзоръ состава, редакцій и литературныхъ источниковъ Толковой Палей, Варшава, 1895, ст. 21 (Варшавскія Университетскія Извѣстія, 1895, VII).

Невеличка статя д. Михайлова ставить на ново питання про Толкову Палею, а усіх памяток словянсько-руського письменства найбільш варту уваги, на його думку. Д. М. справедливо скаржить ся на мало вияснену справу сього, дійсно — дуже важного утвору і вказує передо всім на то, що загально росповсюджене переконаннє про византійський початок сїєї памятки взято на віру без доводів. За браком грецького оригінала і яких небудь вказівок на час і місце написання, д. М. признає одинокою дорогою до вияснення генези Палей студіювання самого текста, а то — виясненнє початкового обсягу Палей, вирішення джерел і порівняннє їх а славянськими перекладами первотворів.

Приймаючи поставлений Тихонравовим вивід про найдавнішу редакцію (без цілих апокрифів), д. М. звертає увагу на те, що виданий Коломенський текст Палей не може признаватись вірною копією архетипа, ставить отже задачу реставрувати початковий текст Палей на основі сту-

дивання тексту різних кодексів її й переходить до питання про джерела Палей. Студії в сій сфері д. Успенського, що подав довгий (звичайно 30-и назв) реєстр таких джерел, не задовольє д. М.; він вказує на те, що цитати могли приходити в Палею й із других рук; в реєстра д. Успенського більш певними уважає він отже лише кілька (св. Письмо, Християнську Топографію Індикоплова, Фізіолог, Слово Ефрема Сірина за Йосифа, Заповіт 12 патріархів, Оповідання св. Епифанія за 12 казнів, Пасхальна хроніка). Уступи з сих джерел в Палеї треба б порівняти з особними славянськими перекладами їх, але як можлива відповідь з боку оборонців византийського початку Палей, що тотожність таких уступів з текстом перекладу вказує на пізнішу вставку сих уступів в Палею, д. М. признає доконечним для остаточного рішення справи вибрати таке джерело, щоб уступи з нього ніяк не могли уважатись такою вставкою. Таким джерелом д. М. признає біблію й заповідає в близьких часах подати результати порівняння уступів з св. Письма в Палеї з славянськими перекладами біблії.

Цілий зміст сїєї розвідки д. М. дає можливість вгадувати виводи, до яких приходять автор: очевидно, він признає славянський початок Палей, а основу до того, правдоподібно, дала йому тотожність тих уступів Палей з славянськими перекладами біблії. Але не запускаємось в здогади, полишаючи вияснення сїєї цікавої справи самому авторови. М. Г.

И. И. Дитятинъ — Статті по історії руського права, Спб., 1896, ст. 1+632+портрет.

Збірник сей містить статі з історії права покійного професора й публіциста Івана Дитятини († 1892); улюбленою темою небіжчика була громадська самоуправа, спеціально — мійська; її були присвячені його більші праці, вона ж займає переважне місце і в сїм томі (організація мійська в Росії XVIII—XIX в., земські собори, комісія 1767 р.). Займаючись головню державою Московською й імперським періодом, статі сїї цікаві нам лише своїми екскурсами в історію давньої Русі. Так в статі „До історії місцевої адміністрації“ автор ставить тезу, зовсім справедливу, що самоуправа громадська існувала в землях давньої руської держави від початку, ще в часи до-княжі, і що княжа власть, чи то князів вибраних, що самі були лише органом громадської самоуправи, чи князів володарів (що підбивали землю) не виключала громадської самоуправи в сфері суда.

Статя користує переважно вже в готових виводів історичної літератури, популяризує їх в певній мірі, написана жваво й талановито

й уживає широко аналогії з права інших славянських народів і з пізніших фактів в. кн. Литовського й Московського.

Доторкаєть ся давньої Русі й цікава публіцистично-наукова стаття (публіцистичну закрутку, з звичайним автору поступовим і свободолюбним характером, більш або менш мають й інші статі сього збірника) „Коли й чому появилася негода в Росії між „верствами, що командують“ і „народом“ (термінологія московської славянофильської часописи „Русь“ Ів. Аксакова), де автор виступає проти славянофильської ідеалізації московської, до-Петровської Росії й доводить брак громадської солідарності, гармонії від найдавніших часів; але займаєть ся він тут головню Москвою, а з давньої Русі — здебільшого Новгородом, Псковом і то не багато.

Цікава стаття „Найвища власть в Росії XVIII в.“ застановляєть ся над висловленим в російській кодексі принципом, що власть імператора хоч необмежена і самодержавна, обовязкова лише в проявах згідних з законом, і доводить чисто суб'єктивний характер сїєї влади в XVIII в.

З інших статей занотуємо ще „Царський шипок (кабак) Московської держави“, присвячену ще експлоатації горілчаної регалії в царстві Московськїм. М. Г.

Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, tomus XIV, continet Codicis epistolarum saeculi decimi quinti t. III, 1392—1501 (Pomniki dziejowe wieków średnich do objaśnienia rzeczy polskich służące, t. XIV, zawiera Kodeksu listów XV w. t. II), — Codex epistolaris saeculi decimi quinti, t. III, collectus opera Dr. Anatolii Lewicki, Краків, 1894, 4°, стор. LXXX+666.

Краківська академія наук може повеличатись чималою заслугою на полі археографії: ряд томів Монументів, монументальна колекція пам'яток давнього польського права, серії Scriptores і Acta historica становлять в сумі важний вклад в круг джерел до історії східної Європи. Чимало знайдеть ся тут і для нас спеціально. Досить собі пригадати споряджений дром Прохаскою Codex epistolaris Vitoldi, що становить головне джерело для зверхньої політичної історії Витовтових часів, але й окрім того ряд важних документів до відносин русько-польських і литовсько-польських увійшло в інші збірники — як дипломатичний кодекс малопольський, реєстр актів XV в. і названий в горі кодекс дипломатичний XV в.

Перший том сїєї серії вийшов ще 1876 р., уложений неб. Шуйским і Авг. Соколовским і містять документи для цілого століття, дав кілька дуже цікавих для нас нумерів, особливо для історії відносин в. кн. Ли-

товського й Польщі. Другий том (1891), виданий проф. Ан. Левицьким, містив акти до половини XV в. (до 1445 р.); особливо багато уміщено тут важких актів для часів після Витовта, так що сей том був як би продовженням кодекса Дра Прохаски. Продовженням і закінченням його мав бути третій том, що про нього говоримо, обіймаючи другу половину XV в. Але що під час друку редактору трапилось багато важких документів з часів попередніх, тож він умістив їх в додатку (с. 497—607). Головними джерелами для сього тому послужили: бібліотека Ягайлонська й Чарторийських в Кракові, Головний Архів в Дрездні, і все ще невичерпаний, не вважаючи на всю виграбану з нього масу документів, Державний Архів в Короленці; ті чотири архиви дали більшу половину номерів, а всіх том містить 587 документів і реєст з р. 1392—1501. Автор поясняє в предмові, що розпоряджаючи лише малим часом під час своїх архивальних студій заграничних, не міг приготувати всіх інтересних документів *in extenso*, і се примусило його значну частину номерів дати в реєстах.

Тепер зверну увагу на цікавіші для нас акти, уміщені в с'м томі. Під номером 1 в додатках подано в оригіналу присягну грамоту Витовта короні Польській з р. 1392 (по т. зв. Острівській згоді); вона була видрукована з копії в Codex ep. Vitoldi, але оригінал має деякі відміни, і головна — Витовт названий не *magnus dux Lythwanie*, як в копії, а просто *dux Lithwanie, dominus trocensis, lucensis etc.* Таким чином упав один з доводів того загально розповсюджененого погляду, що Витовт по Острівській згоді здобув титул в. кн. Литовського; на сю справу звернув увагу др. Левицький в розвідці, уміщеній в *Kwartalnik'y historyczn'ym* 1894, III (*Kiedy Witold został w. księciem Litwy*), доводячи, що становище Витовта по р. 1392 нічим не ріжилось від становища Свидригайла й Яшка Олесницького, і що доперва в Солині Литва оголосила його в. князем (див. Записки VIII, Наук. Хроніка). Як справедливо зауважив при тім др. Левицький, справа з сим документом дає виразний довід потреби шукати оригіналів і по можности не задовольнятися копіями документів.

Занотувавши по дорозі фрагмент листу — як догадується редактор — Ягайла до Витовта під N 4, занотуємо цікавий N 5: „Витовт, дбаючи про збільшення податків і обов'язків в в. кн. Литовським“, постановляє залюднати діброви *sancte Romane ecclesie cultoribus*, і відповідно тому видав сей привилей на осадку м. Більска в землі Дрогичинській, надаючи війтівство з двома волоками й млином якомусь Андрію в його щадках, а осадникам п'ятилітню волю від усяких в. князівських і замкових податків і робіт, *ita tamen quod ad eundem (sic) oppidum Bielsko tantum ritus Romani homines, Polonos videlicet et Theutunicos, de alienis*

provinciis tenbitur (війт) collocare et vocare, Ruthenis antiquis ibidem et circumquoque residentibus in eorum metis et gadibus in nullo penitus dampnum vel preiudicium faciendo. Умова характерна для внутрішньої політики Витовта, хоч і не нова.

Під N 6—8 видруковано кілька документів до історії відносин Польщі до Свидригайла — вони були вже подані дром Левицьким в додатку до його розправи *Powstanie Świdrygielly*. Цікаві тут листи Ягайла до магістра пруського (N 6), писані в Луцького походу 1431 р.: король оповідає тут про похід під Луцьк, і лист з Мальборка до Саксонії про події в в. кн. Литовським. До Свидригайлової ж справи належать ще N 13, 18, 19, 24 5, 28—9, 32.

Під N 17 і 22 видані документи до цікавого й важного факту зрівняння руської православної шляхти з католицькою в в. кн. Литовським: подано виставлений в імені Ягайла польськими послами привилей в р. 1432: досі відомий був його польський переклад при виданню Хроніки Ваповського Малиновського, що походив з Несвижського архіву Радвишів. В кодексі видано його на основі копії Нарушевича теж з оригінала несвижського, а видавець справедливо застеріг ся, що покладатись на її поправність не можна. Другий документ — грамота в. князя Жигимонта з 1432 р.: окрім зрівняння в правах бояр руських (розумій — православних) з литовськими (розумій — католиками) і дозволу їм прилучати ся до польських гербів, він докладніше розвиває, розширяє й доповнює ухвали Ягайлової грамоти:

Князі й бояре не можуть бути карані за підозрінням або обвиповаченням без публичного суду *iuris ordine terre Lithvaniae servato*.

Вони мають держати свої дідичні маєтності й розпоряджати ними, однак акти продажу, даровання etc. мають відбуватися перед в. князем або його урядниками.

По смерті князя або боярина, вдова його вістається на дідицтві свого чоловіка „без шкоди однак для служби в. князю“; як би пішла заміж вдруге, то вістається лише при віші, що визначає її чоловік, а батьківщина йде дітям небіжчика, а як би синів не було, то дідичні дібра переходять до братів покійника, при чім служби в. князю заховують ся в цілости.

Для маєтностей, що надав Витовт і сам Жигимонт, заховується в силі сказання в наданнях.

Всі кметі й піддані князів і бояр увільняються від давання мірок, званих *dziakla*, що доти давали.

Заховують ся що до князів і бояр і їх підданих по давньому обов'язку будовання й поправлення замків і участі в походах (*vias expeditionales*) власним коштом, а інші замкові роботи касують ся.

Всі попередні надання Витовта церквам, князям і боярам потверджують ся сим привилеєм.

N 25 (без дати) окрім відомостей про польсько-литовські відомости згадує про татарський напад на Поділля й Русь; редактор сей лист кладе на весну р. 1435. В N 28 іде мова про висланого папою посланця до Свидригайла в справі церковної унії.

Під N 39 подано акт конфедерації шляхти „земель руських, себ то Львівської, Подільської, Перемиської, Сяницької, Галицької, Холмської й Белзької“ з р. 1436; на жаль стилізація акту занадто загальна, аби дізнатись можна було, чого властиво та шляхта хотіла: забезпечується лише поспільна поміч проти всякого, хто схотів би порушати їх права або чинити які шкоди й утиски.

N. 44 (май 1438 р.) належить до дуже цікавого союзу в. кн. Жигимонта з королем римським Альбрехтом II: агент Альбрехта пише йому, що якийсь краківський канонік зголосив ся до нього з проєктом цього союзу; завівши сей союз Жигимонт мав би виступити за помочю Ордена й Татар проти Польщі; канонік за сю справу мав дістати катедру єпископську на Литві від Жигимонта (документ сей був вже звістний Каро). Зносили справді було заведено — в т. II Codex epist. (N 261) видруковано вже було лист Жигимонта, а з нього довідуємось, що Альбрехт прийняв *amiciciam et ligam* і мав в сій справі вислати до Жигимонта *solempnes oratores*; що Поляки нерешкаждали всіма способами тому союзу, доводячи, „що ми (Жигимонт) і саме в. князівство Литовське їм підвладне і належить до них і корони Польської“, а Жигимонт на те писав Альбрехту, аби тому не вірив: „ми ніколи не були чімісь невільниками і саме наше в. князівство, скільки може сягнути пам'ять людська, нікому ніколи не підлягало, і ми його теж не від них (Поляків) держимо, бо стіл сей тримаємо й володіємо правом дідичним від Бога й наших предків по смерті нашого брата небіжчика Витовта, і воно до нас, яко правного спадчика, прийшло правдою й правом, і з ним за помочю ласки божої не боїмо ся нікого крім Бога“. Факт сей цікавий, бо усовує росповсюднений погляд на Жигимонта, як польського послухайла, що чинив волю Польщі: очевидно, в дійсности він був таким же автономістом, як і Свидригайло, а якийсь час, через обставини, йдучи за волею Поляків, при першій нагоді готовий був піти слідом Витовта й самого Свидригайла.

Ряд документів на початку самого кодексу (названі висше містять ся в додатку) належить до справи вибору Казимира на королівство польське (N 1, 3 - 5, 8, 13). Документи сї, що по части одначе відомі були дру Каро і публіковані д. Левицьким в його розправі про вступ Казимира на стіл королівський (*Rozprawy wydziału historyczno-filozof. t. XX*), належать вже до другої половини перипетій сїєї справи: маємо

тут ухвалу петрківського з'їзду (березіль 1446 р.), де польські пани ухваляють ще раз послати послів до Казимира, але на випадок відмовної відповіді вибирають вперед Болеслава Мазовецького; далі маємо реґесту про пробу Казимира з нагоди сїєї нової кандидатури навязати союз з Орденем та грамоти польських панів Казимиру (ще перед коронацією), де забезпечують йому волю перебувати чи в Польщі чи на Литві й Русі й мати прибічників, яких схоче.

На решті цікавий уривок — реґеста грамоти Казимира, де потверджає ся *confederatio et liga* Польщі з в. кн. Литовським в формі союзу зачіпно-відпорного, а при тім Литві признає ся Волинь і Поділля з Олеськом, Лопатином, Ветлами і Городном. В згаданій вище розвідці про вступ Казимира на польське королівство висловив проф. Левицький (а за ним пішов і Каро в V т. своєї історії Польщі — с. 503) цілий ряд гадок, які промавляють за тим, що маємо тут не проєкт, а акт довершений, прийнятий польськими делеґатами, що бажаючи як небудь Казимира до прийняття корони польської нахилити, уложили такий акт в пересправах берестейських (с. 23 і далі); стилізація цього акту цілковито відповідає тим жаданням, які у Длуґоша ставлять Литвини Полякам на з'їзді 1448 р.: передачі Литві Поділля з Олеськом, Лопатином, Ветлами, Ратном і укладу нового уніонного акту, де не було б мови про інкорпорацію в. кн. Литовського; коли отже прийняти згаданий фрагмент за акт автентичний і правно санкціонований, то пізніші суперечки в. кн. Литовського з Польщею стають в иньшій цілком сьвітлі: заступники в. кн. Литовського допевнялись лише виконання обіцянок даних, але потім занеханих Поляками.

Під N 8 уміщено академічну промову в краківськїм університеті — панеґірик Казимиру з нагоди його вибору; автор — магістер Ян з Людзиска, доктор медицини, вихваляє правдолюбність, щедроту й приступність Казимира, але що найцікавше — покликає його до знесення кріпацтва в Польщі. Висловивши різні похвали Польщі, так каже доктор: „Але в нїй хлібороби пригнічені тяжкою неволею (*servitute*), гірш як колись сини Ізраїля в Єгипті Фараоном, гірш ніж куплені раби або взяті в битві й заведені в неволю“, а низше пояснюючи причини, з яких вибрано власне Казимира, каже: „аби він звіс жебрацтво сильних (розумій — чернецтво), що росповсюдило ся й багатов державі зашкодило, і неволю хліборобів, бо то є кара гірша від усякого зла, для свобідного чоловіка тяжша від всякої кари“ (с. 14—15). Тепер широко розповсюднений погляд в історіографії польській, що Польща була джерелом, авідки ідеї вільности йшли на Литву й Русь і реформували там громадський устрій; очевидно, в XV в., річ та представляла ся не завсіди так.

Під N 7 видано звісний земський привилей Казимира з оригіналу бібліотеки Чарторийських, що, як догадується редактор, може був оригіналом для видання в Codex dipl. Poloniae. Важне те, що первісно мав він дату р. 1447, і доперва потім на вишкробанім написано р. 1457, а хоч всі видані копії друковані в р. 1457, за правдивість початкової дати 1447 р. свідчить факт, що день, означений в даті, припадає на 1447, а не на 1457 р., як то вже довів Каро — *Geschichte Polens* IV р. 378. Далі, в кількох копіях з тек. Нарушевича (що мали однак один архетип) по тому привилею наступає грамота з 1457 р., де Казимир заявляє, що хоч він видав свій привилей за великою печатію, однак обіцяє той привилей ствердити (великою печатію на ново) — N 76. Д. Левицький висловляє, хоч дуже обережно, здогад, що через якусь певність (може — відірване печаті) вимагали від короля нової печаті р. 1457, і сей новий акт в князівський приписано на екземплярі привилею з р. 1447 для потвердження, а наслідком того в інших відписах змінено дату 1447 на 1457 р. Самий текст 1447 р. має лише стилістичні відміни від виданого у Дзялинського, де в чім стоїть ближше до руських версій привилея, виданих у Дзялинського й особливо в Актах Західної Росії: в акті видаім д. Левицьким Казимир називається *electus rex*, і в виданні Актів тому відповідає: *выбранный король* (в обох копіях виданих Дзялинським, тих слів нема). Се знов підтвержує, що привилей Казимира дійсно споряжено р. 1447, хоч справа його датовання 1457 роком зістається не ясною.

Подібно й для потверження прав Польської корони 1453 подає д. Левицький (N 13) проєкт, датований р. 1447, тільки що сей не був тоді санкціонований; саме потвердження видруковано під N 52.

До справ в. кн. Литовського за часи Казимира знаходимо кілька документів — (N 10, 44, 188, 202, 281, 289, 293 etc.); остатні цікаві й для Московської історії — Казимир приточував ся до боротьби з Москвою; до московських справ є ще кілька документів з дальших років (N 305, 318). Є кілька ретест та документів до руських земель Корони польської — N 71, 78, 90, 91, 114; більш цікаві два перших номери (сюди ж належить і N 14 додатків) — се матеріяли до історії ленних відносин на Русі. Шл. Мартин Моравський 1432 р. купує в Спитка Тарновського село Моравсько з пільними ґрунтами в пов. Ярославським за 330 гривень польських полуґрошків; перед тим він купив у „Русина Луця, сина Ходорового“, ґрунта і з них обов'язав ся грамотою служити Тарновському військову службу; тепер, після продажі Моравська, уставляє ся для Моравського загальна служба з усіх його дібр: він має виступати в загальний похід Руської землі з одною шікою (*cum una asta*), і то особисто, коли сам Тарновський брати не участь особисто, а инакше через заступників; при тім Тарновський обов'язаний викупити його, як

би Моравський попав ся в неволю за границю. 1455 р. сини Мартинові купили собі за 300 грив. увільнення *de obediencia sua ac de omnibus serviciis suis et omaggio alias suranystwa (sic)*, і Тарновський *ix sub potestatem et dicionem regiam emisit perpetuis temporibus in ius terrestre districtus Przemisiensis*, а сей акт потім потвердив король. Ми тут маємо один з випадків, взагалі звісних в малому числі, ленної служби як то казали „другої руки“, себ то не безпосередно королю, а дідичу — *вверхнику*; подібний акт, теж в Галичині XV в., подали сьмо недавно в Записках (т. V, *Miscellanea*). В документах, виданих д. Левицьким, вартий уваги факт, що купує село Моравське *Marcissius de Morawsko*: чи не був се фактичний володар ґрунтів, що купував лише правну санкцію свого володіння в упривилєваного властника? Про подібні явища говорив я в своїй розвідці про Барське староство.

Серію документів знаходимо для справ волоських (N 26, 34, 79, 199, 313—5 etc.); більш цікаві для нас ті, що безпосередно належать до земель руських; так під N 34 знаходимо угоду господаря молдавського Богдана з старостою подільським Теодориком Бучацьким 1449, де Богдан, називаючи Бучацького „*милими отцемъ и приятелемъ*“, обіцяє йому давати річно „по четири златихъ турецкихъ, и по десять бочокъ вина, и по двѣ бочки малмазия, и по десять камхи, и пять куфтери, и пять речинхъ“, а за те Бучацький має бути його оборонцем і заступником перед короною Польською, старати ся, щоб претендента Олександра було вислано з Польщі, має перестерегати й радити Богдану на все добре, а на випадок біди має прийняти його з боярами, з скарбами й конями до себе, „и городы его милости и миста имають намъ быги отворены“. Про особливі права старости подільського говорив я дещо де инде (Барське стар., гл. IV і VI); зауважаю, що в висше наведеном документі виступає він як би який самостійний володар. Документ, виданий старості подільському „*посполитому*“, маємо й під N 79. До Поділля належать ще документи 289 і 329 — мова йде про находи Турків і Татар; в останнім читаємо, що орди Заволзька й Перекопська зимують на Поділю, чекаючи на літо (1489) Турків для спільного походу.

З часів Яна Ольбрахта зазначимо док. N 426: перемиські Русини скаржують ся на магістрат, що їх свідочств не приймають в процесах католиків, беруть з них більше „*памятне*“, ніж з католиків, примушують обходити „*незвичайні свята*“ і не обороняють їх в справах за „*отумерцину*“ (*morticinium*), що беруть навіть, коли зістаються по небіжчику спадчики. Король став по стороні Русинів, тільки в справі свят означив ті свята католицькі, що повинні обходити й Русини. Під N 427 знаходимо, друковану вже д. Левицьким в *Kwartalnik'u* інструкцію з оповіданням про експедицію буковинську.

Серію документів знаходимо до справи потвердження унії за в. кн. Олександра (N 421—3, 441—4, 448—9). Редактор датує кілька документів, позбавлених дат, р. 1496 — в них бачимо пересправи що до потверження, що стало ся р. 1499, а з них довідуємось, що ініціатива вийшла від Польщі, а не від Литви, що ніби під натиском ворогів залишила свої автономічні змагання й горнула ся до Польщі, як представляли декотрі історики (Саго V р. 782, Бобжинський II § 64, пор. і вище названу розправу А. Левицького про Казимира — початок). В дійсности початок вийшов від Альберта: у Олександра був посол королівський з пропозицією „записов межи земель и панств наших и подданных рад наших обух панств“, і Олександр заявляє, за порадою своєї ради, що не має нічого против того, аби „тих записов вділати“ і жадає, аби король предложив свій проєкт такої унії, а заравом покликує до спільної боротьби з Татарами й Турками (N 422). На сей же рік редактор кладе два проєкта уніонного акту, один (N 423) представляє собою потвердження городельського акту литовських панів, дуже подібне до акту 1499 р., що, очевидно, на ньому й був опертий, другий (N 422), близький своєю стилізацією до висше згаданого проєкту, представляє самостійний акт: пани в. кн. Литовського тут також ініціативу уніонних пересправ сих надають Полякам, побіжно потверджують попередні акти унії, обіцяють *praefatos barones, nobiles et proceres regni et ipsum regnum Poloniae in omnibus eorum necessitatibus et adversitatibus nunquam deserere*, але все давати поміч і раду, а хоч би що такий поміч перешкодило, се не уневажляє тієї *confoedartionem et inscriptionem*; потім наступають умови до вибору короля й в. князя: як би в. князь вмер бездітно (!), то в. кн. Литовське має вибрати в. князя *cum scito et consilio* (!) польських сенаторів, і теж для Поляків; проєкт цікавий тим, що показує, як завистно обставало в. кн. Литовське при своїй автономії. Другий проєкт, представляючи формальну уступку: потвердження давнього акту, в ґрунті річи представляє теж лише потвердження союзу з Польщею, бо що до вибору в. князя, то поясняє сю умову так, що в. кн. Литовське має вибрати собі в. князя з польської династії *cum apud nos* (в. кн.) *legitimus heres decesserit*. Можна догадуватись, що такий спосіб укладання унії не відповідав замірам Поляків, для того справа унії по тому замерзла до р. 1499: доперва на початку сього року посилає Олександр відпоручників для укладу *confederacio et liga* (р. 458), але знову справа розбилась: в ряді пізнійших актів (N 442—4) бачимо, що пани литовські нарікають на Поляків, за жаданне „*niesłusnych i nierównych opisów*“, за які і предки ніколи не мовчали та частими посольствами допоминались у предків їх та самих сенаторів, а тих умов ніколи не тримали ся і не хтіли тримати ся“ (розумій протести за

часи Казимира проти інкорпораційних актів). Користаючи з того, що Польща потрібувала помочи від Литви, пани в. кн. Литовського роблять пресию на сенаторів польських, не вгожуючись на спільну боротьбу проти Турків *dla tego, iż ichmość słusznego y rownego pomiędzy sobą z obu stron nie mają pomiarkowania*, і робили через короля на їх вплив, щоб довести їх до того, аби *pomiędzy państwem korony Polskiej i w. k. Lit. były słuszne y równe opisanie jako pomiędzy bracią swoią, bez uszczerbku y poniżenia obiech państw* (р. 462). Пресия ся дійшла свого: в основу унії 1499 р. ліг один з згаданих проєктів (потвердження Городельського акта), з характером союзу; порівнюючи акт 1499 р. з проєктом бачимо лише ту уступку Полякам, що в. кн. Литовське має не вибирати в. князя *sine scitu et consilio* сенату польського всякий раз по смерті в. князя, а не лише тоді, як вигасне його рід. Як звісно, ся умова додержана не була — очевидно, була не добровільна.

Окрім того в сих актах пересправ литовсько-польських цікаві звістки про боротьбу з Татарами й Турками.

М. Грушевський.

Свящ. Феодоръ Мониковскій — Историко-статистическое описание Киево-Флоровскаго Вознесенскаго женскаго монастыря. К., 1894, стор. 59 + фототипії.

Н. Малиженовскій — Киевскій женскій Флоровскій (Вознесенскій) монастырь (Киев. Епархіальныя Вѣдомости, 1895, NN 6, 7, 9, 11 і 13).

Обидві праці, дотикаючись одного й того ж, звертають свою переважну увагу на різні сторони предмету: праця о. Мониковського головню дає статистичну опись монастыря, хоч не залишає й історії останнього; а д. Малиженовскій дає зверхню історію монастыря, не залишаючи одначе й статистики його. Поодиноким зміст кожної праці такий.

О. Мониковскій, навівши у передмові коротенькі літописні звістки про жіночі монастырі в давнім Києві (стор. 3), коротенько викладає у першій главі історію устрою та материяльного зросту Флоровського монастыря, пильно відокремлюючи його, на підставі давніх актів та історичних свідочств, від Печерського Вознесенського монастыря, прилученого до Флоровського р. 1712. У другій главі автор подає статистичний опис церков, реєстр церковних „річей“ з усіма надгробницями та ин. Третя глава присвячена доволі коротенькій та блідій характеристиці деяких видатійших черниць Флоровського монастыря з XVIII та XIX в.: Нектарії в мирі Наталії Долгорукої, Парфенії; до того-ж тут же додано й працю останньої: „Правила монашеской жизни, начертанныя со словъ духовника іеросхимонаха Пароенія“.

Праця д. Малиженовського є проба наукової студії над історією монастиря; д. Малиженовський ділить її на 4 періоди: доба існування монастиря в залежності від фундаторів його, Гулькевичів (з 1566 до 40-х років XVII в.); друга доба — зросту матеріального в монастирі до 1711, року сполучення цього монастиря з Печерським Вознесенським; третя доба в 1712—1796 рр., коли усталились нові матеріальні обставини монастирського побуту на основі державної регламентації, й четверта з р. 1796 до цього часу. Зробивши історичний огляд долі монастиря, автор подає читачеві систематичну опис його, заступаючи докладніше на архітектурі церков і усяких відмінах, що робилися з окола, підкреслюючи видатніші з них своєю коштовністю, та зазначаючи давність церковних річей (книжки, образи). Д. Малиженовський користується з документальних дат, виїнятих з архівів Київського Університету, духовної Консисторії, Київської Академії та Флоровського монастиря, окрім друкованого матеріалу; з цього боку, себ то з боку багатства джерел, праця д. Малиженовського безперечно має перевагу над працею о. Моноківського та багатьма іншими історіями монастирів, що, очевидно, претендують на наукову вартість (як „Кієво-Братський Училищний монастирь“ — Мухина). Варта також серйозної уваги й критична аналіза документів, дякуючи чому автор зробив деякі поправки в історії Флоровського монастиря, виправивши хронологію дат документів, що безпосередньо дотикаються до історії монастиря (N 6 стор. 243 нотка 2; стор. 245, нотка 1). Признаючи таку наукову вартість праці д. Малиженовського в порівнянні її з працею о. Моноківського, ми не заперечуємо користі й праці останнього, яка може задовольнити інтелектуального прочачина, зацікавленого історією Флоровського монастиря; такий меті в значній мірі й відповідає робота о. Моноківського, а через се в ній цілком можливі і таке розміщення матеріалу, і короткий вислів, і прийнятий автором тон викладу, а, нарешті, додатки — фототипичні малюнки церков та краєвидів монастиря значно збільшують вартість брошури о. Моноківського.

Далеко більшого повинен вимагати читач від праці д. Малиженовського, що ясно зазначив свою наукову мету. Отже з наукового боку праця його вимагає деяких уваг. Перш за все треба сказати, що автор переважно студіює зверхню історію монастиря і навіть не стільки історію самого монастиря в дійсному значінні цього слова, скільки історію монастирського владіння ґрунтами; внутрішня ж історія монастиря, як корпорації, що пильнує етичної мети, цілковито уникає віт авторської уваги. А тим часом багато питань, що безпосередньо виникають з наведених в студії фактів і про які сам автор каже, що вони є підвалиною його студії, самі напрошують ся й вимагають роз'яснення. Хіба не обо-

в'язують до цього автора хочаб такі його уваги: „І поважна давність цього монастиря, тим більше, що він єдиний зацілів до наших часів з поміж багатьох давніх жіночих монастирів.. і славегня пам'ять тих, що спочили в ньому, багатьох черниць, що належали до видатніших родів нашої вітчизни — все се викликає інтерес до історії монастиря“. (N 6 стор. 240—241). А тим часом автор студії не знав питання: через віщо Україна, що лічила у себе десятки мужеських монастирів, така вбога на жіночі, особливо в Києві? Через віщо се з кінця XVIII й до цього часу засновують ся переважно жіночі монастирі та братства? Через віщо монастир, де мусять бути десятки черниць, має їх сотки? Де шукати підвалину такої великої людности монастирів? Чи не всть се відгук переміни в громадському устрою, що дотикнув і Українок? Нарешті, автору слід було звернути увагу на нераз висунений їм факт, що Флоровський монастир різко вирізнявся з промез інших монастирів своїм контингентом черниць, і зупинитись на розв'язанню питання, — чи не мала впливу ся обставина на внутрішнє життя Флоровського монастиря?

Ми однак скривдилиб автора, як би цілком відмовили йому пробу зазначення рис характеристичних внутрішнього життя цього монастиря; він подає коротеньку й загальну характеристичку історії монастиря за третю добу його існування; при тім виявляє й сьміливість і отвертість в думках: такі думки, хоч справедливі й безпосередні виникають з фактів, не мають місця в багатьох інших подібних працях. Наприклад, економічне-господарський напрям монастирського життя, що виявив ся в продовж багатьох років позвами та суперечками монастиря з міщанством та козацтвом, автор дуже ганьбить, яко шкодливого, супротивного ідеалу чернецтва напрям, що запровадив спокусу та не потрібні клопоти в монастирі. (N 9 стор. 398—399). Тут звертає на себе увагу, подане автором пояснення причин усіх сих суперечок монастиря з громадою за ґрунт. На його думку, що поділяє і о. Моноківський, поміж українською громадою XVIII в. встиг розвинутий „антимонашій дух“ (N 9 стор. 385), виявлений опісля претензіями на монастирські ґрунти та грабуванням їх як міщанством та козацтвом так і носіємством, і усе се набуло широку практику під впливом секуляризаційних прямивань Петровської реформи (N 9 стор. 381). Але що до відносини Петра В. до майна українських монастирів, то його секуляризаційна система майже не торкнула ся їх. За час від Петра I до Катерини II, коли стала ся остаточна секуляризація монастирського добра, українські монастирі придбали найбільше ґрунтів. Боротьба ж монастирів з міщанством та козацтвом була лишень відгуком тогочасного життя, що намагало ся унормувати відносини маєткові між верствами суспільности: властителями ґрунтів і міщанами, козаками й посполитими. Окрім цього на збільшення

монастирських повів за ґрунти мала вплив ще й та обставина, що після „Руїни“ (1711 р.) до російської частини Правобережної України з Польської України прибуло багато закликучав, що шукали людей для селитьб, а тим часом кївські монастирі (в тім числі й Флоровський) володіли $\frac{2}{3}$ усїєї землі. Наприклад, з зробленого р. 1729—30 гетьманом Данилом Апостолом „Генерального слѣдствія о маєтностяхъ“ видно, що в Київському полку з між 195 маєтків з 7.968 дворами належало до монастирів 118 маєтків з 4.334 дворами (Русс. Богат. N 3, стор. 203). — Кавати ж про якусь ворожнечу в відносинах громади до монастирів, про якусь бажаннє поживитись монастирським добром, се значить наговорювати на суспільність XVIII в., котрої жертвами монастирі багатїли, будували пре-хороші й багаті церкви та здобували для своїх ченців та черниць „вся благая“. Се дуже виразно та докладно довів автор історією Флоровського монастиря, що двічі горів і знов відновляв ся та багатів щедро-тою мирян.

Таким чином можна змагати ся й супроти багатьох иньших думок автора що до зверхньої історії монастиря. Усї думки його за першу добу історії монастиря (N 6 стор. 247, 250) визначають ся гипотетичним характером, з чим згоджуєть ся й сам автор (N 6 стор. 251). II. II.

А. Дмитрієвскій — Чинъ пещнаго дѣйства, Спб., 1894, ст. 48 (відбитка з „Византійского Временника“, 1894, III—IV).

„Пещное дѣйство“ звертало на себе увагу істориків літератури, що пробували доглядіти в нїм зародку руського театру. Ритуали його досї знані походили з Великоросії й сягають початку XVI в., а в XVII в. такий чин видруковано в Москві; в них „пещное дѣйство“ виступає як епізод утренї недїлі праотець або отець перед Рїздвом: три отроки заводять ся в піч, поставлену на амвон, а прислужники, одягнені „Халдеями“ опалюють піч лїкоподїєм; зроблений з пергамена ангел снукаєть ся в піч з банї, і тоді дякони палять Халдеїв; окрім сьпівів псалмів при сьому ведуть ся короткі діяльоги Халдеїв з отроками між собою, з характером вульгарним і з віршованнєм. В сих отже діяльогах і бачить де хто початок релїгійної драми.

Д. Дмитрієвскій в своїй розправі головнo застановляєть ся над питаннєм про византійський початок сього „чину“. Він відшукав в бібліотеці Іверського монастиря на Атосї ритуал з 1547, де головні моменти того обряду виступають ті самі що в московських, хоч згаданий ритуал, призначений, як догадуєть ся д. Д. для сьпівців, згадує про обряд лише побіжно. Д. Д. уважає певним, що обряд сей в церкві константинопольській істнував від давна, хоч на се (ранїш від XV в.) доводів певних

нема (натяканнє, наведене з устава X в. не досить ясне), а значить мусіло перейти на Русь з самого початку християнства, бо туди перенесено було устав константинопольської церкви, що пізнійше витиснув устав студийський (цікавими вказівками про істнованнє на Русі константинопольського устава до запровадження студийського Теодосієм, розпочинаєть ся розправа с. 556 і д.). На доказ істнованія „пещного дѣйства“ в давній Русі д. Д. паводить, за браком яєних сьвідоцтв, кілька натяків (факт, що за його лише побіжно згадує, ніби за річ відому, піліґрим Іґи. Смоляннин в кінця XIV в.; питаннє про убранныє отроків в відповідях Кирику); зауважу, що й замітка проф. Голубинського, мов би воевода Іван Халдїевич (що боронив Звенигород 1146 р.) походить від такого „Халдея“ пещного дїйства, не так маловажна, як здаєть ся д. Дмитрієвському, і доволі трудно інакше витолкувати се імя. Зрештою істнованнє чина „пещного дїйства“ в давній Русі зостаєть ся гипотезою, але гипотезою дуже правдоподїбною. На жаль, д. Д. не застановив ся над питаннєм про істнованнє сього чину на Україні в пізнійші часи; се примушує догадуватись, що таких фактів д. Д. не мав. В державі Московській дїйство істнувало до полов. XVII в., коли відомости пропадають; д. Д. догадуєть ся, що власть духовна побояла ся дальшого розвитку вульгарних елементів, внесених в чин.

Що до того значіння, яке надавалось діялогам дїйства в історії театра, то д. Д. рішучо повстає проти такої гадки. Він вказує з початку на протест ще Симеона Солунського, літурґиста XIV в., супроти погляда на сей обряд як на щось подібне до латинських містерій, а далі уважаючи на те, що ритуал XV в. нічого не каже за халдеїв і їх діяльоги, а в друкованім московськїм ритуалі вульгарний елемент викинуто, приходить до виводу, ще давнійше висловленого д. К. Никольским, що сї діяльоги й сей елемент є пізнійшим наростком, що з'явивсь під впливом західньої містерії в кінцем XVI і поч. XVII в.

Не входячи глубше в се питаннє, зауважимо, що протест Симеона власне заперечує ті ознаки обряда, які з'являють ся в пізнійших ритуалах, а він в них бачить основну ріжницю з західними містеріями („ми не запалюємо печи, а уживаємо воскові сьвічки з огнем“); значить думки про неможливість в православній церкві чогось подібного він не підпирає. Що до діялогів, то ритуал XV в. може їх не згадувати й випадково, бо займаєть ся головнo партіями сьпівучими, як сам д. Д. зауважає. Діяльоги з характером вірша і з вульгарними подробицями виступають в ритуалі XVI в., що належать до часів в. кн. Василя († 1533, як що справді се Василь III, а не цар Василь Шуйський), окрім того звістка про халдеїв є в записях видатків новгородського архієпископа

з 1548 р.), а припустити вже в той час такий широкий вплив західної містерії в державі Московській безпосередно, чи перенесення туди модифіцированого її впливом ритуала дійства в Русі Литовської дуже трудно. Все се примушує останні виводи д. Д. приймати обережно.

М. Грушевський.

Матеріали для очерка служебної діяльності Шидловських в Слободській Україні 1696—1727 г., Собрание и изд. С. И. Шидловскимъ, СПб. 1896.

В отсім виданю зібрано документи про особу і службу генерал-майора Хв. В. Шидловського, що був начальником над слобідськими полками в початках XVIII в. Документи вибрані з архива Морського Міністерства. Богато з них може послужити для характеристики економічного та юридичного побуту слобідсько-української старшини, що з неї витворилося тоді нове дворянство.

Така „виписи з сыскныхъ и отказныхъ книгъ Бѣлгородской розрядной избы“, видана Шидловському на володіння ґрунтами на р. Красній (стор. 13), грамота на його маєтності і ин. (ст. 16) — можуть послужити матеріалам для характеристики тих земельних багатств, які давали ся щедрою рукою за службу старшині.

Опись майна Хв. Шидловського, уложена по його смерті, дасть вірний образ домашньої обстановки, рухомого майна. При описі господарства перчислено скількість домашнього товару, коней, птиці, скількість нажатого хліба, екіпажи, всі будинки мешкальні і господарські. Описане будинків доведено до малих подробиць, інтересних кождому, що займається побутом минувшини. Далі одежа, всі приналежности жіночого і мужеського туалета, кінчачи шапками, капелюхами, а навіть перуками; дорожності, оруже, приряди, полотна, дорогі тканини, посуда іти. Єсть дати і що до ціни тих річей.

На останку скарга старшини і козаків на Шидловського (ст. 238) можуть послужити доброю ілюстрацією тих узурпацій, безцеремонного заволодіння осад навіть цілих міст (як в сїм-же випадку), якими повні сторони внутрішньої історії України минулого віку. *Е. Рад—ова.*

Дневникъ Петра Даниловича Апостола (Київська Старина 1895, VII, ст. 100—155).

Року 1894 набула бібліотека Київського університету кілька рукописей від наслідників О. М. Судьєнка — і межі ними „Дневник Петра Даниловича Апостола“, сина миргородського полковника — а опися гетьмана — списаний в мові французкій. Автор Петро пробував яко заклад-

ник у князя Меншикова: вітця его Данила, що був сторонником Мазепи, а потім перейшов до Скоропадского — правительство російське вправді увільнило і не судило, але все таки приняло „нѣкоторую осторожность“ і зажадало молодого Петра в заклад. По смерті Скоропадского (1723) Данило належав до прихильників чернігівського полковника Павла Полуботка, що виступив з протестом против централістичних реформ Петра Великого та старав ся за гетьманство. Се було причиною, що в вересні тогож року з'їхав Румянцов, перевів слідство і відправив кількох з старшини — межі ними і Данила Апостола — до Петербурга. Рівночасно зі смертю Петра Великого (1725) випущено їх на волю, але в застереженем, що мають „безвіздно“ жити в Петербурзі; — так отже Данило Апостол був змушений зістати в Петербурзі. Родина его жила в добрах на Україні, де молодий Петро почав писати свій „Дневник“ з днем 22 мая 1725 року. Та старий Данило заскучав за ріднею і почав переговори з могучим князем Меншиковым: він просив цілковитого увільнення. Меншиков тоді завізвав Петра до Петербурга; але справа йшла дуже пиняво — бо доперва в марті 1726 року порішено увільнити Данила, і сей залагодивши всякі формальности виїхав з Петербурга. Петро зістав на місці вітця і ту продовжав дальше свій „дневник“ — аж до половини 1727 року.

Тим часом Данило в осени сегож року зістав гетьманом: всемогущий Меншиков полюбив молодого Петра Апостола, ще коли сей був у него закладником, для того й поводив ся досить прихильно з его вітцем Данилом. Петро жив потім в Москві; там то цар Петро II іменував его (1728 р.) козацким полковником — але застеріг, щоб жив і дальше в Москві. Потім управляв він ще Лубенським полком — а 1757 р. зістав бригадиром. Умер року 1758.

З его дневника можемо потрохи пізнати життя приватне і публичне аристократа українського з першої половини 18 в. На першім пляні стоять інтереси господарські. Дневник наводить поміж сими звітками і кілька ілюстрацій до домініальних прав судових. Коли ходило про кусень землі, про перекошене або переоране межі, селянин удавав ся до властителя-пана зі скаргою, і той полагджував. Така наприклад справа про землю селян с. Черевків з селянами з с. Попівки: спір порішено так, що відновлено давний поділ земель (вітця Данила), силою котрого кождий мав право косити і пасти там, де ему подобало ся, лише не міг продавати. То знова Гаврило Полісенко з Попівки жалував ся перед паном, що ему косять луг; вишовникам приказано звернути сіно Полісенкови. В с. Хомутці посварилось двох братів Стешенків про сад: старший нищив садовину молодшого, проте пан заказав ему переходити через сад — хіба що брат дозволить. Крім земельних, властитель розсу-

джував і інші спори — як крадіж, побитє і т. п. Так Яцко Бородаченко в Савинець купив на ярмарку в Гадячи коня у міщанина Ярмоли Неревичука. Тимчасом обухівський козак Лукіян Губриєнко відобрав му сего коня — кажучи, що со його; але Неревичук покликав ся на одного чоловіка в Крупашивки — у котрого купив коня; Губриєнко не чекаючи рішення пана опустив Гадяч.

Апостол досить часто їздив до столиці, де мав знаємости з знатнішими особами держави — Росіянами, бував у них дуже часто та приймав у себе; при нагоді празників — сьвят складав свої поздоровлення князям — адміралам — бригадирам та інчим достойникам, а коли удало ся поцілувати руку цариці, то се вже уходило в него за найбільшу „честь і приємність“. Був вірно відданий правительству і де треба корив ся надобре. Не менче також був побожний — ходив до церкви (на обідню) майже не щодень, а в великий піст пересиджував часто в монастири. Гроша не щадив, а при тім займали певне місце і культурні потреби, особливо спровадження книжок; наведемо титули їх, аби показати чим такий пан інтересував ся: *Esopé en belle humeur*; *Le Spectateur* (3 томи); *Règles de le vie civile* (2 томи); *Lucien*; *Relazione di Russia*; *L'homme détrompé*; *L'homme de cour*; *La fortune des gens de qualité*; *Pastor Fido*; *Traité de la civilité*; *De l'éducation des princes*; *Les curieuses assemblées d' Eva* Історія Фландрії, Угорщини etc.

Розумієть ся — се жите меншости, аристократії, як сказано.

Л. Гнатюшак.

Свящ. Н. Стеллецький — Харьковский коллегіумъ до преобразования его въ 1817 году, Харків, 1895, с. 219.

У журналі „Вѣра и Разумъ“ за 1895 р. було надруковано статтю о. Н. Стеллецького „Харьковский коллегіумъ до преобразования его въ 1817 году“, тогож таки року вийшли окремі відбитки сїєї статті. Праця о. Стеллецького містить в собі коротенький вступ (1—4 стор.) та шість розділів: Заснування харківського коллегіума і його уміщення (4—23 стор.), Управа харківського коллегіума: начальники, учителі й питомці його (23—52), Засоби удержання коллегіума (52—84 ст.), Засоби удержання учителів і учеників (84—119), Громадський склад учителів коллегіума і обов'язковість життя в нїм для дітей духовенства (120—164) та наука й виховання в коллегіумі (164—219 стор.).

За для інтереса річи ми подамо зміст розправи по розділам.

Харківський коллегіум заснував р. 1726 білгородський владика Епифан Тихорський з допомогою та участю князя М. М. Голіцина; з початку він звав ся „славяно-греко-латинська школою“ й тільки р. 1734

почав звати ся коллегіумом. Уміщено харківський коллегіум в разу-ж доволі вигідно, далеко вигідніше ніж будинки інших семинарій (під харківський коллегіум куплено дім на два поверхи з просторим дворичем) се помешкання в часом усе більш припасовувано для потреб коллегіума дякуючи пеклуванню владик — спершу Епифана, а потім — Досифея, Самуїла, Феоктиста та ин.

За увесь час свого істнування харківський коллегіум був під управою єпархіальних властей. Зверхним управителем, якому Синод доручив висший догляд, був єпархіальний архиєрей, безпосереднім же та найближчим начальником в коллегіумі був ректор — звичайно чернець, ігумен, а з 1729 р. архимандрит. З початку сього століття ректорами коллегіума були особи й із білого духовенства, як ось Андрій Прокопович. Усіх ректорів в заснування коллегіума до 1817 р. автор о. Стеллецький налічує 13 й з особливим пошануванням та увагою зупиняєть ся на архимандриті Кордегі та прот. Андрію Прокоповичу, як особах дуже вчених. Окрім ректора в управі коллегіума брав безпосередню участь префект, переіменований р. 1817 на інспектора. Усіх префектів коллегіума до 1817 автор налічує 19, а спомеж них особливо зауважає М. Ів. Шванського, яко „розумного й талановитого учителя та вкупі з тим улюбленого та поважаного начальника. — Після префекта якусь участь в управі коллегіума, а більш в вихованню молоді мали вчителі, а з помеж них автор визначає, яко людей з кебетою, Григорія Сковороду, Якова Васильвича Толмачева та Степана Івановича Антоновського.

Оповідни про управу коллегіума, автор переходить до його вихованців і згадує найбільш знаменитих з них, що вєлавили себе діяльністю чи то церковною, чи громадською, чи науково-літературною. З сих вказівок видно, що дуже багато діячів по всіх станах вийшло з харківського коллегіума, на прик. у церковному — Арсеній, митр. київський, Гавриїл, митр. київський, Феофан архиєп. катеринославський й ин., в урядовій сфері — Мих. Ковалевський, рязанський губернатор, Захар Корнієв, мінський губернатор, Андрій Руновський, нижегородський губернатор, Семен Портагін, генерал-лейтенант, Мих. Данил. Скибинський, консул у Персії, В. П. Ковалевський, предсідатель харківського вищого кариного суду й ин.; в науково-літературному — М. Ів. Гнідич, славетний перекладчик Іліяди, Егор Вас. Корнієв, директор корпусу гірних інженерів, Ів. Венєвич, доктор та проф. медицини й ин.

Кошти на удержання харківського коллегіума перш за все були тіж, що по інших семинаріях: на користь харківського коллегіума йшов збір збіжжя з усіх монастирів та церковних земель з перших — в розмірі 20-ої частини, а з других — в розмірі 30-ої; сей збір за владика Петра

р. 1740 замінено грошима, — він сягав 1000 карб. Р. 1765 „указом“ цариці Катерини II грошовий збір скасовано, а натомість в „колегії економії“ видавано 38099 руб. 98³/₄ коп. на всі семінарії, в тім числі й на харківський колегіум припадало 816 руб. 39³/₄ к.; окрім цієї суми за внесением місцевого дворянства на удержання колегіума додано 3000 карб. з доходів державних. Р. 1784 суму на удержання семінарій збільшено до 77431 руб. 27¹/₂ коп., і на харківський колегіум з білгородською школою припадало 2000 руб., та майже всі ці гроші йшли на удержання колегіума. За царя Павла оклад підвищено до 142000 карб., а небагом після цього до 181931 р. 62¹/₂ коп., і харківський колегіум одержував 1750 руб. з штату (етату) білгородської семінарії та ще незалежно від нього 2000 руб. За царя Олександра I р. 1807 кошт на семінарії підвищено до 338863 руб., і харківський колегіум відбрав по 4000 руб. Р. 1808 на харківський колегіум видавано по 12850 руб. Окрім вказаних засобів до удержування харківський колегіум мав ще й свої приватні, місцеві джерела доходу з ґрунтів, подарованих на колегіум його добродіями влад. Єпифанієм та М. Голіциним, а також з інших приходів, напр. від Дробницьких — дохід від молебнів коло чудотворного образу Богородиці в с. Каплунівці Ахтирського полку та ин. Р. 1787 усі маєності та доходи харківського колегіума одійшли в казну, дохід з молебнів коло образу Богородиці в с. Каплунівці пішов на Покровський монастир; через те колегіум з'убожів, а се стало одною з головних причин пониження харківського колегіума з вищої школи на ступень середньої. В такий тяжкий що до материяльного стану час приватні добродії не покидали своєю допомогою колегіума, отже син князя М. Голіцина Дмитро відписав в тестаменті 10000 руб., щоб проценти йшли на удержання колегіума, князь Олександр Голіцин подарував на колегіуму більш 20000 руб., й одніх процентів що року було біля 1750 руб. Доряне харківські, кунці та духовні — усі спочували колегіуму і допомагали йому материяльно. — Були ще й спеціальні доходи — напр. кари з учнів за те, що вони не прибували до школи в призначений термін, за утаювання від школи й т. ин.

Платня учителям колегіума йшла з місцевих колегіумських коштів і через се балансувала, як і самі ці кошти; платню одержували учителі по третинам року й учителі вищих клас брали більше, а нижчих — менше. Платня ся з першу була вельми мізерна, так напр. учителі 1-ої й 2-ої класи діставали по 5 карб. річно, до того харч і хату від колегіума, учителі 3-ої й 4-ої класи по 8 карб., учителі філософії 14 карб. і т. ин. За владки Досифея платню учителям збільшено, так що учитель богословія мав 60 р., філософії 40, риторики 25 руб. й т. ин. Р. 1739 учительську платню ще збільшено — всі учителі мали по 75 руб.,

а богословський — 100 руб. З р. 1765 платню учителям стали видавати в колегії економії розміром 566 р. (з кошту 816 р. 39³/₄ к.), з цього кошту ректор одержував 157 р. 50 к., учитель філософії 112 р. 50 к. й т. д., але тепер вже учителям харчів не давано. Р. 1780 на всіх учителів видавано 2000 руб.; 1801 р. платня учителів збільшилась, р. 1807 на всіх учителів видано 4000 р., а від 1808 р. платню ще збільшено, бо на колегіум видавано було що року 12850 руб. Окрім того всі учителі колегіума користались з помешкань колегіумського дому.

Удержання учнів колегіума було незавидне. Харчами їх завше були пісний борщ, житній хліб та сухарі. В класах було так холодно, що чернило замерзало, й хто хтів щось написати, відгрівав каламар за паузою теплом власного тіла. Шпиталю не було, про лікаря та аптеку не було й агадки. Тільки від р. 1806 почали дбати про шпиталь та про лікаря. Р. 1817 на шпиталь та ліки видавано вже по 200 руб., а ця платня лікареві та його помічникам 195 руб. Оттаке було удержання інтернів, що жили в будинках колегіума; але ще гірше жило ся учням по кватирах — приватних домах; багато з них мусіло давати лекції дітям, виїждати на кондиції, щоб мати сиромогу вчити ся в колегіумі, за багатьома з них ще перед скінченням науки записувано церковні посади. Як безталанні були ці свокостні учні, видно з наведеного автором оновірання про якогось Кудрицького, що поїхав на кондицію до дідача Сошальського: коли ранком Кудрицький устав з постіли і звернув увагу на простинь, то побачив, що на ній відслідило ся його тіло цілком; се спостерегли хозяйни, й зараз же пошито йому сорочку, чемарку й иньшу туалету (стор. 114).

На віарець київської академії, харківський колегіум не був призначений для якоїсь верстви виключно. Тут вчили ся діти козаків, дворян, селян, не кажучи вже про духовних. Такий характер харківський колегіум почав затрачувати з 1805 р., коли в Харкові засновано університет та гімназії; р. 1817 харківський колегіум став цілком кастовою школою — духовною семінарією. Одначе вже з початку існування колегіума вчення для дітей духовенства було обовязковим, до цього йшли усі заходи єпархияльного уряду: напр. відмова церковних посад тим, хто не вчив ся в колегіумі, списування усіх дітей духовенства й ин.

Що до рівеня освіти, харківський колегіум стояв як на тогочасні обетавини досить високо. В програму входили науки: теологія, філософія, науки природничі, історія, фізика, риторика, піітика, математика, етика, історія, географія, мальованпе; мови: славянська, латинська, грецька, французська та німецька. Дякуючи такій ріжносторонности наук з харківського колегіума й виходили ріжносторонно освічені діячі церковні, державні та науково-літературні.

Не менш високо, на думку автора, стояв харківський колегіум і що до морального виховання. Сенатор Лубяновський висловлював ся про се так: „з семинарії я вийшов з глибокою пошаною до євангелія та науки церкви, з покорю до начальства й не з страху, а через почуття деконечности руководств., з навиком до нужди, з однаковою хіттю до вчення й до виконання обовязку, з чого-б він не складав ся“ (ст. 216).

Отакий коротенький зміст виданої книжки о. Стеллецького. Праця його має значну вартість, як праця про одну з видатніших наших і старіших шкіл, що відіграла важну роль в історії культури Слобідщини. Автор совістно й пильно зібрав матеріяли й впорядкував, і дав найповнішу монографію в сїм предметі, що доповняє инчі праці по історії харківського колегіума, напр. праці свящ. Солицева, прототв. Лебедева й ин.

Однак-ж не можна поминути деяких хиб у праці: се загромадження її сировим матеріялом, ріжними наказами і проханнями *in extenso*. Уклад книжки та поділ на глави теж не можна назвати скрізь щасливим: навіщо напр автор у розділі про управу колегіума говорить про учнів колегіума? Далі супроти деяких висказів автора можна змагатись, напр. теза, що учителі заграничні одбирали більшу платню, ніж тубильці, через те тільки, що вони чужесторонці (стор. 85); як на приклад вказано на якогось Греца (1760 р.), що йому платили 100 карб. річно, тоді як таку платню отримував тільки ректор колегіума; але, як видно з дальшого оповідання, таку платню поберав Грец скоріще через те, що він мусів викладати багато наук — французську й грецьку мову, географію та юриспруденцію, а не тому, що він „іностранець“. Можна-б змагатись і з деякими загальнішими поглядами. Нарешті, мова праці, хоч і літературна, але тяжка й трудна. А при всім тім, повторяємо, праця о. Стеллецького має свою вартість і заслугує уваги.

Г. Я.

И. Галапть: Молитва въ память уманской рѣзни и письмо касающее ся того-ж события (Київ. Старица 1895, III, стр. 91—97).

Къ истории уманской рѣзни 1768 года (Київ. Старица 1895, XI, стр. 209—229).

Під тими заголовками умістив д. Галант в Київській Старині за р. 1895 три нові документи історичні, що належать до гайдамаччини а властиво до уманської різні 1798 р. Всі три документи переведені д. Галантом з єврейських оригіналів і тим цікаві, що говорять головню про долю Жидів в уманській різні. І так:

Молитва жидівська подана д. Галантом є поемою, де зображення гріаних сцен різні уманської перемішані з ліричними аострофами до

Бога, до цілого народу жидівського і т. д. Поема складає ся з самих четверостихів, а є їх тільки, кілька букв в азбуці єврейській, бо кожда строфа починає ся від нової букви і то в порядку поазбучнім. Молитва зложена по всякій імовірности десь недовго по різні, бо ще й до нині відеспівують її що року Жиди уманські в синагозі в память різні 5-го тамуза, себ то менш-більш в початку червня, а психольогічно неймовірно, щоби такий звичай запроваджено не під сьвіжим вражінем подій лиш по довším часі. Цікаво також, що жиди уманські в тойже памятий день задержують безусловний піст.

Другим документом, що єго подав д. Галант, є письмо якогось українського жида з Старокопстантинова, очевидця гайдамаччини, до кенігсберского рабіна Арві-Лейби про недолю жидів в р. 1768. Письмо видруковано було в збірнику жидівскім п. з. Парадес р. 1769. Д. Галант повідомляє, що в названім збірнику є взагалі багато „документовних звісток з історії гайдамацкої ворохобні на Україні“. Письмо подане в Київській Старині однак дуже коротке і досить загальне. Автор його заявляє, що повстанє гайдамаків почалось з Жаботина, де замордовано рабіна Авраама і 70 иньших людей. Найцікавіше може те, що письмо передав Жид український до Кенігсберга „через салдат єго величества короля прусского“.

Третий найширший документ — се єврейський мемуар про уманську різню та смерть Гонти, найдений магістром Гурляндом в азийскім департаменті. Д. Галант умістив перед документом свої уваги про єго важність для історії коліївщини. Та в богатых точках не можна з ним в тій справі згодити ся, як се всюди й редакция Київської Старини справедливо в примітках зазначає. І так ніяк не можна прийняти гадки д. Галанта, що поданий ним мемуар жидівський походить від очевидця та що перевищує всі дотепер знані мемуари польські й достовірностию оповіданя й об'єктивностию оповідача. Фантастичне оповіданє про смерть Гонти, приписанє Гонті подій в Балті, оповіданє про знищенє гайдамаків ніби-то Ксавером Враніцким (се зробив російський полковник Гурев) і т. и. доказують недвозначно, що автор мемуара не був очевидцем. Наколи-ж він оповідає при тім про секретні зносини Гонти з Желізняком, Гонти з Младановичом, і такі иньші річи, про які тим менше міг мати які небудь безпосередні відомости, то тим самим дає доказ, що єго мемуар має сильну закрутку легендарну. І тому справедливо вважає редакция Київської Старини його лише за „сводъ преданій и взглядовъ єврейскаго населенія края“ на коліївщину. Ми взагалі найбільше ваги приписуємо лише самому факту істнованя таких документів. Служать бо вони ще одним і то безперечним доказом того, що коліївщина справді Жидам страшно дала ся в знаки. До історії подій не дають вони ніяких певних нових

дат і тому й значенє їх змісту для історії по тих датах, які маємо зібрані в останнє у Шульгина „Очеркъ Колівищини по изданнымъ и неизданнымъ документамъ“, майже ніяке.
Г. Конач.

Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковскимъ, К., 1894, ст. 36 (додаток до Київської Старини 1894 р.).

Василь Ломиковський (р. 1778, вмер десь в середині ХІХ в.), потомок гетьмана Апостола й вислужений штабс-капітан російської армії, представляє собою одного з тих аматорів української старовини, що їх студіюваннем недавно заняв ся д. Лазаревський (див. Записки т. VIII). Виданий під виписаним тут титулом словар Ломиковського „О Малороссіи, о древнихъ обычаяхъ малороссійскихъ, о службѣ воинской и гражданской, о чинахъ и должностяхъ чиновниковъ“ містить в собі уложені в порядку алфаветним пояснення, переважно назв урядів Гетьманщини й термінології урядової, а також і предметів побутових (коровай, кафтан etc.); є деякі слова й такі, що до України неналежать. Історичні пояснення, що дає подекуди сей український антиквар, дуже часто недокладні або фальшиві, але те, що уведено в словар з практики урядової Гетьманщини з кінця ХVІІІ в., з власних відомостей та сьвіжої памяти, справді має вартість для історика, служачи ілюстрацією документальних відомостей. На звирець цікавих звісток побутових виписемо дещо з sub voce кафтан: „на Україні се нижня одіж, що чоловіки носять під кунтушом або черкескою; в дома або між приятелями не одягають ані кунтуша ані черкески, а військові при вправах звичайних теж для полекші бувають в самім кафтані; складом зовсім подібний як у духовних підрясник (реверенда), або полукафтан, довгий до волі, і щоб пола за полу добре заходила; а коло ковніра застебуєть ся гапником, гузиком або бляшкою; заможні, а більш чистюки любили робити сї заціпки з золота, перлів або дияментів; людям не військовим і приватним не було приписано ані цвѣту, ані матерії, і тому траплялись кафтани ріжного цвѣту й материй, і адамашкові (парчеві); особливо-ж чистюки українські, як тепер дами, були такими-ж модниками що до вибору цвѣту черкески та кафтана: фіолетове верхнє, спід зелений, або біле і червоне, кафтан адамашковий, черкеска аксамитна або атласова і т. и.

Шан. видавець в нотках позазначав помилки словника, а подекуди доповнив його на основі иньших материялів (sub voce бунчучний товариш, бунчучний генеральний і ин.).
М. Г.

М. Щ. Дѣтскій Эдемъ до вкушевія плода отъ древа познанія добра и зла (изъ дѣтскаго міра деревенскаго мальчика). (Київска Старина 1894 N 10, ст. 48—61; N 11, ст. 279—295; N 12, ст. 388—401; 1895, N 1, ст. 120—138; N 3, ст. 371—384; N 5, ст. 199—213; N 6, ст. 332—350).

Д. Морозъ. Изъ моего давнопрошедшаго (Київска Старина за р. 1895, N 5, ст. 131—164; N 6, ст. 301—322).

Воспоминанія священника о. Θεодора Кистяковского (1807—185...). (Київска Старина за р. 1895, N 1, стор. 44—63; N 2, 218—233; N 4, стор. 114—130; N 7—8, стор. 185—210; N 10, стор. 97—112; N 11, стор. 244—258; N 12, стор. 380—396).

Два перші мемуари представляють собою спомини з літ дитячих своїх авторів і інтересні для нас тим, що находимо в них дещо цікаве до характеристики життя українського народу. Що тема їх до себе зблжена, займемось проте нею разом.

Добродій М. Щ. в першій мемуарі малює спомини в своїх дитячих літ, своє пробуванє в домі батька дяка, учителя в глухій повіті, в селі Ярешках. Батько автора то тип дяка побожного, горячо привязаного до своїх, що тяжко вболіває над гріхами сьвіта і над нуждою свого брата-хлібороба, але тим часом глибоко вірує в опіку Бога над людьми і знаходить в молитві утіху і заповіт лучшої долі. Письмо сьвяте, „житія“ сьвятих — се єго єдина, улюблена лектура. Вихованє автора було під впливом вітця, що вносив в єго життя елемент релігії, і селян-суєд, що своїми казками познакомлювали єго з народним поетичним сьвітоглядом. Спогади єго густо переплетені оповіданнями про народні віровання, малюнками побуту селян за часів наньщини і тепер. Деякі, цікавіші народні перекази, що він зручно вплітає в оповідання, зазначимо тут.

Н. пр. Оповіданє про копець сьвіта, що в народних вірованнях, є далеко аж за самим Київом, де в Дніпрі баби хустя перуть, а сушать на хмарах.

Є царства під водою і там в кришталевих палатах цариця морска живе, є царства під землею, де живуть змії крилаті з украденими царівнами, а в великих лісах хатки на курячих ніжках, а в них живуть відьми, а в темних льохах під землею за 12 желізними дверми є 12 зміїв з 12 головами, прикованих до желізних стовпів. В очеретах і болотах живе 77 сестер трясуи (пропасниця), а в хатах під підлогою нечиста сила — домовик. По ночах ходять мерці і мари, а в млинах вовкулаки кровонійці.

Інтересні також оповідання про творенє землі і людей Богом і діаволом, про походженє гір, ярів, чого люде такі негарні й грішні?

Одного часу Бог зробив землю рівеньку гладоньку, всю в садочках і цвітках. Діявол просив Бога, щоби і ему поміг землю зробити. Господь казав ему летіти на край світа, пірнути глибоко в море, набрати землі і розсипати її по вітру, зі словами: „рости земле на Божу славу“; діявол зробив се, але коли сказав „рости на мою, не на Божу славу“, земля ему виплила з рук. Він проте за другим разом набрав піску в рот, але скоро лише промовив „рости земле на славу діяволу“, а земля почала рости, набила му повну пашу і живіт. Він почав блювати: летит і блює, понаблювував гори високі, а де его дуже перло, падав до землі, качавсь і бивсь руками і ногами та понабивав долини і яри глибокі.

Діявол ту представлений, яко заздрій, що хоче всюди з Богом зрівняти ся і его ділу мішати, як то і в казці про утворене людей бачимо. Коли Бог зробив небо і землю і освітив їх сонцем, з глини уліпив жінку і чоловіка і положив їх висушити. Діявол, що тиняв ся по світі, в заздрости, що вони такі гарні, облював їх. Господь побачивши се, вивернув їх нутром на верх, а лицем в середину, через що вони погані, а в середині чоловіка є сморід. Господь намочив їх на 7 неділь в помиях, щоби викисли з них гріхи, потім просушив, дмухнув і стали люде живі. Назвав їх Адамом і Евою: Адамови дав заступа, ціпа, Еві кужелю і веретено, щоби в раю працювали. Одного разу вийшли Бог з Адамом орати, Бог став за плугатора, Адам за погонича. В полудне Бог положивсь спочити, а Адамови казав понасти воли і збудити себе, як сонце з полудня зверне. Адам і собі зазнув. Вже перед вечером Бог ся збудив, побив Адама истиком і прогнав его з раю за непослух.

Подибуємо також деякі пересуди народа що до огню: як у кого отелить ся корова, лупять ся курята, то не можна позичити огню, бо теля не буде ходити до дому з череди, або яйці позамикають ся. Коли не стане огню на Ріадво, Новий рік, Великдень, то в тій хаті хтось умре, а газдня відьма, бо лише відьма в такі дни жичить огню.

Зазначимо в мемуарах ще деякі відомости про науку дітей по селах. В 50-тих роках учене в школах не було обовязком духовенства, доперва в 60-тих роках київський митроп. Арсеній казав кождому сьвященникови в своїм приході заложити школу. В Ярешках на просьбу парохиян учив дяк читати, писати, раховати і сьпівати на крилосі. Наука починалась не раньше грудня, в день св. пророка Наума, або по „зимнім Миколі“, коли вже не можна пасти в полі. Начиналась від вивчення славянського альфавита з „граматки“ а потім ввучувались часослов і псалтир. Писати вчилися доперва часословники.

Вкінці порівнює автор економічний побут народа в часах допанщиняних і тепер — і доходить до дивного результату, що селянин

тепер гірше стоїть: він, головно через поділ землі, а також через нещастя елементарні, домашні, процеса збіднів, часто нема в него хліба доволі, а головно живить ся він кормами ростиливими.

Звернено увагу велику на переїни в убраню народнім. Мужескі сорочки давнійші не були вишиті взорами, груди були відкриті, рукави широкі, тепер ковнір і груди вишиті, рукави з „чоклами“, — вузкими маншетами; перше сорочки грубі, домашного виробу, тепер тонкі, куповані. Свитки давні мали двоїсту форму: коротку, з обхватом в талії, і довгу до пята до стану роблену, з каптуром на плечах; тепер лише свитки короткі до стану. Шапки в давнину були з зеленим верхом з зеленого плісу з „разпоріхою“ на заді, у парубків звязаною червоною биудою. У літі капелюхи солом'яні, власного виробу; тепер молодші носять „картузи“ в літі, а в зимі чорні шапки, а богатші сиві.

Женщини кріпацького часу сильно держались стародавньої, простої одежи, домашної роботи; тепер вони радо переймають нові моди від міщан і всі верхні одежі роблять з купованих фабричних тканин. Давнійша одежа складалась з сорочки з домашнього полотна, з виложеним ковніром, невишитої мережками; другої сорочки, з вузьким вишитим воором, ковніром і з вишитими мережками рукавами. Спідниця з грубого, домашнього білого полотна і друга з полотна домашнього, але тканого в 2 пасми з білих і сьвітло-синіх ниток. Літник — юнка, з вовняної матерії з смугами ріжних барв, домашнього тканя й окраски, і запаска. Свитка з білого сукна і кожух з лежачим ковніром. Каптур — „очинок“, з матерії з жовтими і червоними цвітами прикривав голову жінщини, і закривавсь хусткою або наміткою. Зверх каптура в будні дни хустка біла, а в сьвята намітка.

Дівчата убирали голови цвітками й стрічками, що звисали аж до пята.

Одежі теперішні більш ріжнородні і богатші. Сорочки завше вишиті мережками. Юнок білих тепер нема, літники і запаски носять старі, і то рідко. Молодичі і дівчата мають тепер по кілька юпок бавовняних і вовняних літних і теплих, з бавовняної „байки“ ріжних ясных барв. Кожда юпка обложена долиною лямівкою з чорного плюша. Кожда жінщина має тепер „кофти“ — „курточки“, що давно не носили. Свита біла або чорна, а кожух часто покритий матерією чорною або синьою. Білої намітки не носять, лише подекуду надівають їх до сповіди і кажуть в них в домовину себе класти, бо „ніяково перед Богом стати в червоній хустці“. Тепер зверх каптура надівають хустки ріжноцвітні. За пояс служив часто рушник і пояс вовняний власного виробу, тепер носять ще куповані, червоні, сині, або зелені пояси. На шиї носять жінщини коралі й намиста, а парубки вовняні, ріжнобарвні шарфи.

В мемуарах д. Мороза представлена українська дворянська родина.

Бабка автора — то жінщина старого покрою: богобоязлива, господарна, гостинна, привязана, а zarazом і строга для дітей; вона щиро придержує ся звичаїв народних: умираючи, каже собі по старому звичаю в голови поставити дзбанок жита і горілку; є в неї й певний патріотизм національний.

Батько автора, то тип руского „дворянина“. Се чоловік доброго серця, побожний, лагідний, дуже гостинний, любить забавити ся. Має свою пристрасть — коні і пчели.

В звичайнім житю родини значну участь бере жидок Юдка: він привозить різний крам, новости всілякі, залагоджує різні припорушення, взагалі в господарстві є дуже потрібним.

Відносини крѣпаків до двора автор представляє в світі рожевім: крѣпаки своїм положенєм цілком вдоволені: двір платив за них податки, вони безилатно уживали ліса й пасовища, а до роботи кликано їх лише в потребі. Цікаво, що селяне не вважали себе за крѣпостних, кажучи „ми підхожі, ще при дідах сіли на панські землі, тай досі живемо“.

Взагалі відносини двора до села на думку автора були дуже прихильні, двір уважавсь за старшого, мудрійшого батька-опікуна, там знаходили селяне завше щирю поміч і пораду.

Свящ. Кистяковський списав мемуари на просьбу сина свого Олександра¹⁾, в літах 1876—79. Їх первісне призначенє — фамілійне, тож переважає в них фамілійний характер; загальний інтерес полягає на тім, що дещо в них може послужити матеріалом до історичної характеристики стану, до котрого автор належав і серед котрого жив.

Починають ся вони з оповіданя про вихованє автора в домі родичів, крѣпаків гр. Безбородка, в селі Стольнім, Сосницького повіту, Чернігівської губ., де автор вивчив граматику, часословець, псалтиру, почім перейшов в чернігівську повітову школу, а потім в семипарию. Житє єго в школі не було веселе, не мав достатку, а крім того жалувсь на форитованє перед ним менш працьовитих, але богатих і протєгованих товаришів, бо по школах повітових, — як він каже — переходилось часто „на єрібних колесах, або протєкцією“.

Як житє єго в школі переходило в науці і даванню лекцій, так потім, коли він вже добивсь становища: одержав парафію, звернув свої сили на придбанє якого-такого майна й вихованє дітей. Житє священника не богато різнилось від житя селянина: головно старавсь він за господарку, сам обраляє свої поля, бо доходи єго не великі.

¹⁾ Олександр Кистяковський, проф. Київського університету, звістний автор численних праць в области права, † 1885 року.

Взагалі за все житє своє, без висших поривань, старавсь він успішно за хліб насущний, поліпшенє свого істнованя, але про роботу для народа нема і бесіди; з прихожанами живе добре, у них гостює часто, однак обходять вони єго стільки, скільки стояли з ним в господарських зносинах. Межи сьвящениками виступають інтриги, зависти, особливо при старанях за лучшу парафію. Взагалі образ сумний, невеселий.

Д. Корсенець.

С. Венгеровъ — Критико-біографическій словарь русскихъ писателей и ученыхъ, т. IV. в. I: Боборикинъ-Богоявленскій в. II: Вавиловъ-Введенскій. Спб. 1895, ст. 262+212.

Р. 1889 д. Венгеров випустив в Петербурзі перший том свого словника від А до Ая. Се виданє мало своєю метою давати біографічні звістки про російських письменників і вчених, огляд творів та загальну їх критичну оцінку. Хоч д. Венгеров займав ся російськими письменниками, але між ними знаходимо біографії Українців, що присьвячували свою діяльність історії й літературі України або тих, що хоч писали по російськи, але родом були з нашого краю, або діяльністю своєю мали для нього значінє. Такий характер мали біографії I, II і III томів. З III тому редакция переміняє плян сього видання: кожний том має два відділи: перший, як і попереду, обіймає біографії з критичним оглядом творів; другий містить в собі матеріали до біографій.

Поки що в IV томі перший відділ доведено до слова „Богоявленскій“, а другий до „Введенскій“. Статі про меньших письменників подано вже в закінченій формі в II відділі, а про письменників більш важних буде ще дано в I відділі критичні огляди їх письменства. Що до словника, то при загальнім огляді він робить добре вражінє: біографії оброблено добре і повно. З тих, що до нас належать зазначимо декотрі: Бобрецькій М. В., Бобринскій А. О. і А. А., Бобровскій М. К., Бобровскій П. О. і иньші. Можна тільки пожадати, що-б скорійше закінчалась ся користна й солідна праця.

Ол. Г-ий.

VI. Iastrébow — Pains de noccs rituels en Ukraine (передрук в Revue des Traditions populaires), Париж, 1895, ст. 12 + малюнок.

Автор сїєї статі — відомий український етнограф звернув увагу на те, що не вважаючи на деякі студії над уживаними на Україні весільними хлібами, доси ніхто не зайняв ся докладним описанєм різних родів їх, не подав малюнків (окрім одного, поданого у Кольберта). Д. Ястребов став збирати хліби різних категорій і зібрав колекцію

в губернії Київській, Подільській й Херсонській, а видатніші з них екземпляри власне описує в сій своїй замітці.

Він починає з простіших форм — „голубця“ й „шишки“, описує спосіб їх роблення й вигляд, далі переходить до коровай й оповідає про різні форми його; по дорозі застановляє ся над питанням про вивід слова коровай від корова, а уважаючи на те, що ніде не зауважив в формі коровай якихось подібностей до корови, нахилиється до виводу (Шікте) від пня *kr* (робити), а zarazом звертає увагу на те, що виключивши „голубців“, коровай прикрашується орнаментами рослинними, чи то натуральними чи зробленими з тіста, і наводить паралельні вирази з коровайних пісень:

Привезено вілля
З трьох гір на весілля,
Поставляно вілля
На столі престолі
. . . . .
Ти наш сьвятий короваю (Чубинський IV N 1055)

Розбірай ся, короваю,
З зеленого розмаю,
З червоної калини,
З зеленого барвінку —
На тисову тарілку (Ibid. N 1059),

де коровай зближається з різними рослинами. При тім коротко оповідає про обряди коровайні. Далі описує інші весільні хліби: лежень, дивень, або колач, і борону. На особнім листку подано малюнки двох борон і одного лежня.

Правдоподібно — уважаючи на свою публіку, автор описує досить коротко свої екземпляри, і на жаль — не міг ілюстровати їх більшим числом рисунків. Але вже з поданого ним матеріялу виявляється як велика різnorodність самих весільних хлібів, так і значні відмінні в варіантах тих самих типів. Для вияснення початкових форм їх, а з тим — для вияснення їх символічного значіння, студіювання різних відмін конче потрібне, а що сі обрядові хліби весільні представляють собою значний інтерес етнографічний, тож таке студіювання й пожадане. Тож приймаючи з признанням сю вкладку автора, сподіємось, що не залишить далі розширяти свої студії над сим матеріялом і з часом поділить ся новими результатами своїх спостережень.

М. Г.

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень Кавказа. Изданіе управління кавказскаго учебнаго округа. Тифлис, 1881—1894, томи I—XX. Для скорого ориентуванія в збірнику видав д. Е. Козубский в 1895 р. „Указатель“, що обіймає 177 ст.

Величезний сей збірник, так різnorodний, як різnorodне населеня Кавказа, зібраний переважно заходами народних учителів різних народностей, що й найбільше мають нагоди з народом стикати ся, становить цінний вклад в загальну етнографічну літературу. Заміщено в нім множество статей, де описані подорожі, місцевости, звичаї й обичаї, гри (переважно діточі); статей, що відносять ся до домашнього вихованя, промислових занять, медицини народної; численні тексти (в оригіналах і перекладах) легенд, повірок, пословиць, загадок, казок і пісень; статі й розвідки історичні, археологічні й лінгвістичні; вкінці мапи, пляни, рисунки і ноти. Що до народностей, то заступлені там: Українці-Русини, Росіяни, Чехи, Німці, Греки, Тати, Талишини, Курди, Осетини, Вірмени, Євреї, Айсори, Грузини, Імеретини, Гурійці, Мінгрельці, Сванети, Кабардинці (Черкеси), Абхазці, Аварці, Даргинці, Турки, Татари, Кумики, Ногайці й інші.

Нас обходять головні статі, що відносять ся до нас; до таких належать:

Русько-українські пісні в станиці Новомініській, Кириллова. IV, 2, 77—128.

Город Темрюк, Арканнікова. IV, 1, 249—283.

Діточі ігри і забави в деяких станицях Кубанської і Терської країн. V, 2, 119—208.

Кілька слів про громаду в козаків, Передільського. V, 2, 37—82.

Казки, забобони, примовки і загадки, записані в Ставропольській губернії, Горбунова. VII, 2, 51—63.

Весільні пісні співані в ст. Терській, Романова. XV, I, 302—303.

Хороби і лікарські способи в ст. Бекешевській, Товпекіна. XVI, 2, 147—149.

Замітки про хороби зауважані в ст. Кубанській, Соболя. XVI, 2, 142—146.

Народна медицина в г. Ейську, Мажнікова. XVI, 2, 39—130.

Повірки, празники, пісні і казки в ст. Ардонській, Гусева. XVI, 1, 317—366.

Народні способи догляду родиль і новородків в деяких станицях Кубанської країни, Живила. XVI, 2, 16—38. — і ще деякі інші.

В. Г.

Бѣлорусское Полѣсье. Сборникъ этнографическихъ матеріаловъ, собранныхъ М. Довнарѣмъ-Запольскимъ. Вып. I. Пѣсни Пинчуковъ¹⁾, відбитка з Київських „Университетскихъ Извѣстій“ 1895, ст. XXVIII+203+11.

Студії над пинським говором і збірки, що належать до него, почались відповідно скорше ніж збірки і студії над деякими іншими нашими говорами. Вже 1851 р. видав Зенкевич „Piosenki gminne ludu Pińskiego“; але що печатав він їх польською азбукою, то й закрало ся в текст немало похибок, бо знана річ, що азбука польська не вистарчає до віддання всіх відтінків нашої мови. Не вважаючи на те Безсонов видаючи свої „Бѣлорусскія пѣсни“ перепечатав з збірника Зенкевича 18 пісень зі всіма похибками, поробивши значне число ще й нових, так що они стратили майже зовсім свою вартість для фільологів. Не вагував ся одначе Безсонов на підставі віснутаго тексту зачислити Пиньчуків до Білорусинів! За Безсоновом пішов Карский в праці „Обзоръ звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи“ (Москва 1886): зазначаючи особливости білоруських говорів, покликає ся на говор Пиньчуків, зачисляє їх отже до Білорусинів. Хоча Бобровский, Мікуцкій, дальше Чубінський (взглядно Михальчук) в „Трудах“ зачислили Пиньчуків до Українців, то все таки М. Карпінський уважав за відповідне виступити в „Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ“ в статі „Говоръ Пинчуковъ“ (1887) в обороні єдности Пиньчуків з Українцями, покликаючись головню на вокалізм і конзонантизм пинського говору. Рівнож проф. Ол. Соболевский в своїм „Очерку русской діалектології“ зачисляє гівір пинський на підставі фонетичних ознак до „малорусекаго нарѣчія“. З появою повисшої книжки д. Довнара-Запольського дальший спір над тим, чи Пиньчуків зачисляти до Русинів-Українців, чи до Білорусинів — бувби безнотрібний.

Границі пинського говору не визначені досі докладно. Михальчук (Труды этнографическо-статистической экспедиції въ западно рускій край т. VII вып. 2) старає ся подати їх, але зробив се так загально, що ми не можемо набрати ясного погляду на річ. При поділі українсько-руської мови на три головні наріча (українське, поліське і червоно-руське) розрізняє він два говори пинські; з тих „пинско-волинское разнорѣчье“, що займає деякі місцевости Мінської, Гродненської і Волинської губернії, зачисляє до наріча українського, а „слонимско-нинское разнорѣчье“ до наріча Поліського. Соболевский розрізняє в наведеній

¹⁾ Заголовок книжки доволі чудний, коли зважимо, що автор говорить про пинський говор так: „Его малоруська основа не підлягає сумнівови“. Чомуж назва „білоруське Полісьє?“

висше статі чотири говори пинські: 1) г. с. Плотниці; 2) г. иньшої місцевости Пинського уїзду, невідомо якої; 3) г. околиці Пинска; 4) місцевостей північної части Пинського уїзду, до котрого власне наша книжка відносить ся. Про говори сі каже Соболевский так: „Говори Пинчуків визначають ся подекуди ріжнородністю; на жаль і тут з нашими відомостями маємо неодного бажати“. Про дальші говори пинські, що наведені в „Трудах“ каже: „Говори малоруської части Гродненської губ. представляють дві групи, а з них одну, що займає полудневу (більшу) половину тої части, можна назвати зовсім малоруською, другу же, в північно-західнім закутку губернії, можна уважати переходом від малоруського наріча до білоруського“. Зрештою про „Труди“ каже, що в них спосіб записаня матеріяла не вдоволяє, подібно як і в праці Булгаковского: Пинчуки. Этнографическій Сборникъ. Спб. 1890. (Записки И. Г. Георг. Общ. по отд. этногр. XIII. вып. 3).

Книжка Довнара-Запольського складає ся головню з двох частий: зі статі про говор (ст. 1—XXVII) і з текстів пісень (ст. 1—134). Надто долучені: Додатки (ст. 134—153), що розпадають ся на три розділи: I. Весіля в Пинськїм уїзді (ст. 135—140); замітне в ній, що батько й мати самі йдуть сватати у Пиньчуків — що де інде не стрічавсь. II. Пісні записані в селі Красній Волі Лахвицької вол. Мозирського у. (ст. 141—147). III. Пісні записані в Лашанській вол. Гродненської губ. і уїзду (ст. 148—155). [Говор в піснях під II і III відмінний від говору в піснях на ст. 1—134; півнійше наведу прибіки зі всіх трьох]. Дальше йдуть: „Замітки“ (ст. 157—184), де автор подає потрібні поясненя, варіанти і сказівки до паралель в численних збірниках українсько-руських, білоруських, російських, польських і иньших. По сім слїдує „Словарь“ (ст. 185—194), де заміщено менше уживані слова, що в піснях приходять, і в кінці „Показчик“ (ст. 195—203), при котрого помочи в книжці дуже легко орієнтувати ся. Тут належить ще зазначити, що в „Словарі“ багато слів хибно пояснених, а деяких з між них для Українця пояснити не потрібно, бо они єму знає.

Зібрані пісні не були записувані в цілій області пинських говорів, а лишень в північній части Пинського уїзда; мають проте більше місцевий характер, ніж загальний, але з тої власне причини для нас ще вартійші. Щоби показати, які особливости говору пинського, наводжу тут важнійші з них; при тім однакож заховаю правопись оригіналу, бо видавсь мені, що в збірнику всть много похибок, котрі при транскрипції належало би усунути а се одначе для мене неможливо, бо треба би на місци бути і справдити текст перше; особливо підозріні мені букви: **ы**, що стілько разів виступає по таких співзвучках, по котрих, здавсь

мені, не можна його відрізнити від **и**, пр. даромщына (і взагалі по шипячих); даліше: **и**, на думку Соболевського, не існує у Пиньчуків, а у нашого автора оно дуже часто приходиться; а вже з звуками **е**, **ѣ** = **је**, то поправді не мож собі ради дати; автор тримає ся російської правописи — а она, як і польська — для записування наших говорів не вистачає. Через те вийшло більше помилок, між котрими й такі, що одно слово пише ся раз так, другий раз инакше. Вкінці зазначу, що на звук наш „**е**“ уживає автор знаку **є**“. При подаваню відмін звукових повинен був автор говір пинський порівнювати з другими говорами українськими, а не з російським, через що стаття про говір вийшла би була коротша і яснійша.

О. Акцентоване **о** переходить в **ы**, **є**, **у**, **и**, пр. пыпъ, жынка, вырночки, похыдъ, морызъ, чобытъ, поговырка, рыкъ (але рочокъ), кынь (але кони); пепъ, бегъ, вейско, редная, робетничка, подверья; кунь, бугъ, тульки, жунка; пидъ, тильки, облинъ. Деколи не зміняє ся акцентоване **о**, пр. небога, чужого, ѱ походи, сполоче, голось.

Неакцентоване **о** на початку і на кінці слова не зміняє ся; пр. огонь, отсылай, скоро, видно; в иньших разях зміняє ся як попередне в **ы**, **є**, **у** (переважно в флексиях), пр. пры яснымъ, тихуй, родней. В глаголах на **-овати** виступає завжди **у**, пр. парувати. Подекуди трапляють ся випадки аканя (переміна **о** в **а**) під впливом білоруським, але досить рідко. На місці російського **ѣ** стоїть або йотоване **о** (jo) або **є**, пр. слюзка, яблонюва; темный, зеленый. По шипячих стоїть **о**, пр. нескошная, вечеръ — але і: бероза, даромщына.

И. Акцентоване **и** твердне в **ы**, пр. одынь, выдно, ломы, польща, родныненъка; деколи й при акценті, не твердне, особливо по гортанних, пр. за лихимъ, вороги, гишная, кинуѱ; [в наших говорах гірських власне по гортанних найліпше чути тверде **ы**, пр. бикы, снігы, духы]. По **л** не твердне рівнож **и**, хоч не завжди, пр. нещаслива — калына. **И** що повстало з **ѣ**, **ѳ** (росій.) вайчастійше не твердне, пр. лотыха, дило, пичъ.

Неакцентоване **и** твердне в **ы** особливо в суфіксах і флексиях так глаголів, як і імен, пр. ходылы, водыть, садыса — але і коныкъ, люды і др. На початку слова **и** не твердне, пр. изловишь,шла. По гортанних і по **л** не твердне (неакцентоване), хотя й єсть: полывати.

Деколи **и** переходить в **є**, пр. запалеть, удружете; в однім разі переходить в **я**: жаголеваты = игловатый.

Звук **ы** міняє ся часто з звуком **у**, пр. вуйды, забуѱса, було (і было) — особливож в суфіксах **-ывать**, **ивать**, пр. спрашуває, понарежуваѱ.

Часом буває противно: **ы** мькне в **и**, хоч такі випадки не дуже часті: високіє, вишоѱ. Декуди дає себе чути дифтонг **ыѣ** (іє), пр. косарыѣ,

печкыѣ, борыѣ; вайчастійше однакож стягаєсь вів в **є**, пр. борє, воле, туркє.

Є. Ъ. Про ті два звуки каже автор, що в російських говорах они злили ся зовсім, але в пинським єсть між ними різниця, при чім **ѣ** переходить більше в дифтонг **іѣ**, котрий тепер переживає ся. Тим більше належало закинути авторови при записах єї звуки, а ужити иньших, наслідком чого не була би вийшла така запутанина, як я казав висше. Але так не стало ся. При них належить замітити:

е твердне в **є**, пр. вечеръ, сємья, день, соловейко, корабель, пожеръ, четверте; **ь** стрічає ся в пинським говорі так під акцентом, як і без него, пр. вьтеръ, вькъ, обьдъ, сьдлы, на свьтѣ. Рівночасно стрічає ся **є**, що повстало зъ **ь**, пр. медведомъ, речка, злодей, шумьты, звиньты.

Неакцентоване **е** твердне рівнож в **є**, пр. приведемъ, тетєрка, поперекъ, сєрце, перєтєнь. Часто склад з твердим самозвуком впливає на ствердненє **е** в **є**, пр. беру, текла, бероза, летыть, дьгєнько. Вайчастійше заходить ствердненє **е** в **є** в першім і останнім складі слова, пр. пасочокъ, будє.

Неакцентоване **ѣ** рідко переходить в **є**, але є такі випадки пр. выбегла, бегуть, деучынонька, беда, вночокъ.

Побіч неакцентованого **є** існує неакцентоване **ѳ**, пр. вернуйсь, лежыть, краменьца, лебедыца, новее, однее. Взагалі можна сказати, що кожде **ѳ** в пинському говорі стремить до ствердження.

Заміна **ѳ** на **и** заходить лиш спорадично (без огляду на акцент), пр. постиль, срыбро, ещы, мяжь (побіч: межь, сребро), пичъ, папиру. Частійше переходить **ѣ** особливо акцентоване, пр. сили, чоловікъ, зыхаты, дивку; неакцентоване рідше, пр. свитало, звичатыса. В флексиях і суфіксах заходить така переміна майже всюди, пр. на кони, ѱ царстви, голубоньци. Стрічаєсь також зміна **ѣ** в **ы**, пр. ѱ сады, сыножать, одрыжь. Заміна **ѳ** в **ы** — і **ѳ** в **о** досить часта, пр. зылененьки, собѣ, тобѣ.

А. Переміни: **а** = **є**, пр. запрежеть, мене, десеть, глядя; **а** = **я**, пр. ѱ косяхъ, росая; **а** = **о** в частицях раз, за, пр. розумны, восталы, зобье; **а** = **ы**, **и**, **у**, пр. удырыть, гидкая, сюды, туды. В „ся“ твердне „я“ завжди, отже: **са**; деколи зміняєсь оно в **се**.

У — міняєсь з буквами **ы**, **и**, **є**, пр. глыбока, чыжымъ, на речєнькахъ; спорадично переходить оно на **в** (се властиво не єсть **в** — лиш пів **у**), пр. ѱ же, ѱпылся.

Що до співзвуків, то належить замітити: Співзвуки **т + ј**, **д + ј**, **с + ј** в пинському говорі не мьгчать ся, отже ходю, парадюса, садена, цєрхєрхєстю, просю. Таке **д** має очевидно наклін до переміни в **дз**, пр.

пересаджю. Рідше **д + j** дає **ж** або **дж**, пр. глежу, ходжу (біля ходю). Двоєня співзвуків перед дальшим **j** — зовсім звичайні, пр. браття, спомаганне, веселле, племмячко. Перед дальшим **ц** подибуєсь часто місто **д, т — й**, пр. молодойца, ойцомъ. Придих в виді початкового **й, в, г**, стрічаєсь часто, пр. йулица, горе, вочы. Асиміляція звичайна, притім **чк = кк, тч = чч, шс = сс, чк = цц**. До загальних появ в обсягу співзвуків належить також можливість їх — мякнути або тверднути. Повноголос **є** річ звичайна. **В** переходить в півзвук **ў**, пр. кроў, сьў, вдороўечко, дўюнька. Букви **ф** — нема в говорі; замість неї стоїть **в, х, хв**, пр. шальвей (?), хурманчики, зъ ахвицеромъ. Зубні **д, т** рідко дають дзеканя і цеканя (переходять в **дз, ц**), хоть є такі випадки, пр. молодзенька, лебедзи, сўдвяць, бацька, смерць, граюць. **Тс** переходить в **тц**, пр. бранитца, развеселитца. В слові „місто“ уважає автор перемену первісного **ст** в **сц** польонізом; мені здаєсь, що се хибний погляд. **Р** завжди тверде. В групі **чк** переходить часто **ч** в **ц**, пр. быцки, дўвоцка (подібна перемена істнує у нас в говорі бучацьких міщанів).

В пом. рл. м. побіч форм: луги, береги, годы, неводы стрічають ся форми утворені на спосіб російський: луга, берега, года, невода. Форми пом. рл. м. часто кінчать ся на **є** і на **ове**, пр. косаре, луге, борє, панове, соколове. [При нагоді зауважу, що погляд Карскаго, немов закінченє — **ове** то польонізм, безпідставний і хибний]. Дуже люблені форми такі як: голле, коренне і др. намість числа многого. Gen. pl. m. має форми: сыповей, соколовей, пановей. Abl. pl. m. побіч форм окінчених на — **ями** стрічають ся окінченя — **ьми**, пр. конями, коньми. Loc. sing. m. кінчить ся на **и, ы, у**, пр. ў гроби, ў роты, ў батюшцы, ў сады, на рыночку; в рл. м. подибуємо в тім падежи форми на — **охъ**, пр. братохъ, чумакохъ. Стрічають ся також останки подвійного числа. Уваги заслугує форма: надъ усѣма има. Форми приложників в пом. sing. m. найчастійше короткі, пр. дрыбны, добры, нещасєнь, прыкрасєнь; трапляють ся однакож й повні, пр. розумный, вишневый, вумный. Перша особа fut. творить ся часто при помочи — **мъ** доданого до inf. praes. пр. итймъ, вечаретимъ — побіч итиму, вечаратиму. Inf. praes. кінчить ся на **ть (ць)** і на **ти**, пр. умывать, стрелиць, ночоваты (? очевидно: почувати). Годить ся ще зауважити форму пом. pl. adj. на **оѣ**, що викликала спеціальні уваги українських філологів (Київ. Ст. 1896 кн. I і IV).

Для приміру, як виглядає тамошний говор, наводжу тут пісні в правописи оригіналу:

Ч. 381. Бувайте адоровы, добрые сусѣдки,
 Просю, не судете, мене споменете,
 Споменете мене добрыми словами:
 Дѣ хлопецъ подѣўса съ чорными бровамы?
 Чи ѣго забыто, чи до войска ўзято,
 Що ѣго не выдно не ў будень, не ў свято?
 Ёго не выбыто, да до войска ўзято,
 Тымъ ѣго не выдно не ў будень, не ў свято.
 Кобъ ѣго слѣдка люды не стонталы,
 Кобъ мого мылого инши не кохалы.

З місцевостей пограничних; до II (ст. 144, 7):

Эхъ, ты поле мае, ты широкее!
 На цибе, на полю, ўбить казачокъ ляжяць;
 У головахъ ў яго сивы коникъ стоить.
 Эхъ, коню-шь мѣой коню: Тышь товаришу-жь мѣой!
 Охъ, поди-шь ты, копо, да на мою сторону etc.

До III (ст. 144, 3).

Засукацѣли вараные копи на дворе,
 Завьвенѣли золотые кубки на столѣ.
 Начула млада Марыся стоя ў каморы,
 Упала ѣна своей матули на ноги etc.

Поділ пісень у автора трохи незвичайний, тому я подам єго в цілості: А. Пісні обрядові: I. Сімейні пісні. II. Пісні при родинах і хрестинах. III. Коляди і щедрівки. IV. Великодні. V. Троїцькі і Купальні.

Б. Ліричні пісні: I. Весняні. II. Літні. III. Обжинкові. IV. Осінні. V. Зимові. VI. Филипівські. VII. Жіночі. VIII. Рекрутські, чумацькі, козацькі. IX. Ріжні. Як видно, поділ не знаменитий, бо чи обрядові пісні не можуть бути ліричними? А обжинкові чи не літні; филипівські зимові? і т. ин.

Про поділ сей говорить автор в вступі так: „Я поділив пісні на розділи, але в кождім розділі полишив осібно пісні кожного села, так що знайти репертуар одної або другої місцевости в цілім збірнику нетрудно. Ставляючи розділи придержував ся я рубрик, на які сам народ ділить свої пісні. В Пищичіві всі знають той поділ і старають ся укладати по ньому пісні; однакож вже й старі люди не кожду пісню потраплять віднести до одної або другої пори року, а молодіж зовсім

плутає ся¹⁾... Деколи одну і ту саму пісню в одному селу вважають, приміром, осінцюю, в другому — жіночою. І в моїм збірнику читач подибле деколи таке, що варіанти одної і тої самої пісні можуть заходити в різних роаділах ліричних пісень. Походить то звідти, що я порядкував пісні за вказівками співачок⁴.

Додам від себе ще кілька слів: Між зібраними піснями знаходимо усякі зайшли від нас, пр. ч. 445: Тамъ ў поли е крыница, ў туй крыници бы вода; ч. 453: Тыхо, тыхо Дунай воду несе; ч. 477: Выкопаю крыниченьку ў себе на дворе; ч. 560: Вохъ ковала, ковала зазуленька — якъ панщина — даромщина изъ двора выбигала і ин. Деякі пісні становлять варіанти до наших галицьких, пр. 487, 489, 496, 499, 516, 523, 527, 529, 535, 553, 557 і др. Уваги заслугоє такий зворот: заплакала рекрутушка молодая (ч. 522). Численні адрібнілі вирази такі як: рабинушка, дубинушка, матушка, сылушка, пивушка, дѣвушка, дубривушка, даывушка, моставинушка, свекровушки і т. д. очевидно уроблені на взір російських, бо побіч них стрічаємо і такі вирази: сторионька, голубонька, дороженька, ноченька і др.

Поминувши усякі недокладности і похибки — які особливо при виводах фільольогічних заходять — становить збірник д. Довнара-Занольського цінний вклад в нашу наукову літературу; тому й належить бажати як найскоршого опублікованя дальших випусків, що, сподіємось, розяснять не одно ще невьяснене доси питання про той закуток українсько-руський.

В. Гнатюк.

Записки императорскаго одесскаго общества истории и древностей. Т. XVIII, Одеса, 1895, ст. 250+13+118+18+2+2 табл.

Перша часть сього виданя посвячена археології, переважно старинним памятникам грецьким, що находять ся на Україні а то описам надписів на начинях та статуеток.

Такий зміст мають поміщені тут праці Латишева, Фон-Штерна і Дервицького. В сьому відділі помістив В. Шкорпило також докладні описи новооткритої християнської катакомби в Керчи, що сягає V віку, та нагробника грецького тамже.

В другій части — історичній надруковано передовсім важний причинок до історії російсько-українських відносин з кінця XVII в. реда-

¹⁾ Тут противить ся собі автор: всі знають — старі не потрафляють — молодіж плутає? Хібаж то знаня? Тим більше не повинен був автор сего поділу тримати ся, а коли копечно хотів его зазначити, то міг то учинити в скобках при кожній пісні в осібна, розумієсь, в скороченю.

гований і пояснений О. Маркевичем п. з. „Списокъ съ статейнаго списка подьячего Василя Айтемирова посланнаго въ Крымъ съ предложеніемъ мирныхъ договоровъ“ (перша половина).

„Списокъ“ сей — то вельми важний історичний документ відносин російсько-кримських з кінця XVII віка. Автор его, подячий Василь Айтемиров, висланий був царями Іваном Алексієвичем і Петром в справах дипломатичних до Криму р. 1692, де перебув майже 3 роки. Докладний опис сеї подорожі і побуту межи Татарами переховуєть ся серед рукописів Архива „Иностранныхъ Дѣлъ“ і в бібліотеці Троїцько-Сергіївської Лаври. Обома рукописами покористував ся д. Маркевич до виданя повного списка.

В передньому слові подає д. Маркевич коротку історію і значіне сього посольства. В часі коаліційної війни Австрії, Венеції, Польщі й Росії з Турцією в третій четвертині XVII в. війська російські під проводом кп. Голіцина не здобули ніяких усьпівів на Кримі; проте задля неспосібности царя Івана та індиферентизму в той час Петра з одної сторони, а вадля впливу гетьмана Мазепи (що більш ітересував ся Паллівщиною) з другої, заходилась Росія коло пересправ про згоду. В марті 1692 виїхав з Москви подячий Василь Айтемиров до Криму а тим, щоб хана Саадет Герая намовити до трактатів згоди. По дорозі вступив в Батурич, де Мазепа, що тоді мав безмежне довіре в Москві, додав до его боку канцеляриста Василя Велецького. По одиоденнім побуті на Січи приїхав Айтемиров у Бахчисерай, де зараз почались переговори. Умови одначе подавані Москвою Татарам не подобались (передача Гробу Божого Грекам, виміна невольників, застанова дотеперішньої дани). Вкінці згодились на трактати в Москві, одначе з причини приїзду в Крим писаря запорожського Петрика, що всякими способами старав ся, щоб межи Москвою а Кримом не прийшло до згоди, і задля змін в ханаті (Саадет Герай, Сафа Герай, Селім Герай) відкладано виїзд послів татарських в Москву, за чим і Айтемиров зостав ся поневольно аж до априля 1693. Коли наспіла вість, що цар Петро готовить великий похід, покинув Айтемиров Крим з прихильною відновіду хана.

Цілий перебіг переговорів і весь побут в Криму описані в списку дуже докладно. Хоча був виданий наказ ізоліровати Айтемирова, одначе він зумів набрати широкого погляду на відносини Криму та его політики. Він збирав усякі вісти про події в самому Кримі і сусідних землях, щоб їх опісля передати в Москву. Шифровані письма передавав через козаків або жидів — купців. Подібно робив і Велецький з листами до гетьмана. По тій причині сей статейний список містить велике богацтво вістий, що мають чималу вартість історичну.

Головна їх частина відноситься до природної річи, до Криму, а то до політичних відносин часів Саадет, Сафа і Селім Гераїв, історикам доволі незвісних. В кожному разі не знав їх вповні Смирнов в творі „Крымское ханство“. Ту перед нами рисується Крим, його державний і суспільний лад, устрій фінансовий, спосіб оборони, подається характеристика його державних мужів: їх користоловність, погоня за дарунками, їх слабо розвинутий політичний світогляд.

Дуже багато находимо матеріялу до історії жертв ясиру. Рекрутовались вони по найбільшій частині в земель України-Руси і то в величезному числі. Розказується також про бунт невольників в Балаклаві. Інтересні звістки про торговельні відносини Кримців з сусідніми землями, а то з Турцією (пшениця і масло), Польщею (одіж), Запорожем (риба, сіль), з Україною (вино), в тому числі з харківським полком слобідської України. Айтемирев докладно розповідає про дороги торговельні кримські і українські крім інших топографічних звісток.

Не брак ту також звичайних картин побутових і церемоніальних з повною характеристикою вражіннь, які викликають деякі звістки з посторонніх земель. Пропускаючи доволі численні річи що до Молдавії, Волощини, Сербії, Австрії, Турції, Венеції і Польщі (татарські напади з цього часу; Сінявський, приятель кримського хана і ин.) примітити мусимо деякі звістки про Греків, їх церков, головне місце зборів християн, — попів, прихильників російських (митрополіт Неофіт, що при службі божій поминає царську родину), в тому числі про українського попа Михайла Маковецького, що пожагає Айтемиреву пересилати тайні писемца в Москву і Батурин. Подібно вислужував ся гонець царський і Жидами-Караїмами, котрі займались торгівлею.

Але яких звісток у А—ва особливо багато, се тих, що належать ся до історії України. Вже висше казали ми про відносини торговельні, що їх перерва в часі війни тяжко уїлась Запорожцям; проте часто приходять в тому часі послы із Січи, щоб наново завязати торгівлю рибою і сіллю, не оглядаючись ні на Москву ні на Батурин. З політики запримітити годить ся звістки про Палія, Петрика, Стецька й Запорожців.

Хоча А—ев був в Січи, на козацькій раді, однак не описує їх докладніше, хіба там де каже про їх торгівлю, їх відносини до Мазепи та Петрика. Інтересні замітки про невдоволенє в Україні Москвою. Петрик, котрого голос був все таки в певній мірі загальним, наприклад так висказується про відносини московсько-українські: „В українських городах війська московські великі по сій причині, що козаки під властю московського государства жити не хочуть, люди народу москов-

ського гнетуть і неволять їх, майна загарбують, у чоловіків жінок, у батьків дочок відбирають і насилують...“

А на раді запорожській доводилось А—ву почути закиди козаків, „ніби они у царського величества позабуті і иньші різні слова, кому що прийшло на память, чого й слухати не можна було...“

Хоча сей список давніше знаний був, однак вповні ніхто досі ним не користувався. Соловєв дещо взяв із нього (Історія Росії XIV стр. 176—177, 157—158), а ще менше Костомаров (Мазепа). Сей послідний хіснував ся лишень актами про посольство А—ва.

Прирівнюючи сей список до монографії Костомарова „Мазепа“, бачимо, що А—ев подає нам деякі звістки з історії України, які нашому історикови не були знані. До сих належить передовсім історія Петрика. К—ов пише тільки про два напади його на Україну (до походу азовського), тим часом довідуємось зі списку А—ва, що Петрик підняв ся еще одного походу під Переяслав, розуміється, з таким самим щастєм, що і перше. Незвісний був також його побут при кінці життя в Кагарлику. Минаючи менше важні звістки про його життя, як се, що в Криму прозав ся Сулимою, довідуємось, що Петрик став був за писаря у другого ще більше загадочного козацького гетьмана в Криму Стецька, про котрого споминає Костомаров також (Мазепа 77). Стецьк (чи Стецько) перебував в р. 1693—1695 в Кагарлику.

До того подибуємо дещо нового про першорядного Українця тих часів — Палія. Ту належать докладніші вісти за його напади на кримську землю, що сягали Придністровя; так р. 1694 спалив Палій Ханський Кишлак. Цікаво також, що до Палія приставали в великому числі люди з Гетьманщини. Тільки нового зі згляду на „Мазепу“ Костомарова.

По сій причині виданє повного тексту списку є важним причинком до історії України-Руси і кидає по-декуди яснійше світло на неї.

Вкінці додамо, що матеріялу до історії московської тут дуже мало. Замітна річ хіба про Гріб Господний. Також про допських козаків, се-б то про їх напади, є деякі звістки.

Поминаючи тогож проф. Маркевича доповнення — замітки про Качібей, читаємо історичні документи подані д. Івановим, по історії Криму з половини XVIII в. п. з. „Крымскія дѣла 1775—1776 г. Московское отдѣленіе общаго архива Главнаго Штаба“.

Єсть се збірка писем оригінальних і перекладених, листів і рапортів, що позилались між властями російськими, татарськими і турецькими переважно про пересправи в Кучук-Кайнарджі. З них довідуємось про внутрішній розстрій Криму, ненависть і борби поодиноких орд, з чого

користає Росія і довільним іменованем ханом Шагін-Гірея, грішми та військом, сіючи незгоду, приспішає цілковите панованє над Кримом.

З сих письм найважнїше — то рапорт писаний 20 січня 1778 генерал-поручником Прозоровским графу Румянцеву з просьбою за інструкції задля приказів Катерини що до Криму. Прозоровский мав старатись: „нищити всіх до останнього молодців Татар, иньших брати в полон і віддавати Донцям в нагороду за їх труди, бо мав намір взяти Крим в вічне підданство“.

Він отже просить Румянцева вказівок, „як ему поводити ся з ханом Шагін-Гіреєм, доки може скривати сю найвищу мету, хоча повинен находити усякі способи їх обманювати“.

В кіпці подана тут „Вѣдомость“ про землі Катеринославського намісництва, роздані на оселенє слобід і кілько вони доходу приносять в р. 1787—1796. З неї бачимо, що на 13914270 десятин землі по 10 літах осталося не розданої 5283763 десятин. Колонізація поступала вперед доволі скоро, як бачимо, тим більше, що осадникам була давана десятилітня полекша податкова.

Поміж Miscellanea-ми на увагу заслугоє статя Н. Ногачевського про: Памятники Запорожья въ окрестностяхъ Бизюкова монастыря. Автор подає нам ту деякі звістки про балку, що зветь ся Пропасною і лежить при висше сказаному монастирі. Балка ся вважаєть ся найбільшою на цілому побережу Дніпра. По народнім переказам та історичним свідощтвам (єромонах Геннадий) пробували тут в часи козацтва запорожські розбійницькі шайки, що з ріжних причин не могли жити в Січі. Ще тепер видно печери, сховки добичи. Розвій і приукрашенє монастиря в певній мірі є також заслугою Запорожців, що по знищеню Січі коротали свій вік в тому тихому кутку чернечому.

Ся статя може вважатись доповненєм праці Чужбинського про Бизюків монастир.

З некрологів заслугоє уваги некролог Іллятона Бурачкова (ум. 13 жовтня 1894) звістного своїми працями археологічними з обсягу переважно клясичних памяток на українсько-руській землі.

С. Томашивський.

Извѣстія Таврической ученой архивной комисіи, подъ редакціей правителя дѣлъ Арсенія Маркевича, NN 21, 22 и 23. Симферополь, 1894—1895, стор. 140 + 133 и 186.

Перше місце по всіх трьох книжках „Извѣстій“ належить матерьялам — „Ордера князя П. А. Зубова, правителя Таврической области“ за 1794 та 1795 рр., які подає д. Г. Кирикєнко. За 1794 р. подано 13 ордерів (82—95) та за 1795 р. 50. Своім

змістом вони дуже важні задля місцевої історії. Так тут ми знаходимо розпорядження Зубова що до вільного торгу селян по містах, що до вивозу пшениці з чорноморських портів; заходи задля правильної експлуатації соляних озер, віддача озер у державу на 8 років графови Ал. Андр. Безборолку та купцеви Калугину, заложенне запасних маґазинів; дуже багато знаходимо розпоряджень про роздачу пустих земель урядникам, офіцерам, морякам, чужоземцям (напр. Шуазель Гуфье одмежовано 1200 десятин); навіть брати та дялки якогось камергера Зотова дістали наділи; середній наділ рівнав ся 1000 десятинам. Не мало актив належать до чорноморської козаччини, з них особливо цікаві подробицями про надужиття судді Головатого та полковника Юзаша, що пригнобляли козаків, примушували їх робити на себе, обмежували їх в купівлі хліба, в рибальстві й т. ин.

У 22 випуску „Извѣстій“ д. Іванів надруковав вітмки „Изъ дѣлъ Николаевского Портоваго Архива“; слід згадати про ордер графа Потемкина-Таврического (1789 р.), про догляданє за рухом турецьких кораблів на Чорному морі, про листованне князя Зубова (1792—96) з Н. С. Мордвиновим з приводу колонізації краю, будови Миколаєва та ин.

З статей найголовнїша своєю темою широка праця д. Хв. Лашкова: „Историческій очеркъ крымско-татарскаго землевладѣнія“ з додатком до неї „Сборника документовъ по исторіи этого землевладѣнія“; але про очерк і про сборник ми подамо окрему рецензію, коли скінчить ся друк сієї праці. М. Н. Бережков розібрав „Древнѣйшую книгу Крымскихъ посольскихъ дѣлъ (1474—1505 р.)“, яка заховуєть ся в Московському архіві Міністерства справ заграничних і вже видана в т. 41 „Збірника Імператорського російського історичного товариства“. Автор розглядає вигляд книги і її історію, подає попереду загальні уваги про початок кримської посольської книги, її склад і зміст, розглядає роди документів, що складають сю книгу, і нарешті робить виводи про те, що нового дає ся книга до відомих вже фактів що до історії Криму, Росії, Польщі й ин.; сей огляд автор зробив надзвичайно старанно й докладно, і представив дуже просто й ясно (випуск 21).

У тому ж випуску ми знаходимо статю графа А. А. Бобринського: „Нѣсколько словъ о мѣстности, прилегающей къ развалинамъ замка въ Гурауфѣ“. Руїни сього замку, що лежать на двох кусниках землі, належних ріжним хозаянам, складають ся з каменю, цементу та черепця однакового з укріпленнями в Херсонесі, се-б то візантійської фабрикації; місцевість навколо заховала в собі силу черепця

в посуді, трапляють ся й цілі амфори величезного розміру; на думку гр. Бобринського в Гурауфі була давня-грецька селитьба; до сієї думки привела автора й розкопка могил під скелею замку; здобуті в могилах річи змальовані на доланих таблицях.

„Слово при погребені князя В. М. Долгорукаго-Крымскаго“ у Москві 2 лютого 1782 р., що промовляв ігумен Знаменського монастиря Макарий, редакция надруковала з нагоди 150-літнього ювілею від дня уродин князя Долгорукаго, що близько стоїть до Криму, яко завойовник і перший адміністратор його.

В „Письмѣ А. Я. Фабра къ ХХ. Стевену“ від 26 червня 1815 р., подають ся відомости про значні останки стародавніх будівель на Таманю і взагалі про оро-гідрографічні властивости сього острова.

У 22-м випуску д. Хв. Лашков описує свою „раскопку могил въ с. Тевкель-Наймаъ“ (Євпаторськ. пов.); на жаль автор не робить ніяких виводів, а тим часом здобуто річей, особливо в першій могилі, цілком доволі задля сього.

В мішанім відділі тогож випуску уміщено „Письма управляющаго имѣніемъ Сабли (Симферопол. пов.) Якова Дахнова, писанія во время восточной войны 1854—56 г.“ до свого дідица П. В. Давидова. Значіння листів, окрім коротенького редакторського пояснення в передмові, яснє з самого заголовку; в виданні сих листів проминено одначе відомости про військові події, яко наче-б то не цілком певні; за сей пропуск не можна непожалувати, бо найофіційальніші відомости можуть грішити неточністю, а в проминених місцях могли бути подробиці, що немає їх в офіційальних відомостях; нарешті неточність могла виникнути й через те, що до листа заводили ся чутки, утворені загальним переляком, що примушує людей сподівати ся й бачити те, чого більш за все вони боять ся. Але й викинувши сі неточности, картина війни, о скільки вона виображаєть ся по листах, робить тяжке вражіння.

У 23 N „Извѣстій“ звертає на себе увагу дуже докладний „Очеркъ дѣятельности на югѣ Россіи адмирала графа Н. С. Мордвинова“, уложений д. П. Ивановим, на підставі актів Миколаєвскаго портового архива. У відомій монографії про Мордвинова проф. В. Іконнікова через брак материялу дано дуже не багато місця для характеристики діяльности Мордвинова на Україні; д. Іванів вирівнює сю недостачу і в тім його заслуга; але як зважати на цитати сирого материялу та виписки з його, то можна думати, що багатством архивним автор покористав ся ще не в значній мірі і взагалі не зробив з нього великих виїмок; він зазначив тільки шлях до більш докладної та ширшої праці в будучности. Але й з „очерку“ д. Іванова

діяльність графа Мордвинова очевидна. Служба останнього на Україні починаєть ся з р. 1785, яко старшого члена чорноморського адмиралтейського правління; у сей час він займав ся будовою нових кораблів задля чорноморського флоту; дякуючи його ревности, під час перебування Катерини II у Криму можна було спустити на воду два кораблі; усі приготування до зустрічі цариці лежали на нім. Розпочата р. 1787 морська кампанія пройшла не без слідів задля Мордвинова: р. 1788 він бореть ся з чумою, що лютила ся по Туреччині; будова нових кораблів йшла своєю чергою так само, як і команда Дніпровою ескадрою і здобуті побіди над Турками. А все таки не вважаючи на свою енергічну діяльність та користь, що він робив, Мордвинов терпів прикrostи і рішив ся вийти в одставку. По смерті Потемкина його знов покликано до піклування про чорноморський флот; він знов розпочав будову суден, спорудженє варстатів, портів й т. ин.; поруч в сям він піклував ся про добробут тих міст, що призначали ся стати військовими та торговельними портами. Миколаїв, Очаків, Севастополь та ин. за свій зріст повинні дякувати Мордвинову, що звернув увагу як на колонізацію їх, так і на будову церков, державних та громадських будинків; він піклував ся про роздачу ґрунтів під будинки приватних людей, про розведення лісу та садів, про водопроводи, про паливо, про санітарне становище, про промисли, про торг і навіть про організацію сільських судів по заснованих ним адмиралтейських селах; не забував Мордвинов і про росповсюдження освіти: він засновав друкарню та літографію, які з 1800—1820 рр. були одинокими на весь край, кадетський корпус у Херсоні, штурманську школу в Миколаєві. Один тільки реєстер головніших праць Мордвинова вказує вже о скільки ріжносторонна, широка та важна для краю була діяльність Мордвинова і оскільки необхідно потрібна докладна студія про неї; от же й те, що зробив д. Іванів для задоволення сієї потреби в своєму короткому „очерку“, стає вже коштовним здобутком.

Нарешті д. Арсеній Маркевич подає зміст актів, що належать „Къ исторіи ханскаго Бахчисарайскаго дворца“. Сей дворець був деревляний і його збудовано близько 1519 р.; багато разів він горів, старів ся, реставровав ся і звісно, одміняв ся, знов трухлявів і от таким він був р. 1820, коли засновано комітет задля його поправки, що розпочав свої функції р. 1822. Д. Маркевич описує на підставі „Занисокъ Манштейна“ і попередній фасад двірця і історію самої реставрації, яку скінчено р. 1831 і яка коштувала не більше й не меньше як 188,188 карб. 99¹/₂ коп.; а р. 1837 треба було знов лагодити його. Але що лишило ся у будівлі з давнього деревляного дворця після дуже химерної долі його — Господь його відає; тут

пенароком згадується розказ про збирача-археолога, що показував вельми старий ніж з переміненим лише п'ять разів вістрем та тричі ручкою.

На остатку слід би було розглянути „Описание дѣлъ Таврическаго историческаго архива“ (начеб то у розумінні „архів“ не входить розуміння про історичне його значіння), але зробити се досить трудна річ, бо бракує хоч якої будь системи в підборі та групуванні старих актів.

Щож до справоздань та протоколів Комісії, то тут цілковито панує канцелярщина і виявляється неохота чи невміння зазначати те, що має загальний інтерес.

О. Щуровський.

Календарь Подольской епархіи на 1896 годъ подъ редакціей свящ. Е. Сѣцинскаго. Каменецъ, 1895, ст. 196.

Начеб то додаток до „Подольскихъ Епархіал. Вѣдом.“ за 1895 г. передплатникам, з яких більшість парохі, розіслано книжочку, заголовок котрої ми навели. Очевидячки, мета цієї книжки бути підручником за-для духовенства подільської епархії та замінити собою календарі київських та одеських видавництв. Увесь зміст, справді, відповідає тому. За місяцесловом подано таблицю географічного положення міст Подільської губернії та ріжниця в годинниках в порівнянні з головнішими містами Росії, а також таблиця сходу та заходу сонця в Каменці; слід би було подати тут і таблицю фаз місяця, бо читачі св'ященики при хованстві доглядають тих фаз (напр. під час сівби, жнив, й т. и.) За відділом літургичним іде мова про відпуст, процесії та інші церемонії; сей розділ має значіння о стільки-ж літургичне, о скільки й історично-етнографічне. При тім трудно було достерегти цілковитої повности, так, напр. не згадано про відпуст, який буває на Вознесенні в Улановській церкві (Летич. пов.), про відпуст браїловські 29 червня та 15 серпня. Не згадано про відпуст біля „кринички“ в селі Уладовці Винн. пов. Тут на парафіяльному кладовищі верст за 1 $\frac{1}{2}$ —2 від села єсть „криниця“ з іконами св. Миколи та Божої Матери, що уважаються за чудотворними; що року до цієї кринички, вода з якої вважається за цілющу, буває натовп народу з околичних сел Винницького та Летичівського повітів чотири рази за рік (8--9 мая, 24 червня, 29 червня та 29 серпня). Найбільше народу збирається 24 червня, коли припадає храм в церкві, що на гробках. Прочани, що приходять сюди, вважають за свій обов'язок напийти ся води з кринички й принести її до дому.

Дальший відділ календаря представляє з себе замітки для памяти з заголовком: „Історичні дні що до Поділля“, де переліченню й показано дні, через що небудь визначні для Подолян за часи зверхности польської

й російської. По тому наступає відділ церковно-археологічний: про найбільш поважані й давні ікони в церквах Подільської епархії. З таких ікон перш за все показано ікони м. Каменця; з них ікона св. Івана Предтечи знаменита тією шанобою, яку вона має серед людности на Поділля та в Бесарабії; на день Івана Предтечи, 24 червня, збирається до Каменця сила Українців та Молдаван (Волохів) на так званий відпуст. У сей день у Каменці буває й річна ярмарка: селяне привозять до Каменця на продаж збіжа, господарки, по при них особливо визначають ся тут молдаванські полотна, килими та рушники з оригінальними мережками тканими й вигантованими. На сьому отпусті, так званому „Іванець“, збирається Молдаван більше ніж де инде на Поділля. Сей каменецький відпуст, з перевагою молдаванського елементу, має значіння етнографічне не малої ваги. Як видно з вібраних звісток, відпуст сей існував уже в половині минулого віку, не вважаючи на перепони від унійців. Очевидячки, він виник у той час, коли зносили межі православними Поділля та Волощини були тісні й близькі, а в XVIII в. вже польські цивільні й духовні власти всіми заходами перешкаджали Молдаванам з-ва Дуїстра та Українцям з Поділля мати близькі зносили. Про подібні зносили давніші свідчать інші пам'ятки: в Предтеченській церкві є монумент поставлений р. 1612 якимсь значним Молдаваном над могилою свого сина; тут також поховано волоського принца Івана Кантакузена, перенесеного сюди з Ластовець. Усі ці дати вказують на якісь відносини Предтеченської церкви до Задністринської Волощини (стор. 50). Далі перелічують ся інші ікони по різних селах та місцях Подільської епархії, з коротенькими замітками історично-археологічними. З сих зазначено дві ікони в Кошівській церкві; одну з них купив за Дніпром в російських міхонош Василь Курдубан, що перейшов з Києва в Кошівку за часів першого православного залюднення, потім в Браїловськім монастирі в головній церкві ікона Богородиці, що з давних давен шанують православні й католики Поділля, Київщини, Волині, Бесарабії та Херсонщини; сюди на прощу збирається сила люду особливо літом; чутки про чудеса сього образу так розповсюджені, що на прощу до неї часто приходять прочани з Архангельської, Петербурської, Вятської й ин. далеких губерній. В с. Голодьках під Баром єсть ікона св. Миколая — дуже давня; риза з надписом р. 1705; народний переказ сю ікону виводить з колишнього монастиря, що був у Голодьках. У Барському жіночому монастирі єсть в головній церкві ікона Богоматери, так звана Барська, яку народ дуже шанує; в честь її складено пісню, заведено до Богоявлення; там же єсть дві популярні ікони, ніби привезені до Бару кор. Бокою. В Лядаві Могилів. пов. єсть образ усїкнення глави І. Предтечи, італійського письма, що з давних давен християне різних

конфесій уважали за чудовий. На прощу до сієї ікони на день 29 серпня збирають ся християни різних конфесій з далеких місцевостей і т. и. За сим відділом йде „хронологія важніших подій що до Поділя“ (стор. 81—119), вона представляє в себе наче-б то скорочену літопись доведено до кінця 1894 р.

В дальшій відділі календаря уміщено кілька історично-археологічних статей: „Бакота и ея монастирище“ (стор. 120—130), „Лядавская нещерная церковь“ (стор. 130—134), „Каменецкій замокъ (крѣпость)“ (стор. 135—143), „М. Жванецъ“ (стор. 143—152), „Медоборскія горы“ (стор. 152—158). Статі сї, написані дуже живо й цікаво, на наукове значіння не претендують, представляючи перерібку матеріалу з „Подол. Епар. Вѣдом.“, „Трудів Ист. Ст. Ком.“ (т. V), або з інших видань. „Описание Каменецкой крѣпости“ взято з книжки Ю. Сіциньского: „Городъ Каменецъ Подольскій; нарис „Медоборскихъ горъ“ взято з книжки П. Тутковского: „Югозападный край, популярныя естественно-историческія и географическія очерки“ випуск перший.

Такий самий характер виімок мають і дві дальші статті: оновданне про святкування століття Подільської єпархії є виімкою з надрукованого в „Подол. епарх. вѣдомостяхъ“ за 1895 р. Друга стаття представляє в себе короткий статистичний огляд Подільської єпархії. Сї статистичні відомости складені на підставі дат Подільського епарх. історично-статистичного комітета за 189¹/₂ р. (Труды Ком. т. VI). Подільська єпархія, читаємо в сїй статті, займає територію в 36921 квад. верстів. З загально адміністративного погляду вона поділена на 12 повітів; людність Подільської єпархії на основі дат 1891—2 р. рахуєть ся на 2661613 душ; у тому числі православних 2070021 д. або 77,8%, жидів 13,4%, католиків 8,1%, раскольників 0,6%, лютеран та протестантів 0,1%, магометан та армяно-грегоріян менше за 0,1%. У духовно-адміністративному становищу єпархія поділяєть ся 80 деканатів; загальне число парафій — 1352, а загальне число церков 1614. Церковно-парафіяльних шкіл 189¹/₅ р. було по єпархії 1402.

До книжки доложено фототипію з ікони Івана Предтечі що в Каменці.
М.

Roczniki Towarzystwa Przyjaciół nauk poznajskiego, том XX і XXI, Познань, 1894—5.

З поміж праць уміщених в томі XX, присвяченим гр. Ав. Цешковському з нагоди 50 літнього ювілея єго наукової діяльності, згадаємо декотрі, а то що посередно або безпосередно відносять ся до нашої історії. А. Мержинський подає цікавий причинок до квестії релігійних обрядів у поганських Литовців п. з. „Przysięga Kiejstuta“

ст. 153—170). Розвідка та займає ся церемонією присяги, яку зложив Кейстут при нагоді заведеня умови в королем Людвиком угорским.

Автор знає три жерела сучасні до тої квестії. І так наводить він німецького поета з другої половини XIV в., Петра, що від свого вандрівного життя був названий „Suchenwirt“. Поет сей жив в часах, коли велись криваві війни на сході Європи, а то в Прусах, де орден німецький розширював огнем і мечем віру Христову та в Польщі, що вела завзяту боротьбу з Литовцями під проводом Кейстута. Про ту боротьбу подибуєм у Suchenwirt'a деякі подробиці, іменно про похід Людвика угорского для заемоги Казимирови против Литовців. Від поета німецького довідуємо ся, що в часі того походу взяв Людвик Кейстута в полон, що сей останній зложив королеви угорскому присягу „на кров“ (auf dem blut), але її зломав. Тільки і всього оповідає Suchenwirt. Автор слідив далі за ходом сєї борби з Литовцями в жерелах і працях історичних, переглянув хроніку архидиякона Йоана de Kikullew, секретаря короля угорского (у Туроча Chron. Bud. III) та Длугоша (lib. IX), а також історію Угорщини Феслера та Майлята. У тих авторів нічого не знаходимо про подробиці присяги Кейстута, а похід Людвика представляють вони так, що ніби то Казимир завязав Людвика на поміч против Кейстута та брата єго Любарта. На весні 1351 р. збирає король угорский військо, під Володимиром чи Белзом лучить ся з Казимиром та побідивши Кейстута бере єго в полон. Длугош каже, що Кейстута піймав Казимир „in singulari proelio“, що князь литовский зобовязав ся і то під присягою прийняти християнство, однак присягу зломав і утік.

Інакше однак представляєсь річ ціла коли заглянемо в хроніку, що принисують якомусь Йоанови монахови (Joannes monachus). На думку автора доперва та хроніка дає нам ясний погляд на квестію, так недокладно, по части ж невірню представлену Турочем та Длугошом, а за ними й висше згаданими істориками. Треба розрізнити два походи Людвика, на Литву р. 1351 і на Русь 1352, що помішали їх з собою ті автори. Тут мова йде за похід перший. Король угорский рушив 19 червня з Вуди на Кошиці до Кракова, звідсі ж через Сандомир до Люблина. Тут тяжко занедужав король польский. Не дождаючи єго выздоровлення іде сам Людвик з війском польским та угорским против Кейстута. По 15 днях походу розбиває табор та висилає трьох магнатів угорских до Кейстута. Тим удалось намовити єго, щоби удав ся до табору Людвика, де заведено умову на мотивах поданих в хроніці. Битви отже не було жадної. Невірне представленє річи у Длугоша, ніби то Казимир „in singulari proelio“ взяв Кейстута в полон, належить справити в тім напрямі, що король польский ще перед походом Людвика в окремії битві піймав не Кейстута, лише брата єго Любарта.

При заведеню умови аложив Кейстут торжественну присягу. Крім згаданого Suchenwirt'a двох сучасних а навіть наочних та від себе незалежних свідків описують церемонію присяги досить подрібно. Перший з них се рицар німецький de Sternege, що служив у війську Людвика та був присутній при довершеню обряду. Оповіданє его находимо в хроніці Гейнриха Трухзес з половини XIV в. Як він розказує, Кейстут звелів привести вола та надрізати єму дві жили на карку; з ран бухнула сильно кров та се було добрим знаком на будучність. Після сього казав князь литовський відтяти голову вола та перейшов по крові між головою а тулубом, кленучись, щоби его досягла така сама доля, коли не додержить умови. На думку автора свідощтво се вартє віри, тим більше, що воно находить потвердженє в другім незалежнім від него жерелі історичнім, а то в висше наведеній хроніці Йоана монаха. Йоан сей на гадку автора не тільки брав участь в поході Людвика, але й мусів стояти в близших зносинах з канцелярією королівською, а навіть може був єї членом. Опис подробиць церемоніялу присяги Кейстута у него годить ся з описом Sternege, лиш трохи точійший, бо Йоан наводить слова висказані Кейстутом при тій нагоді. В кінци розвідки приводить автор деякі аналогічні приклади обрядів поганських Литовців, що задержались в иньших жерелах історичних.

В. Боруславский в своїм „Rozpatrzeniu tekstu Jornandesu o graphicach Słowian w poł. VI w.“ полемізує з острою критикою, умщеною А. Брюкнером в „Kwartalniku historycznym“ з р. 1891 на єго працю: „Dzieje Słowiańszczyzny półn. zach.“ Интересна праця ке. Е. Ліковського „Rzut oka na stan wewnętrzny cerkwi ruskiej przed unią brzeską“ найде окрему оцінку в „Записках“. Згадати нам ще належить: „Album przedhistorycznych zabytków W. ks. Poznańskiego zebranych w Muzeum Tow. Przyj. nauk. w Poznaniu“ з 20 таблицями та текстом до них др. Б. Ерзенкі.

Том XXI не містить нічого, щоби до нас відносило ся. Згадатиб хіба др. Даниша: „Pamiętnik Krzysztofa Arciszewskiego z robytu w Brazylji“, причинок до житя сего славного авантюриника XVI в. а описи старшого „nad armatą koronną“ за Володислава IV та Івана Казимира, звістного в історії міста Львова, — та згадку посмертну, присвячену Г. Свенціцким пок. др. Ан. Полле.

Ю. Левіцький.

Die landwirthschaftlichen Löhne in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern nach dem Stande des Jahres 1893. Bearbeitet vom Bureau

der k. k. statistischen Central-Commission (Oesterreichische Statistik 44 Band, 1 Heft). Відень, 1895.

Бажаючи подавати в „Записках“ короткі перегляди праць статистичних центральної комісії у Відни, в першій мірі о скілько відносять ся до Галичини й Буковини — на перший раз вибрали сьмо публікацію, що містить в собі зіставленє платні робітників господарских в Австрії за рік 1893.

На самім початку годить ся сказати, як повстала ся публікація комісії статистичної. Початок дало до того міністерство рільництва, що 1894 р. розіслало квестіонар до товариств рільничих, де жадало відповіди на питанє: яка пересічна платня робітників господарских незакоптракованих в поодиноких норах року. При тім додало міністерство своє бажанє, що хотіло би знати платню челяди — себто робітників господарских закоптракованих, а вкінци робітників з працею акордовою. Одержавши сей материял, статистична комісія віднеслась ще з просьбою до публичних товариств для убевпечень робітників, за датами що до цілорічної платні робітників згаданой категорії і доперва на підставі того материялу опрацювала свою публікацію.

Комісія ділить робітників господарських на три категорії. Першу становлять робітники незакоптраковані або як їх звуть у нас — „на дні“. На основі обчислення людности з 1890 р. на 1000 осіб випадає пересічно в Австрії 98 мушчин і 95 женщин занятих при рільництві заробком. Галичина й Буковина зачисляє ся до країв найчисленнійших з того погляду. При тім треба завважати, що на основі того самого обчислення у нас на 1000 робітників господарских є 172 властителями або співвластителями домів а 62 землі. В Чехах приміром випадає лише на те саме число 21 на властителів а 27 співвластителів землі.

Що до робітників денних, то платні подані для поодиноких країв і то осібно для мушчин, женщин і дітній в трьох терміах року: на весну, в жнива і в иньший час. Сї дати мають лишє вартість загального перегляду, не онирають ся они на пересічний вартости, але часто на довільности справоздаців. З того всего не довідуємось за доходи річних робітників тільки за платню денну. Подані платні означені в найнищих і найвисших цифрах, але не знаємо, кілько робітників побирає ту найвисшу, кілько найнишу а кілько посередну платню. Тому не можна зіставити дати в якісь короткі а яснї табелі, бо самі дати приміром, що відносять ся до Галичини, дуже неімовірні. Для загальної інформації подаємо табелю, де означена платня найниша і найвисша для мушчин з харчем і без харчу в цілім році. І так виносила найвисша і найниша платня:

	мушини з харчем		без харчу	
	кр.	в випадках	кр.	в випадках
в Австрії нисшій	35	200	25	140
» » висшій	50	140	30	100
» Сальцбургу	73	120	27	73
» Стирії	40	200	20	150
» Каринтії	50	120	12	60
» Країні	50	95	32	55
» Тироли	66	230	36	130
» Чехах	30	250	20	200
» Моравії	35	120	20	90
» Шлеску	25	152	30	100
» Галичині	23	120	20	100
» Буковині	24	100	18	80

Наколи спровадили би сьмо до одної цифри, то показало би ся, що Галичина й Буковина належать до країв з найнищою платнею річною. Платні мушин в загальні висші як платні женщины; найбільші платні припадають на часи жнив. В Галичині вносила звичайна платня дневого робітника в місяцях від січня до цвітня 20—45 кр., в червни доходила 30—70 кр., далі до вересня росла від 35—120 кр. а до грудня спадала на 20—45 кр. Платня женщины найнища 14 кр. найвисша 90 кр.; дітей найнища 12 найвисша 55 кр. Хто знає наші дійсні відносини, той пізнає з тих дат, як они недокладні і неімовірні навіть. Де у нас дитина бере денно 55 кр.! Дневна праця робітників в Галичині найнища була 8 годин, найвисша 15 годин. При тім стоїть замітка, що довгота дня робочого не впливає майже на платню.

Що до другої категорії робітників — законтракованих або назвавши їх по нашому — наймитів, то якоїсь коротенької табелі або і загальної замітки годі тут подати. В праці статистичній нагромаджено досить матеріялу, але годі було его уложити в систем якийсь. Можна тільки наприклад подати певні дати. В Австрії горішній платня наймита вносить 70—200 зр., в натураліях 80—188 зр.; у женщины кухарок 100—200 зр. переважно, у наймичок господарських 28 до 95 зр. В Галичині далеко менші сї цифри. Найнища платня сходить до 18, найвисша 65 зр.; хоч практика виказує ще нисші цифри.

Що вкінці до роботи акордової, то в Галичині має она уживанє підчас жнив. На основі дат дістають робітники акордові в Галичині в часі жнив $\frac{1}{10}$ до $\frac{1}{13}$ части того що зроблять, троха більше при зборі бараболі.

Взагалі треба сказати, що згадана публікація не подає докладних дат що до платні робітників господарських. Табелі мають вартість інформаційну, а дуже пожаданою річею булоб, аби робота властей, що такими працями займають ся, була відповідно ведена та щоб нам подавала материял, на котрім би оперти ся з цілою певністю можна було. Робота така, здає ся, доперва в початках. *Г. Пятляр.*

Sprawozdanie komisji fizyograficznej Akad. Umiejęt. w Krakowie za rok 1894. Tom XXX. Kraków, 1895.

Część I. Materiały zebrane przez sekcję meteorologiczną (str. 1—276).

Із списку спостережень метеорологічних доконаних в р. 1894 в 36 стациях, з котрих 21 лежить в східній Галичині, довідуєм ся, що в порівнаню з попереднім роком (1893) була середна річна теплота пересічно на 0° 8 с. висша, опад воздушний загально менший на 215 mm. однак ріжницї не були рівно розділені, бо наколи в деяких сторонах зах. Галичини був він на 96 mm. менший, то в Хирові або Делятині на звик 400 mm. Пересічне тисненє воздуха було о 0.6 mm. висше. Градів було загально менше як попередніми літами. Менші градобитя почались вже від 11 мая — більших градобитя, що займали в своїм поході правильно 10—15 повітів, було вправді лиш 5, ва те веї виключно в східній Галичині. Знищили они коло 250 сіл, найбільше ж утерпіли повіти: буцацький, гусятинський, підгаєцький і сокальський.

В сисії денного перебігу тисненя воздуха в Тернополи доходить п. В. Сатке до таких виводів: подвійна осциляція не залежить зовсім від з'явищ метеорологічних, звичайна зависить від них зовсім.

Поле відмін звичайної осциляції в часі високого тисненя значно більше, як при обставинах противних.

Цілу атмосферу треба поділити на дві верстви, одну від поверхні землі до 5000 м. і другу понад 5000 м. Першу верству обнимають хвилі з звичайною осциляцією, другу хвилі з подвійною осциляцією, що залежить лиш від ширини географ. і від положеня над поземом моря.

Часть II: *Zestawienie zapisków o owadach siatkoskrzydłych w Tatrach. J. Dziędziewicz. Tab. 1. (str. 1—40).*

Sprawozdanie z poszukiwań nad fauną robaków dok. w lecie g. 1893. podał Józef Nusbaum (str. 41—44).

Автор подає докладний спис і опис хробаків що належать до род. *Lumbricus, Allolobaphora, Allurus* і *Criodrillus*, що їх вібрав з околиць Львова, Рави Руської, Монастириск і Татр.

Flora glonów okolic Tarnopola napisał R. Gutwiński. Tab. II. i III. (ст. 45—173).

Докладний опис водоростів належачих до класу: Chlorophyceae (Kuetz) Wittr. i Bacillaricae. Nitzsch, зібраних в ставах тернопільських.

Zapiski botaniczne z Karpat Sądeckich podał dr. E. Wołoszczak. (ст. 174—206). Спис рослинности в Карпатах сандецьких.

Fauna lepidopterologica (с. 207—287) doliny Popradu. F. Schille.
I. Раковский.

Видавництва й книжки, обговорені в сім томі:

R. F. Kaindl — Die Wahrheit über die Huzulen.

— Galizisch-ruthenische Weihnachtsbräuche.

— Die volksthümlichen Rechtsanschauungen der Ruthenen und Huzulen.

— Jud Zelman.

— Liebesorakel. Das Alpdrücken. Der Eid im Volksleben. Diebglauen. Bida. Hexenleiter. Warum gehen Spuckgeister kopflos um.

— Die Wetterzauberei bei den Ruthenen und Huzulen.

— Baba Jaudocha Dokia.

— Die Seele und ihr Aufenthaltsort nach dem Tode im Volksglauben der Ruthenen und Huzulen.

— Zauberglaube bei den Ruthenen in der Bukowina und Galizien.

— Aus dem Volksglauben der Ruthenen in Galizien.

— Kosmogonische Sagen der Rutheneu und Huzulen.

— Die Czorna Hora als Kultstätte der Huzulen.

— Die Ruthenen in der Bukowina, I—II.

— Die Huzulen.

— Die Lippowaner.

— Neue Beiträge zur Ethnologie und Volkskunde der Huzulen.

Записки Императорскаго Русскаго археологическаго общества, новая серия, т. VII, вып. I—II, 1894.

Г. М. Бараць — Слѣды іудейскихъ воззрѣній въ древнерусской письменности. Слово Кирилла-Философа. 1894.

Проф. О. И. Леонтовичъ — Национальный вопросъ въ древней Россіи, 1895.

П. Л. — Къ вопросу о кievскомъ митрополитѣ XII в. Михаилѣ, 1895.

Dr. Woldemar Buck — Der deutsche Handel in Nowgorod bis zur Mitte des XVI Jh. (Jahresbericht des St. Anna Schule), 1895.

А. В. Михайловъ — Общій обзоръ состава, редакцій и литературныхъ источниковъ Толковой Пален, 1895.

И. И. Дитятинъ — Статьи по исторіи русскаго права, 1896.

Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, tomus XIV, continens Codicis epistolarum saeculi decimi quinti t. III, 1894.

О. Мониковский — Историко-статистическое описаніи Кіево-Флоровскаго Вознесенскаго женскаго монастыря, 1894.

Н. Малиженовскій — Кіевскій женскій Флоровскій (Вознесенскій) монастырь, 1895.

А. Дмитріевскій — Чинъ пенцаго дѣйства, 1894.

Матеріалы для очерка служебной дѣятельности Шидловскихъ въ Слободской Украины 1696—1727 г., собранные и изд. С. И. Шидловскимъ, 1896.

Дневникъ Петра Даниловича Апостола, 1895.

Н. Стеллецкій — Харьковскій коллегіумъ до преобразования его въ 1817 году, 1895.

И. Галаптъ: Молитва въ память уманской рѣзни и письмо касающееся того же событія, 1895.

— Къ исторіи уманской рѣзни 1768 года, 1895.

Словарь малорусской старины, составленный въ 1808 г. В. Я. Ломиковскимъ, 1894.

М. Щ. — Дѣтскій Эдемъ до вкушенія плода отъ древа познанія добра и зла (изъ дѣтскаго міра деревенскаго мальчика), 1894—5.

Д. Морозъ — Изъ моего давнопрошедшаго, 1895.

Воспоминанія священника о. Феодора Кистяковского, 1895.

С. Венгеровъ — Критико-біографическій словарь русскихъ писателей и ученыхъ, т. IV, 1895.

VI. Iastrébow — Pains de nocés rituels en Ukraine, 1895.

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа, I—XX, 1881—1894.

М. Довнаръ Запольскій — Бѣлорусское Полѣсье, сборникъ этнографическихъ матеріаловъ, вып. I. Пѣсни Пинчуковъ, 1895.

Записки императорскаго одесскаго общества исторіи и древностей, т. XVIII, 1895.

Извѣстія Таврической ученой архивной комисіи, NN 21, 22 и 23, 1894—1895.

Календарь Подольской епархии на 1896 годъ подъ редакціей свящ. Е. Сѣцинскаго, 1895.

Roczniki Towarzystwa Przyjaciół nauk poznańskiego, t. XX i XXI, 1894—5.

Die landwirthschaftlichen Löhne in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern nach dem Stande des Jahres 1893, 1895.

Sprawozdanie komisji fizyograficznej Akad. Umiejęt. Tom XXX. 1895.

З ТОВАРИСТВА.

Діяльність секцій за першу третину р. 1896 (січень—цвітень).

15 н. ст. січня засідання секції історично-філософичної: 1) прийнято до відомости ухвалу виділу про переімену трохмісячника „Часопись правнича“ на річник „Розвідки правничі історично-філософичної секції Н. Т. і. III.“ 2) Прийнято з признаннем до відомости заходи зроблені членами секції в справі наукового перекладу нового процесу цивільного; ухвалено вибрати для спорядження його комісією, взявши до неї всіх підписаних під меморіялом, внесеним в тій справі до міністерства; комісія уконституовала ся, вибравши головою проф. дра П. Стебельського. Справа перекладу була також предметом нарад на засіданнях секції з днів 12/II, 11/III і 10/IV.

Тогож дня спільне засідання секцій історично-філософичної й філологічної для утворення комісії археографічної; до комісії вибрано ни. О. Борковського, М. Грушевського, дра О. Колесу, дра В. Коцовського, дра К. Левицького, дра С. Смаль-Стоцького, дра К. Студинського, дра І. Франка; комісія уконституовала ся, вибравши головним редактором (він же провадить комісією) М. Грушевського, заступником дра Франка, секретарем дра Студинського.

22 н. ст. січня засідання секції історично-філософичної: М. Грушевський відчитав кілька уступів з розправи: Економічний стан селян на Подієстровю галицьким (надруковано в т. I Жерел).

Тогож дня засідання комісії археографічної: 1) предложено т. I Жерел до історії України-Руси; 2) ухвалено віднести ся до сойму краюго за субсидією; 3) ухвалено друковати в т. II Жерел далі люстрації Руського воєводства з р. 1565; 4) в однім з томів „Памяток українсько-руської мови і літератури“ передруковати видання Єнеїди 1798 р. і зведений текст її з різних видань; 5) прийнято плян видання збірника актів про Львів і Галичину під час Хмельницького.

5 н. ст. лютого засідання секції фільологічної: 1) В. Гнатюк познаємих членів з матеріалами етнографічними, вібраними ним в пов. Бучацькім; ухвалено до друку в Етнографічнім Збірнику; 2) О. Колодницький відчитав реферат про Сои Святослава в Слові о полку Ігоревім; 3) Др І. Франко подав опис кількох рукописів агіографічних з бібліотеки Львівського університету.

5 н. ст. лютого засідання секції історично-філософичної: 1) др І. Франко зreferував розвідку О. Лотоцького про „Соборні крилоси на Україні“ (друк. в Записках т. IX); 2) М. Грушевський предложив огляд новішої літератури про устрій ки. Литовського (видрук. в Записках т. IX).

15 н. ст. лютого засідання секції природничо-лікарської: проф. Верхратський здав справу з розвідки І. Раковського про провід кормовий у пивки (видрук. в Записках т. X).

12 н. ст. лютого засідання секції історично-філософичної: 1) справа перекладу процесу цивільного; 2) М. Грушевський зreferував розвідку Е. Радакової „Походи козаків на Ладожський канал“ (надр. в Записках т. XII); 3) він же предложив „Кілька київських документів XV і XVI в.“ (надр. в Записках т. XI).

26 н. ст. лютого засідання секції історично-філософичної: 1) секретар секції відчитав замітку М. Кордуби про участь Данила в битві при Крессенбруни (Записки т. X); 2) Е. Барвінський відчитав розвідку про „Зносини козаків з Рудольфом II і Климентом VIII“ (Записки т. X).

4 н. ст. марта засідання секції фільологічної: 1) др К. Студницький відчитав вступ до трьох панегіриків: Εὐδοξία, Ὑπερολιότης, Ἀναθήκη τῆς τιμῆς (Записки т. XII); 2) В. Гнатюк зreferував надіслану працю Ю. Жатковича: „Етнографічний огляд Русинів угорських“, поручено для Етнографічного Збірника.

11 н. ст. марта засідання секції історично-філософичної: 1) справа перекладу процесу цивільного; 2) предложено два документи до р. 1809 з передмовою Н. Вахнянина.

10 н. ст. квітня засідання секції історично-філософичної в справі перекладу процесу цивільного, переданого комітету правників, вибраного секцією історично-філософичною Наукового Товариства імени Шевченка, під проводом проф. П. Стебельського.

22 н. ст. квітня засідання секції історично-філософичної: 1) М. Грушевський відчитав вступну замітку до приготованої для Записок Описи замку львівського з р. 1495; 2) др. І. Франко предложив споминки о. Юрія Гладилевича про рух 1846 р. і відчитав вступну замітку (ухвалено до друку в Записках).

За предложенням редакції член Товариства Мирон Кордуба (автор замітки про писанки в „Записках“ т. VIII) займав ся дальшим збиранням матеріалів про писанки. Для того Товариство перед Великоднем видрукувало програму, уложену д. Кордубою і доповнену д. Хв. Вовком:

Виходячи зі становища, що кожний причинок до пізнання нашого народу є цінним здобутком, задумав я розслідити звичай крашення яєць на Великодень. До сего спонукала мене перш за все обставина, що звичай сей поволі починає переводитись. Проте в інтересі етнографічної науки прошу виповнити залучений квестіонар і відослати на подану адресу найдальше до місяця; по можности, прошу також надсилати писанки на оказ. На випадок, колиб на всі питання годї було відповісти, вдоволю ся й кількома відповідями. Коли в даній місцевости не пишуть писанок, прошу відослати квестіонар з відповідною заміткою.

Повіт:

Місцевість:

А. Часть загальна.

1. Чи пишуть писанки, чи крашанки, чи одно й друге, чи нічого? Коли пишуть одно й друге, котрих більше?
2. Що зове нарід писанкою, а що крашанкою? Чи на означене тих понять нема инчих назв?
3. Чи звичай писання та крашення яєць розвиває ся, чи упадає?
4. Коли нема звичаю писати писанки, чи нема між народом згадки, що колись в тій місцевости був сей звичай.

Б. Чистість писання.

5. Подати можливо докладний опис як пишуть ся писанки, або крашанки. Чи при писанню не відбувають яких обрядів і які?
6. Описати приряд, котрим рисують орнамент на яйци. Як він називає ся?
7. Яких красок до писання вживають?
8. З відкіля беруть красок? Чи купують? Чи може деякі самі приготовляють? Які і з чого? Чи не красили перше яєць инчою краскою як тепер?

В. Час писання.

9. В який час пишуть? Чи лиш раз у рік чи більше разів?
10. Коли пишуть довгий час, подати коли починають писати і коли перестають. Чи перед Великоднем, чи перед і по? Може й під инчу пору?

Г. Ціль писання.

11. З якою ціллю пишуть? Що роблять з писанками перед сьвятами, а що в часі сьвят. Чи є звичай бавитись цоканки?

12. Чи існують які забави, в яких писанки грають свою ролю? Чи даровують писанки одні другим і яке прив'язують до сего значіне? Чи нема звичаю давати писанки до церкви і коли? Що роблять з дарованими писанками. Чи бува, щоб дівчина му сїла на парубкови дати писанку?

13. Як довго по сьвятах переховують писанки і що з ними в кінці роблять? Чи не закопують крашанок в могилу на кладовищі? Чи є звичай пускати лущайки зі з'їдених писанок на воду? Чи вішають випорожнені писанки на покуті біля образів? Чи держать писанки у хаті від пожежі або пошести на худобу?

14. Чи нема переказу що до початку звичаю писання писанок? Може старі люди що про се знають? На яку пам'ятку пишуть писанки?

15. Коли побіч писанок красять крашанки, подати які відносини є між одним а другим. Для чого побіч писанок красять крашанки? Кому дають писанки а кому крашанки!

Д. Хто пише?

16. Хто пише писанки (крашанки)? Парубки, дівчата чи молодіці? Може й старші люди?

17. Чи всі (парубки, дівчата etc.) уміють писати чи лиш декогрі?

18. Чи нема яких спеціялетів до писання, до яких дають нічі писати.

19. Чи они беруть за писанне винагороду? Яку?

20. Кілько писанок пише пересічно одна родина? Від чого залежить число писанок в родині?

Е. Орнамент.

21. Якими красками красять крашанки? Якою краскою найбільше?

22. Як закрашене тло мають писанки? Якої краски тло переважає?

23. На кілько частий (піть) ділять яйце? Коли є різні поділки. треба всі вчислити. Чи є писанки, на яких нема жадної поділки.

24. Чи взорець писанки лиш раз виписано на однім яйци, чи повторює ся і кілько разів? Коли тини ріжнородні, треба їх вчислити. Яким способом переведена поділка? По-адовж чи півперек яйця? Чи перелілку становить одна чи більше ліній? Може є писанки, на яких переділка становить мережковий орнамент?

25. Чи поодинокі рисунки на писанках не мають окремих назв? Подати можливо докладний спис тих назв і опис звірців, що їм відповідають.

26. При кожнім рисунку звичайно по відділеню орнаментарних прикрас мож виїняти фігуру, що служить основою рисунку. Яка се фігура: хрест, чи зьвізда (кілько гранна?). Може яка ніча?

27. Чи на писанці нема яких рисунків рослин (листя, галузки) або й звїрят. Яких? Може трапляють ся писанки з написами? Якими?

*Надсилати відповіді й материяли на адрес: Мирон Кордуба
Сушино, почта Витків новий, або до Товариства.*

Подана програма розіслана д. Кордубою і передрукована в кількох часописях.

Поправка: в т. IX, З Товариства, с. 2 рядок 2 зв. надруковано: історично-філософичної, треба: фільольогічної.

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII Jahrhundert, von M. Hrušewskyj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Thadaeus Ryl'skyj 29—86; 3. Sewčenko's Jugendjahre, kritisch-biographische Skizze von Alex. Kony'skyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Sewčenko-Gesellschaft, mitgetheilt von A. Barwiński 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus im heutigen Kuban und in den anliegenden Gebieten (mit einer Karte des alten Bosphorus-Gebietes), von Panačownyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Thadaeus Ryl'skyj (Fortsetzung) 62—112; 3. Messapparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen (mit 2 Illustrationen), von Dr. Černiachiwskyj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV Jahrhundert, von Iwaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarewskyj's, Desiderata von M. Hrušewskyj 147—161; 6. Wissenschaftliche und kritische Mittheilungen und Notizen 162—172; 7. Bericht über die Entwicklung und die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften und deren philologischer, philosophisch-historischer und mathematisch-naturwissenschaftlicher Sectionen 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. Johann Puluj S. 1—24; 2. Zur Erinnerung an Markian Sastkewič, von Vladimir Kocowskyj 25—35; 3. Sewčenko und Mickiewič. Ueber die Bedeutung des Einflusses des Mickiewič in der Entwicklung der dichterischen Schöpfung und in der Genesis der einzelnen Dichtungen des Sewčenko, vergleichende Studie von Dr. Alexander Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samisanci“. Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. Johann Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von Prof. Michael Hrušewskyj 211—221; 6. Historische, archäologische und kritische Notizen von Al. Kony'skyj und M. H. 2. 2 231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Sewčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), kritisch-biographische Skizze von Alex. Kony'skyj S. 1—24; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynowskyj 29—123; 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von W. Lewickij 124—149; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von Prof. M. Hrušewskyj 149—51; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrienko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—201.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonowskyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Sewčenko im Gefängniß, kritisch-biographische Skizze von A. Kony'skyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hrušewskyj 1—18; 6. Bibliographie 1—30; 7. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in den J. 1893—4, 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und kommerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Weličko S. 1—36; 2. Bittschrift Honta's und Zeliźniak's Erben, ein politisches Pamphlet mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd“ (Najmička) von T. Sewčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archäographische Note von M. Hrušewskyj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von *** 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften im J. 1895 (Januar-April) 1—5.

НБ ПНУС

632172

4200

Inhalt des VII Bandes. 1. Adelphotos⁶, griechische Grammatik, herausgegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studyńskij s. 1—42; Beschreibung der Burgen Podohens im J. 1494, mitgeth. von M. Hrušewskij 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickij (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 7. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Mai — August) 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr I. Franko S. 1—38 u. I—XVI; 2. „Lobrede auf Witowd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hrušewskij 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohila im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studyńskij 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Sewčenko, von Al. Konyškyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhundert, von Alexander Lotočkyj S. 1—34 „Bittschrift Daniels des Verbannten“, ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von Basilius Šeurat 1—28 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von *Hirudo medicinalis* (mit Illustration), von Johann Rakowskyj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Gross- Fürs. Litthauen, von M. Hrušewskij 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (September — December) 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgetheilt von Eugen Barwińskij s. 1—34; 2. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgetheilt von M. Hrušewskij 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der ruthenischen Zeitschriften im J. 1895 1—12; Bibliographie 1—60; Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften im J. 1895 1—12.

АДРЕСА ТОВАРИСТВА:

Львів, уліця Академічна ч. 8.

ADRESSE:

Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, Lemberg, Akademiestrasse 8.

П. Т. Авторів, Видавців і Накладців просимо надсилати Редакції примірники рецензійні.

Ціна тому 1 зр. або 2 корони.

НБ ПНУС

632172